

ISSN 1694-7452

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ  
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН

# ЖАРЧЫСЫ

*Илимий журнал*

№ 1, (2023)



# ВЕСТНИК

ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

*Научный журнал*

Министерство Юстиции Кыргызской Республики  
Свидетельство о регистрации: серия ГР № 003782  
регистрационный номер 84 от 25 августа 2014 г.

**BULLETEN**

Osh State University

## Ош мамлекеттик университетинин «Жарчысы»

### РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯ

*Башкы редактор: ф.-м.и.д., профессор Кожобеков Кудайберди Гапаралиевич*

*Башкы редактордун орун боссары: ф.-м.и.к., доцент Арапбаев Руслан Нурмаматович*

#### *Редакциялык коллегиянын мүчөлөрү:*

##### **Педагогика, филология илимдери:**

1. Алимбеков Акматали – п.и.д., профессор,
2. Момуналиев Саткынбай Момуналиевич – п.и.д., проф. [smomunaliev@oshsu.kg](mailto:smomunaliev@oshsu.kg)
3. Үкүева Бүшарипа Кожояровна – п.и.д., проф. [Ukueva@oshsu.kg](mailto:Ukueva@oshsu.kg)
4. Зулпукаров Капар Зулпукарович – ф.и.д., проф. [zulpukarov48@mail.ru](mailto:zulpukarov48@mail.ru)
5. Мадмарова Гулипа Араповна – ф.и.д., проф. [gulipa.madmarova@mail.ru](mailto:gulipa.madmarova@mail.ru)
6. Сабирова Венера Кубатовна – ф.и.д., проф. [sabirova\\_venera@yandex.ru](mailto:sabirova_venera@yandex.ru)
7. Калыгулова Сабыркуль Шамситдиновна – ф.и.к., доцент, [skalygulova@gmail.com](mailto:skalygulova@gmail.com)
8. Караева Зина Караевна – ф.и.д., проф, [zina.karaeva@yahoo.com](mailto:zina.karaeva@yahoo.com)
9. Бекбалаев Амангелди А. – ф.и.д., проф,
10. Жамгырчиева Гулина Толонбайевна – ф.и.д., проф.м.а. [gulina65@inbox.ru](mailto:gulina65@inbox.ru)
11. Элчиев Жаанбай Элчиевич – ф.и.д., проф.,

##### **Физика-математика, техника, экономика илимдери:**

1. Сопуев Адахимжан Сопуевич – ф.-м.и.д., проф. [asopuev@oshsu.kg](mailto:asopuev@oshsu.kg), [sopuev@mail.ru](mailto:sopuev@mail.ru);
2. Ташполотов Ысламидин Ташполотович – ф.-м.и.д., проф. [itashpolotov@mail.ru](mailto:itashpolotov@mail.ru);
3. Алыбаев Курманбек Сарманович – ф.-м.и.д., проф. [alybaevkurmanbek@rambler.ru](mailto:alybaevkurmanbek@rambler.ru);
4. Матиева Гулбадан Матиевна – ф.-м.и.д., проф. [gulbadan\\_57@mail.ru](mailto:gulbadan_57@mail.ru);
5. Асанов Авыт Асанович – ф.-м.и.д., проф. [avyt.asanov@manas.edu.kg](mailto:avyt.asanov@manas.edu.kg);
6. Турсунов Дилмурат Абдиллажанович – ф.-м.и.д., проф. [dtursunov@oshsu.kg](mailto:dtursunov@oshsu.kg);
7. Кенжаев Идирисбек Гуламович – т.и.д., проф. [kenjaevig@rambler.ru](mailto:kenjaevig@rambler.ru);
8. Обозов Алайбек Джумабекович – т.и.д., проф. [obozov-a@mail.ru](mailto:obozov-a@mail.ru);
9. Кылычев Шавкат Исакович – т.и.д., проф. [klichevsh@list.ru](mailto:klichevsh@list.ru);
10. Маткаримов Таалайбек Ысманалиевич – т.и.д., проф.
11. Эргашев Сыражидин – т.и.д., проф. (Республика Узбекистан, Фергана);
12. Маткаримов Таалайбек Ысманалиевич – т.и.д., проф.
13. Эргешбаев Уран Жумабекович – э.и.д., проф
14. Убайдуллаев Мирлан Байдусенович – э.и.д., проф
15. Низамов Самаридин Фахриевич – э.и.д., проф (Тажикстан);
16. Тулакходжаева Миновар – э.и.д., доцент (Узбекстан);
17. Попкова Елена Геннадьевна – э.и.д., проф (Москва, Волгоград, Россия).

##### **Тарых, юридика, философия илимдери:**

1. Асанканов Аблабек – т.и.д., проф, [abylabek.asankanov@mail.ru](mailto:abylabek.asankanov@mail.ru)
2. Смадияров Сыдык Акунович – т.и.к., доцент [ssmadiyarov@mail.ru](mailto:ssmadiyarov@mail.ru)
3. Арстанов Сабыркул Абдиманатович – т.и.к., доцент [sabyrkul@mail.ru](mailto:sabyrkul@mail.ru)
4. Чыныкеева Гульназ Эргешалиевна – т.и.к., доцент [gulnaz.chynykeeva@mail.ru](mailto:gulnaz.chynykeeva@mail.ru)
5. Кулдышева Гулсара Кенжеевна – ю.и.д., проф, [kuldysheva@mail.ru](mailto:kuldysheva@mail.ru)

6. Дүйсенов Эркин Эрманович – ю.и.д., проф, [duysenov.e@mail.ru](mailto:duysenov.e@mail.ru)
7. Джоробекова Арзыгул Мамаюнусовна – ю.и.д.,
8. Рахимбаев Эркинбек Нурудинович – ю.и.д., проф, [23ren09@mail.ru](mailto:23ren09@mail.ru)
9. Мукасов Ысманалы Мукасович – филос.и.д., проф, [mykasov1@mail.ru](mailto:mykasov1@mail.ru)
10. Омукеева Жумакан Алинуровна – п.и. д., проф,
11. Исаков Кубанычбек Абдыкадырович – филос.и.д., и.о. проф. [isakov-oshgui@mail.ru](mailto:isakov-oshgui@mail.ru)
12. Шарипова Эркайым Козуевна – филос.и.д., проф. [e.sharipova\\_kg@mail.ru](mailto:e.sharipova_kg@mail.ru)
13. Нурдинова Канышай Хамитовна – филос.и.к., проф. [nurdinova49@mail.ru](mailto:nurdinova49@mail.ru)
14. Арипов Ниязали Турдалиевич – филос. док.(PhD), доцент [niyazali.aripov@gmail.com](mailto:niyazali.aripov@gmail.com)
15. Юсуф Гөкалп – филос. доктор, PhD доцент

#### **Медицина**

1. Мамасаидов Абдумиталип Ташалиевич – д.м.н., проф.
2. Белов Георгий Васильевич – д.м.н., проф, [georgybelov54@gmail.com](mailto:georgybelov54@gmail.com)
3. Сулайманов Шайирбек Алибаевич – д.м.н., проф;
4. Узатов Орозалы Жаанбаевич – д.м.н., проф,
5. Шатманов Суйуналы Токтоназарович – д.м.н., проф, [sshatmanov@oshsu.kg](mailto:sshatmanov@oshsu.kg)
6. Муратов Абдиджалил Абдразакович – д.м.н., проф,
7. Тайчиев Имамназар Тайчиевич – д.м.н., проф,
8. Мамаев Туголбай Мамаевич – д.м.н., проф,
9. Ешиев Абдрахман Молдалиевич – д.м.н., проф.
10. Жолдошев Сапарбай Тезекбаевич – д.м.н., проф
11. Райымбеков Оторбай Райымбекович – д.м.н., проф,
12. Муратов Жаныбек Кудайбакович – д.м.н., проф. [kudaibakov66@gmail.com](mailto:kudaibakov66@gmail.com);
13. Калматов Роман Калматович – д.м.н., проф, [rkalmatov@oshsu.kg](mailto:rkalmatov@oshsu.kg);
14. Юрченко Владимир Владимирович – д.м.н., проф
15. Салахиддинов Камолитдин Зухриддинович- д.м.н., проф

#### **Биология, химия, география, айыл чарба илимдери:**

1. Низамиев Абдирашит Гумарович – г.и.д., проф. [nizamiev@oshsu.kg](mailto:nizamiev@oshsu.kg)
2. Матикеев Курманали – г.и.д., проф. [Kmatikeev@oshsu.kg](mailto:Kmatikeev@oshsu.kg)
3. Алтыбаева Дильбара Тойчиевна – х.и.д., проф. [daltybaeva@oshsu.kg](mailto:daltybaeva@oshsu.kg)
4. Абдуллаева Майрам Дукуевна – т.и.д., проф. [mabdullaeva@oshsu.kg](mailto:mabdullaeva@oshsu.kg)
5. Жумабаева Тасилкан Токтомаматовна – б.и.д., проф. [zhumol@oshsu.kg](mailto:zhumol@oshsu.kg)
6. Тажибаев Акынбек – б.и.д., проф. [atajibaev@oshsu.kg](mailto:atajibaev@oshsu.kg)
7. Абдурасулов Абдугани Халмурзаевич – а.ч.и.д., проф. [aabdurasulov@oshsu.kg](mailto:aabdurasulov@oshsu.kg)
8. Юлдашбаев Юсупжан Артыкович – профессор, академик РАН [zoo@rgau-msha.ru](mailto:zoo@rgau-msha.ru)
9. Столповский Юрий Анатольевич – б.и.д., проф. [stolpovsky@mail.ru](mailto:stolpovsky@mail.ru)
10. Савинков Алексей Владимирович – вет.и.д., доцент, [avsav@mail.ru](mailto:avsav@mail.ru)
11. Колесников Владимир Иванович – вет.и.д., проф. [kvi1149@mail.ru](mailto:kvi1149@mail.ru)

*Илимий журнал Кыргыз мамлекеттик китеп палатасынан  
2000-жылдын 28-декабрынан каттоодон өткөн.*

Жарыяланган макалалар тууралуу маалымат №564-10/2016 келишими боюнча  
*Россиялык илимий цитата берүү индекси менен индекстелет (РИНЦ) жана DOI  
№DOI-1243/2021 келишим түзүлгөн*

Жыйнактын электрондук версиясын <https://journal.ohsu.kg, elibrary.ru>  
сайттары аркылуу эркин кирип көрүүгө болот.

## СОДЕРЖАНИЕ

## МЕДИЦИНА

- Мамаев Т. М., Муйдинов Ф. Ф., Гайназарова Р. Г., Аринбаев Б. С.** Сергек жашоо образынын студенттердин саламаттыгын калыптандыруудагы медико-социалдык мааниси.....7
- Нурбек к А., Исраилова З. А., Шатманов С. Т.** Медико-социальные и нравственные проблемы аборта.....15
- Садыкова А. А., Токтогулова Н. А., Тобокалова С., Кадырбердиева М., Маматова С. М.** Осведомленность врачей о жировом гепатозе.....22

## ГЕОГРАФИЯ

- Үсөн у М., Раимжанова А. С.** Синьцзяндын борбордук азия өлкөлөрү менен мунай жана газ тармагындагы кызматташтыгы.....30

## БИОЛОГИЯ

- Молдалиев Ж. Т., Арстанбек к М., Маматураимова Г.** Ош шаарындагы А. Новаи атындагы паркта жайгашкан булак суусунун химиялык курамын изилдөө.....36

## ПЕДАГОГИКА

- Абдималик к Н., Абдималик к Ж., Зулпукарова Д. И.** Электрондук окуулуктарды San Raw Book Office каражатынын жардамында иштеп чыгуунун ыкмалары.....41
- Авазова Г. Р.** Пути повышения заинтересованности в изучении английский язык.....51
- Акматов К. К., Мамырова А. Ю.** «Адабий көркөм текст» түшүнүгүнүн теориялык негиздери.....60
- Каразакова З. Ж., Шеранова Н. Н.** ЖОЖдо профессордук-окутуучулук курамдын ишмердүүлүгүн ички рейтинг аркылуу баалоонун мааниси жана ролу.....68
- Муканова Э. Т.** ЖОЖдордо чет тилин окутууда «мультимедийный компетенция» түшүнүгүнүн педагогикалык маңызы.....77
- Өмурзакова Г. А.** Баишталгыч класстардын окуучуларын улуттар аралык маданиятка тарбиялоонун критерийлери жана деңгээли.....87
- Үкүева Б. К.** Баишталгыч класстардын окуучуларынын сүйлөө кеби жана анын өнүгүү өзгөчөлүктөрү.....97

## ПСИХОЛОГИЯ

- Мурзаев М. С., Караева Н. О.** Кыргыз тилиндеги психологиялык терминдердин өнүгүшүнө ислам дининдеги түшүнүктөрдүн тийгизген таасири.....109
- Умаров Т. Н., Алымжан к Н.** Көрүүсү бузулган балдардын психикалык өнүгүүсүн коррекциялоо.....118

## ФИЛОЛОГИЯ

- Жаанбаева К. Б.** Мелис Абакировдун "Көкөй кести" романынын көркөм эстетикалык ачылгасы.....128
- Кожоева Г. Ж.** Бата берүүнүн прагматикалык мааниси.....133

**ФИЛОСОФИЯ**

**Масиралиев Ш.** *Адамдын ойлоосуна түдөн-түз тийшелүү принциптердин талап кылынуусу жана кээ-бир социо-экономикалык себептер.....*142

**МАТЕМАТИКА**

**Борбоева Г. М., Сулайман к. А., Исманова Б. К.** *Геометриялык фигуралардын “ыңгайлуу” сүрөттөлүшү мейкиндик ой жүгүртүүнү калыптандыруу каражаты катары.....*151

**ИСКУССТВО**

**Абдырасулова Р. Р., Садирбекова А.** *Этно-стиль заманбап кийимдерди жасалгалоонун тенденцияларынын бири катары.....*158

**Айтыкулова А. М., Закиров А.** *Образ современных женщин – руководителей по сравнению с историческими женщинами.....*163

**Козубаев О. О., Ыразаков Д. А., Камбарова Н. Н.** *Проблемы духовности в современной музыке.....*170

**Максытова Г. Т., Мамазаиров М. Л., Узакбаева У. Ж.** *“Өңүр” – в традиционном женском костюме.....*179

**МЕДИЦИНА**

УДК 616.017.1 +616,9 -084

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_1](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_1)**СЕРГЕК ЖАШОО ОБРАЗЫНЫН СТУДЕНТТЕРДИН  
САЛАМАТТЫГЫН КАЛЫПТАНДЫРУУДАГЫ МЕДИКО-  
СОЦИАЛДЫК МААНИСИ***Мамаев Туголбай Мамаевич, м.и.д., профессор*  
[tamaev\\_tugolbay@mail.ru](mailto:tamaev_tugolbay@mail.ru)*Муйдинов Фазлиддин Фаезидинович, м.и.к., доцент*  
[fmuidinov@oshsu.kg](mailto:fmuidinov@oshsu.kg)*Гайназарова Рахима Гайназаровна, окутуучу*  
[gaynazarova68@mail.ru](mailto:gaynazarova68@mail.ru)*Аринбаев Бекболот Сапарбекович, ага окутуучу*  
[bebolotarinbaev@gmail.com](mailto:bebolotarinbaev@gmail.com)*Ош мамлекеттик университети*  
*Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Макалада изилдөөнүн маалыматтары боюнча студент жаштардын сергек жашоо образын калыптандырууга болгон мамилеси изилденет. Сурамжылоого ОшМУнун медициналык жана башка факультеттеринин 180 студенти катышкан, анын ичинен 85 (47,3%) балдар жана 95 (52,7%) кыздар. Сурамжылоого катышкан студенттердин сергек жашоо образы жаатында ишенимдүү билимдери бар экени, бирок аларды иш жүзүндө толук колдонбой жаткандыгы аныкталат. Студенттердин көпчүлүгү 65% ден-соолугун жакшы деп баалашат жана көбүнчө бош убактысын компьютерде/телевизордо өткөрүүнү же достору менен өткөрүүнү жактырышат. Сурамжылоого катышкан 56,5 % университеттеги жалпы чөйрө студенттердин сергек жашоо образын калыптандырууга көмөктөшөт деп эсептесе, 27,2% жетишсиз жана 16,3% сергек жашоо образын калыптандырууга шарт түзбөйт деп эсептешет.

**Ачык сөздөр:** заманбап жаштар, сергек жашоо, жаман адаттар, COVID- 19, иммунитет.

**МЕДИКО-СОЦИАЛЬНАЯ ЗНАЧИМОСТЬ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА  
ЖИЗНИ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВЬЯ СТУДЕНТОВ***Мамаев Туголбай Мамаевич, д.м.н., профессор*  
[tamaev\\_tugolbay@mail.ru](mailto:tamaev_tugolbay@mail.ru)*Муйдинов Фазлиддин Фаезидинович, к.м.н., доцент*  
[fmuidinov@oshsu.kg](mailto:fmuidinov@oshsu.kg)*Гайназарова Рахима Гайназаровна, преподаватель*  
[gaynazarova68@mail.ru](mailto:gaynazarova68@mail.ru)*Аринбаев Бекболот Сапарбекович, ст.преподаватель*  
[bebolotarinbaev@gmail.com](mailto:bebolotarinbaev@gmail.com)*Ошский государственный университет*  
*Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** В работе рассматривается отношение студенческой молодежи к формированию здорового образа жизни по данным анкетирования. В опросе приняло участие 180 студентов медицинского и других факультетов ОшГУ, из которых 85 (47,3%) составляют юноши и 95 (52,7%) девушки. Установлено, что опрошенные студенты имеют достоверные знания в сфере здорового образа жизни, но применяют их на практике не в полной мере. Большинство студентов 65% оценивают свое здоровье как хорошее и в основном предпочитают проводить свободное время за компьютером/у телевизора или проводят время с друзьями. 56,5 % опрошенных считают, что общая обстановка в университете способствует формированию ЗОЖ среди студентов, 27,2 % считают недостаточным и 16,3 % считают, что условия не способствуют формирования ЗОЖ.

**Ключевые слова:** современная молодежь, здоровый образ жизни, вредные привычки, COVID-19, иммунитет.

## MEDICAL AND SOCIAL IMPORTANCE OF A HEALTHY LIFESTYLE FOR THE FORMATION OF HEALTH OF STUDENTS

*Mamaev Tugolbai Mamaevich*

*Doctor of Medical Sciences, Professor*

*[mamaev\\_tugolbay@mail.ru](mailto:mamaev_tugolbay@mail.ru)*

*Muidinov Fazliddin Faezidinovich,*

*Candidate of medical sciences, Associate Professor*

*[fmuidinov@oshsu.kg](mailto:fmuidinov@oshsu.kg)*

*Gaynazarova Rakhima Gaynazarovna, Lecturer*

*[gaynazarova68@mail.ru](mailto:gaynazarova68@mail.ru)*

*Arinbaev Bekbolot Saparbekovich, Senior Lecturer*

*[bebolotarinbaev@gmail.com](mailto:bebolotarinbaev@gmail.com)*

*Osh State University*

*Osh, Kyrgyzstan*

**Abstract.** The work considers the attitude of student youth to the formation of a healthy lifestyle according to the survey data. The survey was attended by 180 students of medical and other faculties of OSHU, of which 85 (47.3%) are boys and 95 (52.7%) girls. It was established that the students surveyed have reliable knowledge in the field of a healthy lifestyle, but they are not fully applied in practice. Most students 65% evaluate their health as good and mostly prefer to spend free time at the computer/by the TV or spend time with friends. 56.5 % of respondents believe that the total situation at the university contributes to the formation of lifestyle among students, 27.2 % consider it insufficient and 16.3 % believe that the conditions do not contribute to the formation of healthy lifestyle.

**Key words:** modern youth, healthy lifestyle, bad habits, COVID-19, immunity.



**Введение.**

**Актуальность.** Здоровый образ жизни на сегодняшний день очень важная тема. Особенно эта тема актуальна в период COVID-19. Последние два года жизнь показала, что ЗОЖ надо обязательно вводить в обыденную жизнь людей, особенно среди молодежи. Статистика показывает, что умершие от COVID-19, это люди пожилого возраста или люди, которые не вели здоровый образ жизни.

Именно это и заставил людей заниматься спортом, заботиться о своем здоровье и правильно питаться. Это конечно касается людей всех возрастов, но в особенности молодежи. Результаты научных исследований показывает, что молодежь все же имеют достоверные знания в сфере здорового образа жизни, но применяют их на практике не в полной мере. [1-3]

Основными проблемами у современной молодежи являются признаки нездоровой жизни: зависимость от компьютера и телефона, малоподвижный образ жизни, пристрастие к фастфуду, курению, алкоголю и энергетическим напиткам. Так же, к университетским факторам риска можно отнести огромные учебные нагрузки в учебном процессе, отсутствие специализированной работы по мотивации, пропаганде и формированию ценностной ориентации на здоровый образ жизни [4-7].

**Целью** данной исследовательской работы была выявить отношение студентов ОшГУ к формированию здорового образа жизни. Для этого были поставлены следующие **задачи**:

- выявить, что понимают студенты под здоровым образом жизни;
- установить отношение студентов к здоровому образу жизни;
- узнать, хотят ли молодежь заботиться о своем здоровье;
- изучить условия обучения студентов ОшГУ.

**Материалы и методы исследования.** Методом социологического исследования были выбраны метод анкетирования и статистический анализ. Полученная информация обрабатывалась вручную и при помощи компьютера.

Предмет исследования: представление и факторы формирования здорового образа жизни в студенческой среде.

Объект исследования: студенты Ошского государственного университета.

**Результаты исследования и их обсуждения.** В опросе приняло участие 180 студентов медицинского и других факультетов ОшГУ, из которых 85 (47,3%) составляют юноши и 95(52,7%) девушки (рис.1), в возрасте от 17 до 25 лет и старше. В основном участвовали от 19 до 23 лет, что составляет 77,1 %. Из них 95,9 % обучаются на очной и 4,1 на вечерней/ заочной % форме.



Рис.1. Структура опрошенных по полу.

61,8 % опрошенных поступили в университет сразу после школы, 16 % поступили после окончания медицинского колледжа, а 13,7% работали в медицинских и 6,6% других учреждениях.

59,5% приехали из других регионов и снимают квартиру (47,3%) или проживают в общежитиях (12,2%), 32,8% родились в городе и живут с родителями, а 7,6% имеют собственное жилище (рис.2).

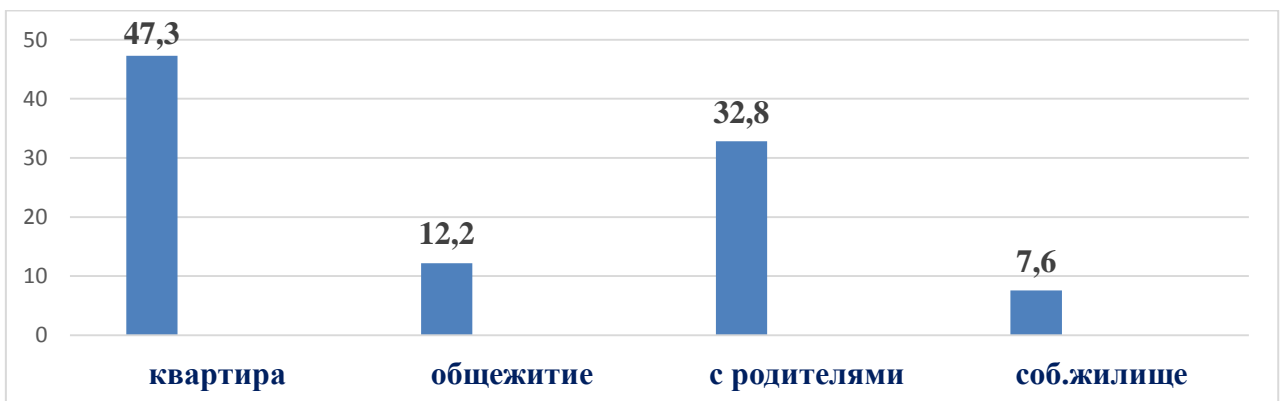


Рис.2. Место проживания (в %)

68,7 % опрошенных считают условия жизни как хорошие, 28,2 % как удовлетворительные и 3,1 % как не удовлетворительные. Все это может повлиять на здоровье и учебный процесс студентов.

Основными негативными факторами в учебном процессе студентов являются: отсутствие конкретного режима дня; пассивная физическая активность, т.е. малоподвижный образ жизни, отсутствие организации правильного питания; лишний вес, курение, снижение иммунитета и другие. На вопрос: «Как Вы оцениваете свое здоровье?» большинство респондентов-99 (55 %) - дают «хорошую» оценку, «удовлетворительное» оценили 77 (42,7%) респондента и 4 (2,3%) студентов оценивают своё здоровье как неудовлетворительное. (рис. 3).

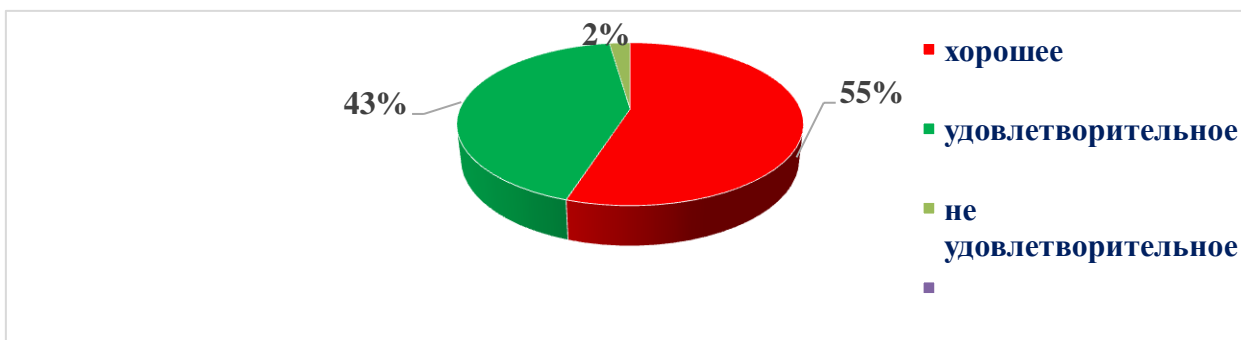


Рис.3. Оценка своего здоровья.

На вопрос: “Есть ли генетические болезни в Вашей семье?” ответили- Генетические проблемы не имеют 87 % опрошенных студентов, а 6,9 % опрошенных студентов даже не знают есть ли какие-то генетические проблемы в их семье.

О понятии «Здоровый образ жизни» студенты ответили следующее:

- отсутствие болезни – 13,8 %;
- правильное питание – 34,2 %.
- занятие спортом – 26,3%.
- отказ от вредных привычек – 13,9%.
- соблюдение личной гигиены – 28,6%.
- ведение ЗОЖ- 27,8 %
- положительные эмоции – 5,6%.
- сохранения здоровья – 5,6 5
- здоровый сон– 5,6%.

Результаты исследования показали, что студенты на первое место ставят правильное питание, личную гигиену, ведение здорового образа жизни, физическую активность, отказ от вредных, режим труда и отдыха, отсутствие болезни и т.д.[4] (рис.4.)

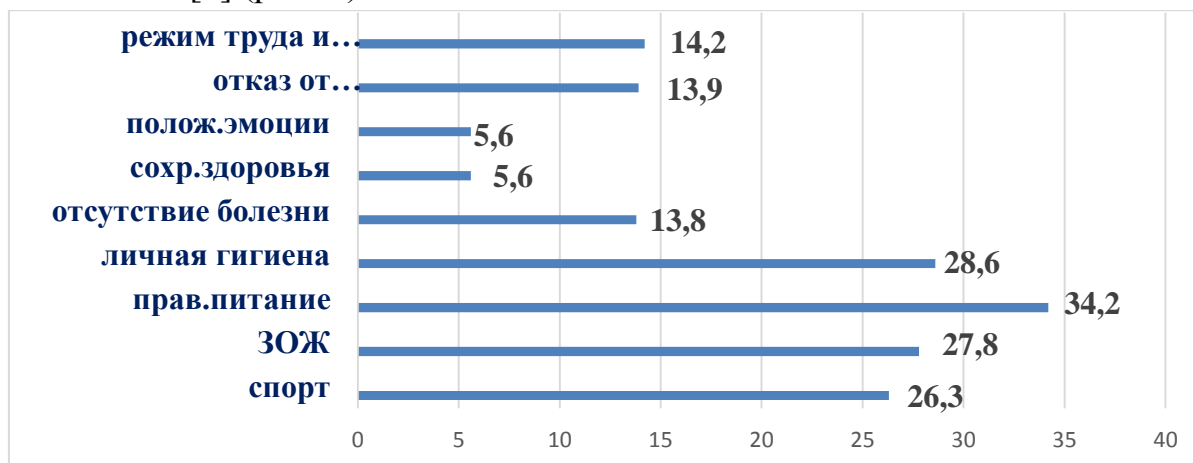


Рис. 4. Понятие о здоровом образе жизни (в %).

Как всем известно, здоровье человека в любом возрасте зависит от образа жизни. Соблюдение здорового образа жизни – это гарантия к хорошему самочувствию в любом возрасте [4]. Большая часть опрошенных - 82,4 % считают, что необходимо вести здоровый образ жизни. 9,2 % ответили, что необходимости нет, а 8,4 % затруднились ответить.

Результаты исследования показали, что из всех опрошенных 6,1 % почти не ведут здоровый образ жизни, 19,9 % стараются вести примерно на 30-40 %. 37,4 % ответили, что соблюдают здоровый образ жизни примерно на 50-60 %, 23,7 % на 70-80 % и всего лишь 13 % ответили, что соблюдают на 90-100 %. (рис.5)

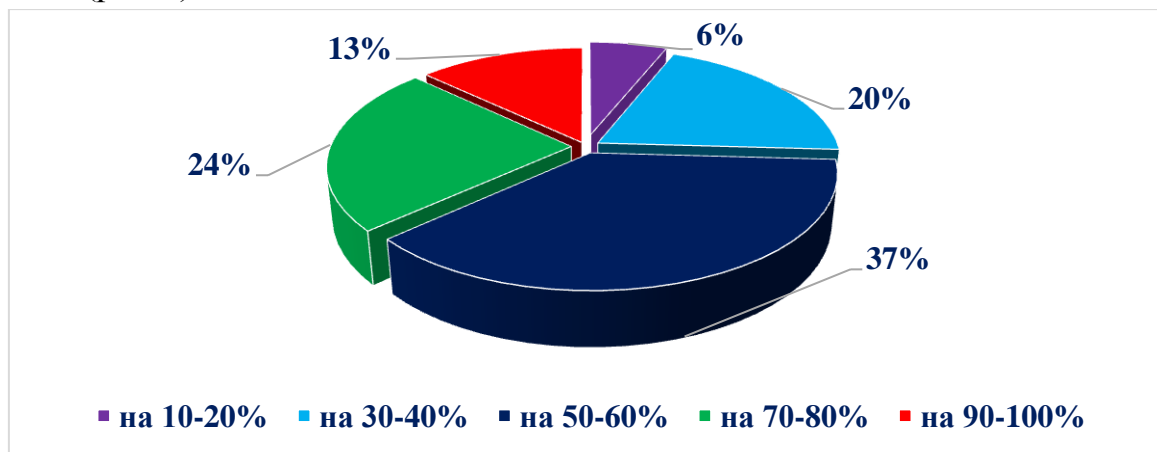


Рис.5. Структура соблюдения ЗОЖ.

На вопрос «Из каких источников Вы предпочитаете получать информацию о здоровом образе жизни?» большинство – 51,9 % ответили, что получают информацию из научных работ в области ЗОЖ, от специалистов, 31,3 % из СМИ. 16,8 % считают, что им совсем не интересна эта тема.

Если 69,5 % опрошенных хотят вести более здоровый образ жизни, то 14,5 % устраивает такой же образ жизни, как в данный момент они ведут. А 16 % считают, что эта проблема их не волнует. И на вопрос: «Что Вы делаете, чтобы сохранить здоровье?» - 17,6 % ответили, что занимаются спортом, посещают спортивные секции, 19,1 % отказываются от вредных привычек, 19,1 % стараются соблюдать режим дня, 19,8 % соблюдают санитарно-гигиенические нормы, 13 % стараются правильно питаться. А 7,6 % ничего не делают.

На вопрос: «Можете ли Вы себе позволить посещение различных спортивных секций, залов, бассейна и т.д.?» - 51,1: % ответили, что не могут,

так как у них нет времени, 17,6 % ответили, что им не позволяют финансовые проблемы, 8,4 % могут себе позволить, но не видят в этом никакого смысла. Но все-таки 22,9 % регулярно посещают спортивные секции, залы. (рис.6)

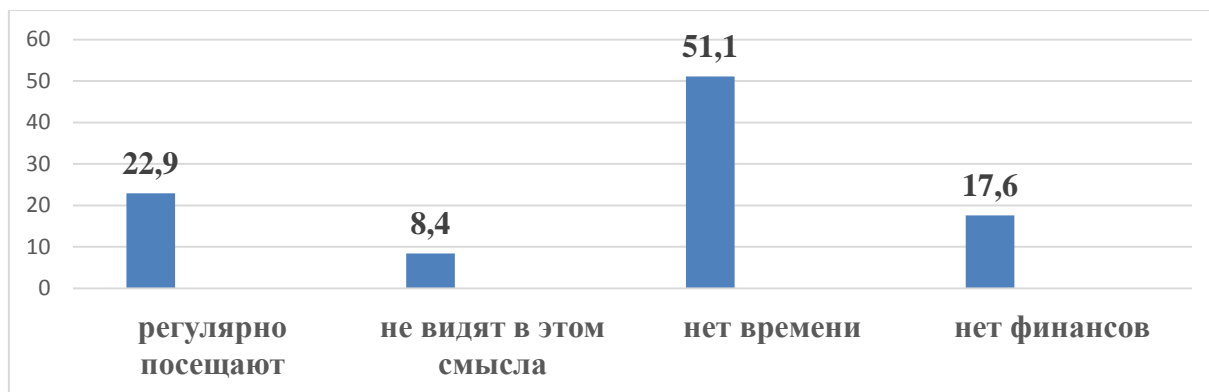


Рис. 6. Структура возможности посещения спортивных секций, залов, бассейна и т.д. (в %)

В основном большинство студентов отрицательно относятся к употреблению алкоголя (86,3 %), курению (84 %), что оказывает положительное влияние на здоровье. Но, все же определенные лица на вопрос «Имеете ли Вы вредные привычки?» ответили «да»: 16,8 % имеют вредных привычек, но большинство ответили «нет» (62,6%). Если 6,9 % ответили, что бросили, то 13,7 % ответили, что приобрели за последние годы.

Обучение в высшем учебном заведении, особенно в медицинском факультете является стрессом для большинства студентов. Стрессовые состояния могут отрицательно влиять на трудоспособность студентов [5]. На вопрос «Можете ли Вы расслабиться в стрессовой ситуации, не прибегая к алкоголю, курению или таблеткам?» 64,1 % ответили «да», 31,3 % ответили «нет». А 4,6 % ответили «редко, но это мне не удастся».

### Выводы.

1. Студенты все же имеют достоверные знания в сфере здорового образа жизни, но применяют их на практике не в полной мере.
2. Более 65% (67,4%) оценивают свое здоровье как хорошее и в основном предпочитают проводить свободное время за компьютером/у телевизора или проводят время с друзьями.
3. На вопрос, можете ли Вы себе позволить посещение различных спортивных секций, залов, бассейна и др. 51,1 % ответили, что у них нет времени заниматься, 18,5% ответили, что финансы не позволяют, 9,8 % считают, что в этом нет смысла и только 20,7 % занимаются регулярно.

4. 56,5 % опрошенных считают, что общая обстановка в университете способствует формированию ЗОЖ среди студентов, 27,2 % считают недостаточным и 16,3 % считают, что условия не способствует ФЗОЖ.

### Литература

1. Иванченко, Г.А. Здоровьесберегающие технологии в системе вузовского образования: социологический анализ / Г.А. Иващенко // Социология медицины. – 2010. -№ 1. – С. 30-33.
2. Блинова, Е.Г. Основы социально-гигиенического мониторинга условий обучения студентов высших учебных заведений / Е.Г. Блинова, В.Р. Кучма // Гигиена и санитария, - 2012. - №1. – С.35-40.
3. Ханевская Г.В., Наумов А.Г. Обеспечение охраны здоровья студентов в ВУЗах. // Сб. статей 10-й Всероссийской научно-практической конференции с международным участием . Под общей редакцией Н.В. Третьяковой. 2020. С. 290-297
4. Ильмушкин Г.М., Пархаева О.В., Судакова Ю.Е. Воспитание физических качеств у студентов технологического института на занятиях физической культурой // Научное мнение: науч. ж. 2014. № 8. С. 54–61
5. Ильмушкин Г.М. Модель охраны труда и здоровья студентов специальной медицинской группы в условиях ВУЗа // Самарский научный вестник. 2016. № 1 (14) С. 156-160.
6. Гончарова Г. А., Миннибаев Т. Ш., Состояние здоровья студентов и основные задачи университетской медицины // Здоровье населения и среда обитания, 2012, № 3. С.128-29.
7. Кленцова М.Н., Чурилов А.В., Свиридова В.В. Охрана здоровья преподавателей и студентов на кафедре акушерства и гинекологии.// Вестник гигиены и эпидемиологии. 2021.-№ 1. С. 98-100.

**МЕДИЦИНА**

УДК 618.39

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_2](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_2)**МЕДИКО-СОЦИАЛЬНЫЕ И ПРАВСТВЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ АБОРТА***Нурбек кызы Айпери**[aiperinurbekova01@gmail.com](mailto:aiperinurbekova01@gmail.com)**Исраилова Зейнеп Абдукалыковна, к.м.н., доцент**[z.abdukalykova@mail.ru](mailto:z.abdukalykova@mail.ru)**Шатманов Суйналы Токтоназарович, д.м.н., профессор**[ssuynali@mail.ru](mailto:ssuynali@mail.ru)**Ошский государственный университет**Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** В данной статье была рассмотрена тема искусственного прерывания беременности – аборта, её медицинское, социальное значение и влияние на демографию. Искусственный аборт с давних пор и по сей день является одним из трудно-разрешимых нравственных и правовых вопросов. На самом деле в реальности данный вопрос имеет более важное значение. Законно или морально ли лишать возможность жить уже зарождённую жизнь? Оправданы ли действия женщин, если это было по медицинским показаниям или в результате насилия? Такого рода вопросы и являются проблемами, касающиеся темы аборта. В статье предоставлены статистические показатели аборта и рождаемости за последние десять лет. В исследовании участвовали данные 185 женщин, по которым оценены относительные показатели основных осложнений после искусственного прерывания беременности. В данной работе представлены также ответы о причине их искусственного прерывания беременности и даны рекомендации для предотвращения и снижения количества абортов для тех, у кого нет противопоказаний.

**Ключевые слова:** аборт, эндометриоз, перфорация матки, демография, нравственность, бесплодие.

**АБОРТТУН МЕДИЦИНАЛЫК-СОЦИАЛДЫК ЖАНА  
МОРАЛДЫК ПРОБЛЕМАЛАРЫ**

*Нурбек кызы Айпери**[aiperinurbekova01@gmail.com](mailto:aiperinurbekova01@gmail.com)**Исраилова Зейнеп Абдукалыковна, м.и.к., доцент**[z.abdukalykova@mail.ru](mailto:z.abdukalykova@mail.ru)**Шатманов Суйналы Токтоназарович,**м.и.д., профессор,**[ssuynali@mail.ru](mailto:ssuynali@mail.ru)**Ош мамлекеттик университети,**Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Бул макалада кош бойлуулукту жасалма токтотуу - аборт, анын медициналык, социалдык мааниси жана демографияга тийгизген таасири темасы

каралган. Жасалма бойдон алдыруу көптөн бери чечилбеген моралдык жана укуктук маселелердин бири болуп келген. Чындыгында, бул маселе маанилүү. Ансыз да төрөлгөн жашоону жашоо мүмкүнчүлүгүнөн ажыратуу мыйзамдуубу же моралдыкбы? Аялдардын аракети медициналык себептерден улам болсо же зордук-зомбулуктун натыйжасында болсо негиздүүбү? Мындай суроолор аборт темасына тиешелүү көйгөйлөр. Макалада акыркы он жылдагы аборттун жана төрөттүн статистикалык көрсөткүчтөрү келтирилген. Изилдөө 185 аялдын маалыматтарын камтыган, алар кош бойлуулуктун жасалма түрдө токтотулгандан кийинки негизги кыйынчылыктардын салыштырмалуу ылдамдыгын баалоо үчүн колдонулган. Бул макалада ошондой эле алардын кош бойлуулуктун жасалма түрдө токтотулушунун себеби боюнча жооптор жана эч кандай каршы көрсөтмөсү жок адамдар үчүн бойдон алдыруулардын алдын алуу жана санын азайтуу боюнча сунуштар берилген.

**Ачкыч сөздөр:** аборт, эндометриоз, жатындын тешиги, демография, мораль, тукумсуздук.

## MEDICAL-SOCIAL AND MORAL PROBLEMS OF ABORTION

*Nurbek kyzy Aiperi*

*[aiperinurbekova01@gmail.com](mailto:aiperinurbekova01@gmail.com)*

*Israilova Zeinap Abdukalykovna,*

*Candidate of Medical Sciences, Associate Professor*

*[ssuynali@mail.ru](mailto:ssuynali@mail.ru)*

*Shatmanov Suynaly Toktonazarovich,*

*Doctor of Medical Sciences, Professor*

*[ssuynali@mail.ru](mailto:ssuynali@mail.ru)*

*Osh State University,*

*Osh, Kyrgyzstan*

**Abstract.** *This article considered the topic of artificial termination of pregnancy - abortion, its medical, social significance and impact on demography. Induced abortion has long been one of the intractable moral and legal issues. In fact, in reality, this issue is more important. Is it legal or moral to deprive an already born life of the opportunity to live? Are the actions of women justified if it was for medical reasons or as a result of violence? Questions of this kind are problems concerning the topic of abortion. The article provides statistical indicators of abortion and fertility over the past ten years. The study included data from 185 women, who were used to evaluate the relative rates of major complications after artificial termination of pregnancy. This paper also provides answers about the reason for their artificial termination of pregnancy and provides recommendations to prevent and reduce the number of abortions for those who have no contraindications.*

**Key words:** *abortion, endometriosis, uterine perforation, demography, morality, infertility.*



## Введение

**Актуальность.** Вопросы абортов определяются медицинской и социально-моральной значимостью из-за её массивной роли в репродуктивных потерях, материнской смертности и гинекологической заболеваемости в силу значительной распространенности.

Абортом (от лат. abortus - *выкидыш*) называется всякое прерывание беременности [1]. Аборты бывают *самопроизвольными* (abortus spontaneus) - происходит безо всякого вмешательства, вопреки желанию женщины и *искусственными* (abortus artificialis) - преднамеренное прерывание беременности. Именно *искусственный* вид аборта и является предметом нашего рассмотрения и анализа.

На каждые 1000 родов в различных странах мира приходится от 100 до 500 абортов. Ежегодно от их осложнений в мире умирает около 70 тыс. женщин репродуктивного возраста [2].

Медико-социальное значение аборта определяется:

- значительным количеством медицинских осложнений, приводящих к нарушению репродуктивного здоровья;
- негативным влиянием на демографию;
- весомым экономическим ущербом;
- негативным влиянием на качество потомства [3].

### Цель исследования:

Рассмотреть медико-социальные и нравственные проблемы аборта, сделать анализ динамики и структуры абортов в Кыргызстане.

### Задачи работы:

1. Сравнить выявленные медицинские последствия аборта в г. Ош.
2. Выявление морально-этических проблем аборта.
3. Рекомендации профилактических методов искусственного прерывания беременности

**Научная новизна** состоит в том, что мы исследовали запретную для нашего общества тему аборта, так как, не определяя основные причины, наше общество относится с негативом к этому. Поэтому мы продемонстрировали основные причины и необходимости, из-за которых женщины идут на аборт и хотим просветить общество относиться к аборту морально и нравственно, и спасти как можно больше матерей и детей.

**Практическая значимость:** использование предъявленных рекомендаций по профилактике в процессе работы с женщинами и улучшение деятельности медицинского персонала.

**Материалы и методы исследования:**

Анализ статистических данных, обработка и рассмотрение причин, которые привели к аборту в результате опроса у 185 женщин, возраст которых составил от 20 до 42 лет.

**Результаты опроса и обсуждение**

Показатели абортa за прошедшее десятилетие											
Показатели	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
<b>Всего</b>	<b>23 728</b>	<b>23 547</b>	<b>21 673</b>	<b>24 456</b>	<b>22 084</b>	<b>20 783</b>	<b>19 486</b>	<b>19 176</b>	<b>20 172</b>	<b>14 906</b>	<b>17 075</b>
До 20 лет	1 843	1 789	1 642	1 975	1 408	1 523	1 454	1 476	1 470	934	972
20-24 лет	5 679	5 767	5 024	5 908	5 222	4 560	4 408	4 463	4 329	3 116	3 681
25-29 лет	6 451	6 267	5 872	6 494	5 960	5 467	5 189	5 301	5 142	4 027	4 394
30-34 лет	4 877	4 984	4 531	5 041	4 716	4 521	4 348	4 137	4 569	3 495	4 026
35 лет и старше	4 878	4 740	4 604	5 038	4 778	4 712	4 087	3 799	4 662	3 334	4 002

Табл.1

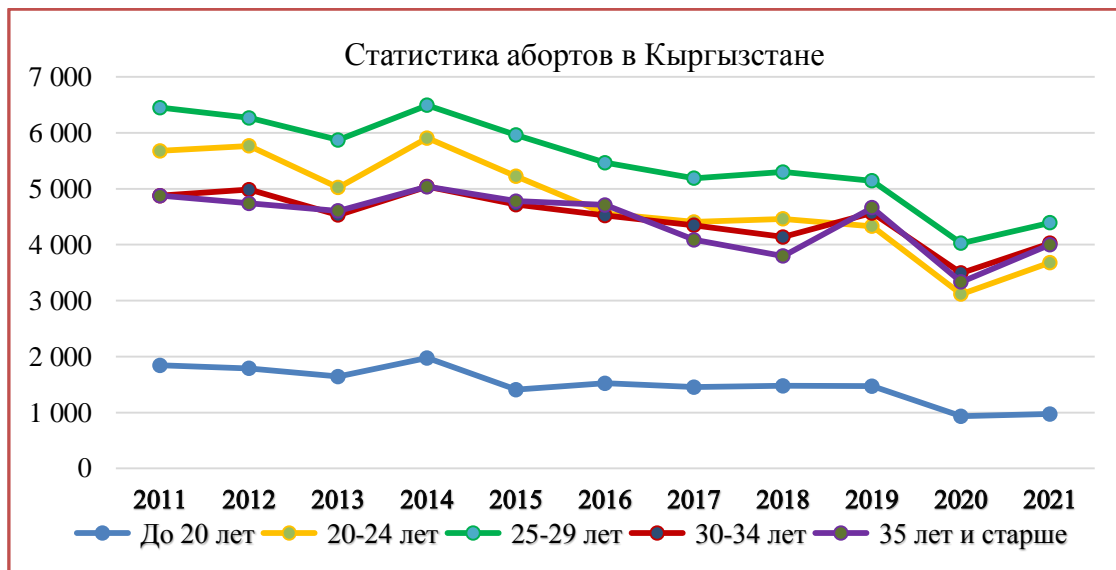


Рис.1

Как видно из Табл.1 и Рис.1 с 2020 года искусственное прерывание беременности участились и не исключается её роль в снижении рождаемости. На Рис.2 видно, что рождаемость с 2019, включая 2020, резко падает, при этом прослеживается прямая связь, что увеличение абортa отражается на показатели рождаемости.



Рис.2

Медицинские последствия и осложнения аборта бывают ранними, поздними и отдалёнными. В результате анализа данных 185 женщин были выявлены следующие осложнения:

- **Ранние** (по истечении недели или в процессе аборта):

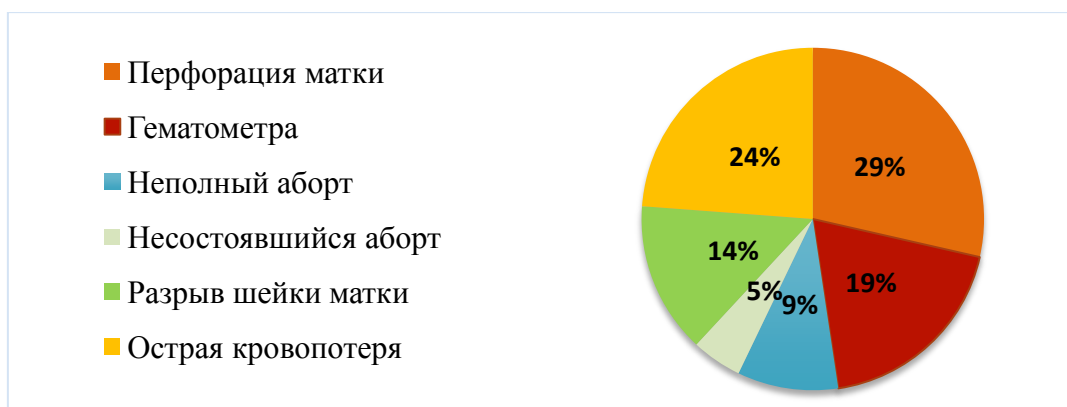


Рис. 3

- **Поздние** (1 неделя - месяц): гинекологические инфекции, вплоть до сепсиса.
- **Отдалённые** (позже 1 месяца):



Рис.4

На вопрос почему же женщины пришли к этому решению – искусственно прервать беременность, наши 185 женщин дали различные ответы (Рис.5).



Рис.5

В КР растёт количество подростковых аборт (с 12 до 18 лет). За последние три года каждый год в среднем 67 абортов приходится на подростков, то есть каждые 5 дней делается аборт у девочки подросткового возраста. Главные причины подростковых беременностей — *сексуальное насилие* и *неосведомленность*, так как у нас тема полового воспитания считается запретной. Старшее поколение стыдит женщин, рожавших без мужа. Они говорят «уят», для воспитанных в «приличной» семье это очень страшно. «Уят» (стыд, совесть) – основная причина появления чувства вины, угрызения совести, раскаяния, что может вызвать *депрессию*, мысли о *суициде* и к *тайному аборту*. В этом случае, наоборот, они нуждаются в помощи, так как они являются жертвами.



Рекомендации по профилактике аборта:

1. Вести беседы по половому воспитанию, проинформировать школьников о последствиях
2. Медико-социальные мероприятия по планированию семьи
3. Использование методов контрацепции
4. Организация центров по психологической помощи беременным

## 5. Распространение информации через брошюры, листовки (Рис.6).



Рис.6

**Выводы**

- С 2020 года наблюдается учащение искусственного прерывания беременности, который за год увеличился на 14,6%.
- С 2019 года по 2021 рождаемость снизилась на 13,4%.
- Из подростковых беременностей 70% завершается аборт, 15% - родами, а другие 15% - выкидышами.

Аборт затрагивает не только личные, но и семейные интересы женщин, а также влияет на демографию, на его взаимосвязь с социально-экономическими и медицинскими факторами. Поэтому, как говорится: “Здоровая женщина - здоровые дети, а здоровые дети - здоровая нация!”.

**Литература**

1. Антипова Н.Д. Аборт как этическая проблема. 2005. 1 с.
2. Маслова Т.М. Система планирования семьи. 2019. 5 с.
3. Довженко Т., Бурцев С. и др. Актуальность проблемы аборта. Медицинская и социальная значимость. 2018. 18 с.
4. Иларионова Е.Н. Аборт: отдалённые осложнения.
5. Баранов А.Н., Санников А.Л., Сизюхина Н.Н. Аборт: междисциплинарный взгляд. 2006.
6. Савельева Г.М. Акушерство. 2000.
7. Сидельникова В.М. Привычная потеря беременности. 2002.

**МЕДИЦИНА**

УДК 616-36-003.826

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_3](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_3)**ОСВЕДОМЛЕННОСТЬ ВРАЧЕЙ О ЖИРОВОМ ГЕПАТОЗЕ***Садыкова Алтынай Акпаралиевна, к.м.н., доцент  
asadykova@oshsu.kg**Ошский государственный университет,  
Ош, Кыргызстан**Токтогулова Нургуль Асылбековна, к.м.н., доцент  
t.nur30@mail.ru**Кыргызско-Российский Славянский университет имени Б.Н. Ельцина.  
Тобокалова Сапарбу, д.м.н., профессор  
stobokalova@mail.ru**Кыргызский государственный медицинский институт  
переподготовки и повышения квалификации имени С.Б. Даниярова,  
Бишкек, Кыргызстан  
Кадырбердиева Мээржан  
alnysh09@mail.ru**Южный филиал Кыргызского государственного медицинского института  
переподготовки и повышения квалификации имени С.Б. Даниярова,  
Бишкек, Кыргызстан.**Маматова Сабира Мирзаевна, к.м.н., доцент  
sabiramirzaevna@gmail.com  
Ошский государственный университет  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Статья содержит сообщение об осведомленности врачей о жировом гепатозе среди населения. Объектами исследования было анкетирование врачей для оценки осведомленности врачей о НАЖБП с 15 ноября по 25 ноября 2022 г.

Установлено, что у многих пациентов с метаболическим синдромом имеется жировая дистрофия гепатоцитов, а у половины обнаруживается стеатогепатит. Для достоверной оценки теоретической базы об НАЖБП участие врачей было добровольным и анонимным. Были опрошены 40 врачей из города Бишкек и 40 врачей из города Ош. Респонденты самостоятельно заполняли анкеты без участия интервьюера, каждому респонденту были заданы по 15 вопросов, касающихся их знаний о жировом гепатозе. После опроса проведен анализ анкетирования.

**Ключевые слова:** неалкогольная жировая болезнь печени, диагностика, распространенность, печень, ожирение, обмен веществ, стеатоз.

**БООРДУН МАЙ ООРУУЛАРЫ БОЮНЧА ДАРЫГЕРЛЕРДИН  
МААЛЫМАТЫ***Садыкова Алтынай Акпаралиевна, м.и.к., доцент  
asadykova@oshsu.kg**Ош мамлекеттик университети  
Ош, Кыргызстан**Токтогулова Нургуль Асылбековна, м.и.к., доцент  
t.nur30@mail.ru*

*Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университети,  
Тобокалова Сапарбу м.и.д., профессор  
stobokalova@mail.ru*

*С.Б. Данияров атындагы Кыргыз мамлекеттик кайра  
даярдоо жана квалификацияны жогорулатуу боюнча медициналык институту,  
Бишкек, Кыргызстан.  
Кадырбердиева Мээржан  
alnysh09@mail.ru*

*С.Б. Данияров атындагы кайра даярдоо жана  
квалификацияны жогорулатуу медициналык институтунун түштүк филиалы,  
Бишкек, Кыргызстан.  
Маматова Сабира Мирзаевна, м.и.к., доцент  
sabiramirzaevna@gmail.com  
Ош мамлекеттик университети  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Макалада дарыгерлердин калк арасында май гепатоз тууралуу маалыматы тууралуу билдирүү камтылган. Изилдөөнүн объекттери 2022-жылдын 15-ноябрынан 25-ноябрына чейин дарыгерлердин боордун алкогольсуз май гепатозу жөнүндө маалыматтуулугун баалоо үчүн дарыгерлердин сурамжылоосу болгон. Метаболикалык синдрому менен ооругандардын көбүндө гепатоциттердин майлуу дегенерациясы, жарымында стеатогепатит бар экени аныкталган. Боордун алкогольсуз май гепатозунун теориялык негиздерин ишенимдүү баалоо үчүн, дарыгерлердин катышуусу ыктыярдуу жана жашыруун болгон. Бишкек шаарынан 40 дарыгер, Ош шаарынан 40 дарыгердин сурамжылоосу жүргүзүлдү. Респонденттер анкеталарды интервьюердин катышуусуз өз алдынча толтурушту, ар бир респондентке боордун майлуулугу боюнча билимине карата 15 суроо берилди. Сурамжылоодон кийин анкетаны талдоо жүргүзүлдү.

**Ачкыч сөздөр:** алкогольсуз майлуу боор оорусу, диагностикасы, таралышы, боор, семирүү, метаболизм, стеатоз

## **AWARENESS OF DOCTORS ABOUT FATTY HEPATOSIS**

*Sadykova Altynai Akparaliyeva  
Candidate of Medical Sciences,  
asadykova@oshsu.kg  
Osh state university,  
Osh, Kyrgyzstan.*

*Toktogulova Nurgul Asylbekovna, Candidate of Medical Sciences,  
t.nur30@mail.ru*

*Kyrgyz-Russian Slavic  
University named after B.N. Yeltsin,  
Tobokalova Saparbu, Doctor of Medical Sciences,  
stobokalova@mail.ru*

*Kyrgyz State Medical Institute  
retraining and advanced training named after S.B. Daniyarova,  
Kadyrberdieva Meerzhan*

*alnysh09@mail.ru*

*Southern Branch of the Kyrgyz State Medical Institute  
retraining and advanced training named after S.B. Daniyarova,*

*Bishkek, Kyrgyzstan*

*Mamatova Sabira Mirzaevna*

*Candidate of Medical Sciences,*

*sabiramirzaevna@gmail.com*

*Osh state university*

*Osh, Kyrgyzstan*

**Abstract.** *The article contains a message about the awareness of doctors about fatty hepatitis among the population. The objects of the study were a survey of doctors to assess the awareness of doctors about NAFLD from November 15 to November 25, 2022.*

*It has been established that many patients with metabolic syndrome have fatty degeneration of hepatocytes, and half have steatohepatitis. For a reliable assessment of the theoretical basis of NAFLD, the participation of physicians was voluntary and anonymous. 40 doctors from the city of Bishkek and 40 doctors from the city of Osh were interviewed. Respondents filled out questionnaires on their own without the participation of an interviewer, each respondent was asked 15 questions regarding their knowledge of fatty liver. After the survey, the analysis of the questionnaire was carried out.*

**Key words:** *non-alcoholic fatty liver disease, diagnosis, prevalence, liver, obesity, metabolism, steatosis.*

**Введение.** Проблема неалкогольной болезни печени (НАЖБП) привлекает интерес не только гепатологов и гастроэнтерологов, но и кардиологов и эндокринологов, поскольку НАЖБП значительно чаще выявляется у пациентов с ожирением и нарушениями жирового и углеводного обмена. Ведение пациентов с неалкогольной болезнью печени на стадии стеатоза часто сводится к пассивному наблюдению за больными. Предлагается дифференциально-диагностический алгоритм НАЖБП для врача, включающий 4 последовательных уровня.

**Цель исследования:** оценка осведомленности врачей о НАЖБП в Кыргызской Республике.

**Материалы и методы исследования.** С 15 ноября по 25 ноября 2022 г. было проведено анкетирование врачей для оценки осведомленности врачей о НАЖБП. Для достоверной оценки теоретической базы об НАЖБП участие врачей было добровольным и анонимным. Были опрошены 40 врачей из города Бишкек и 40 врачей из города Ош. Респонденты самостоятельно заполняли анкеты без участия интервьюера, каждому респонденту были заданы по 15 вопросов, касающихся их знаний о жировом гепатозе. После опроса проведен анализ анкетирования (Таблица 1).

**Задачи:**

- Проведение анкетирования



- Анализ и обработка данных

Обоснование: Частота НАЖБП среди взрослого населения составляет от 17-46% [1], распространенность жировой дегенерации печени в Европе который с каждым годом продолжает увеличиваться [1, 2]. Проблема НАЖБП привлекает интерес не только гепатологов и гастроэнтерологов, но и кардиологов и эндокринологов, поскольку НАЖБП значительно чаще выявляется у пациентов с ожирением и нарушениями жирового и углеводного обмена. Ведение пациентов с неалкогольной болезнью печени (НАЖБП) на стадии стеатоза часто сводится к пассивному наблюдению за больными. Предлагается дифференциально-диагностический алгоритм НАЖБП для врача, включающий 4 последовательных уровня. Понимание многофакторности НАЖБП и механизмов формирования, ассоциированной с ней полиморбидности позволяет профессиональному ведению больного с учетом прогноза и течения болезни. [3]. У многих пациентов с метаболическим синдромом имеется жировая дистрофия гепатоцитов, а у половины обнаруживается стеатогепатит [4], следовательно целесообразно относиться к первичной метаболической НАЖБП (при условии исключения регулярного употребления алкоголя) как к предиктору и одному из ранних и специфичных маркеров форсированного атерогенеза [5, 6].

Таблица 1. Опросник осведомленности врачей о неалкогольной жировой болезни печени в Кыргызской Республике.

№		Дата
1	Регион проведения опроса	Пол: муж _____ жен _____
2	Возраст - лет	Телефон:
3	Место работы _____	Стаж работы _____
4	Специальность	
<b>ВОПРОСЫ</b>		
1.	Какие стадии НАЖБП Вы знаете?	
2.	Как часто в Вашей практике встречается жировой гепатоз?	
3.	Какие причины приводят к НАЖБП?	
4.	Что лежит в основе патогенеза НАЖБП	
5.	Какие методы исследования используются Вами для диагностики НАЖБП?	
6.	Наилучший скрининговый метод диагностики НАЖГ и НАСГ по Вашему мнению?	
7.	Что является золотым стандартом диагностики НАЖБП?	
8.	Как часто больных с жировым гепатозом или	

	стеатогепатитом направяете на фибросканирование?	
9.	Знаете ли Вы что такое шкалы BARD, FIB-4?	
10.	Какие осложнения НАЖБП Вы знаете?	
11.	Какими протоколами и рекомендациями руководствуетесь при лечении НАЖБП?	
12.	Как часто наблюдаете положительное влияние физической нагрузки на динамику жирового гепатоза?	
13.	Какие препараты назначаете при НАЖБП?	
14.	Какие препараты назначаете пациенту с СД и НАЖБП?	
15.	Какие препараты назначаете при прогрессировании НАЖБП с артериальной гипертензией?	

**Результаты и их обсуждение.** Были опрошены 40 врачей из города Бишкек и 40 врачей из города Ош. Опрошенные в основном были молодого возраста. Так, 56% респондентов определили свой возраст до 40 лет, и еще 42,7% указали, что им между 40 и 59 годами.

В результате исследования были получены следующие данные: в исследовании приняли участие врачи разных специальностей, в основном терапевты, медиана стажа работы составила 14 лет. Следовательно, большинство опрошенных имели опыт практической работы в данной области, чтобы проводить объективную оценку состояния и возможных путей развития НАЖБП.

Осведомленность врачей о стадиях НАЖБП оказалось достаточно высокой, что многие респонденты выделили все основные стадии развития данной патологии: стеатоз, стеатогепатит, фиброз, цирроз. По текущим оценкам ВОЗ 20-25 % взрослого населения мира страдают от НАЖБП, и примерно 20% людей с НАЖБП разовьется НАСГ. Эпидемиологическая оценка развития фиброза и цирроза ограничена, а отсутствие данных препятствует согласованным действиям на национальном уровне.

Большинство опрошенных перечислили всевозможные причины и предрасполагающие факторы гепатоза.

## Какие частые причины НАЖБП?

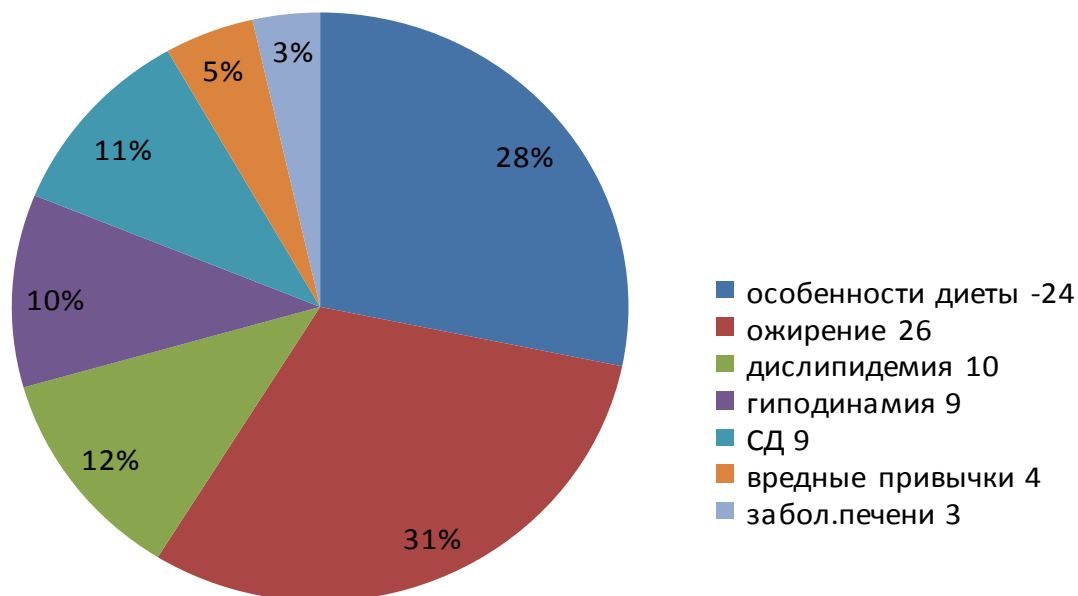
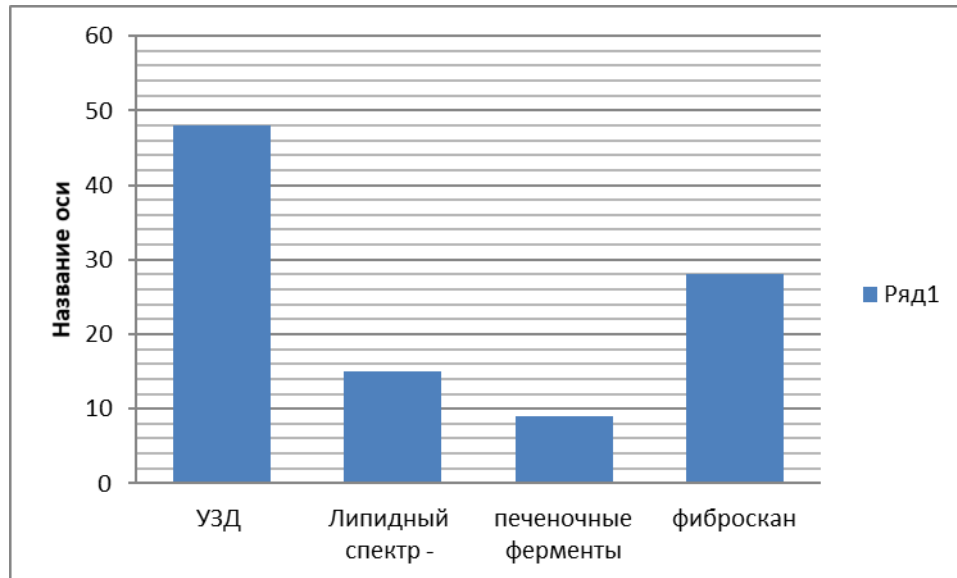


Рисунок 1. Результаты анкетирования о причинах НАЖБП.

В вопросе патогенеза в основном выделили метаболический синдром как основу патогенеза, почти не указаны -инсулинорезистентность и гиперинсулинемия, именно они приводят к выраженным нарушениям липидного, углеводного обменов, дисбалансу между потреблением и утилизацией липидов, вследствие повышенного поступления в печень свободных жирных кислот, снижения скорости их окисления в митохондриях и снижения синтеза липопротеидов очень низкой плотности (ЛПОНП) происходит накопление жира в клетках печени. Это приводит к нарушению утилизации триглицеридов, а их избыток откладывается в виде жировых вакуолей в гепатоцитах, что обуславливает формирование жировой инфильтрации печени — стеатоза. Трансформации стеатоза в стеатогепатит происходят в результате повышения продукции жировой тканью фактора некроза опухоли  $\alpha$ , увеличения концентрации свободных жирных кислот, активации цитохрома P450 и перекисного окисления липидов, а также накопления свободнорадикальных форм кислорода [7]. Некоторые ученые ведущей гипотезой патогенеза жирового гепатоза выделяют теорию “двух ударов”, где на первом этапе идет накопление жира в гепатоцитах в результате повышения поступления в печень свободных жирных кислот (СЖК), снижения синтеза или секреции ЛПОНП и экспорта триглицеридов, что приводит к формированию стеатоза печени (первый удар), далее на фоне существующей жировой дистрофии происходят реакции

окисления СЖК и образуются продукты перекисного окисления липидов – оксидативный стресс (второй удар) [3]. Таким образом, более половины респондентов место отдали метаболическому синдрому, а остальные вовсе не ответили.

На вопросы касающиеся диагностики ограничились УЗД и биохимическими показателями. Из опрошенных всего 28 врачей часто направляют пациентов с жировым гепатозом на фиброскан, и большое количество респондентов не имеют понятия о шкалах BARD и FIB-4.



**Рисунок 2.** Диагностика динамики жирового гепатоза.

Большинство врачей полагают что изменение образа жизни не влияет положительно на динамику жирового гепатоза, но тут же на вопросы лечения такое же количество врачей предлагают модификацию образа жизни. Затруднились ответить большинство врачей на вопрос об используемых протоколах, большинство респондентов оставили вопрос без ответов, а некоторая часть написали, что используют протокол МЗ КР, но как мы знаем в протоколах министерства нет сведений о НАЖБП. По мнению многих врачей основными препаратами лечения жирового гепатоза являются – гепатопротекторы из них широко используются - эссенциальные фосфолипиды, урсодезоксихолевая кислота, гептрал но стандартная схема лечения НАЖБП отсутствует так, как заболевание сочетается с ожирением, с сахарным диабетом 2 типа, с сердечно-сосудистыми заболеваниями необходимо проводить коррекцию этих состояний.

**Выводы.** Проведенное нами исследование позволяет констатировать недостаточную осведомленность врачей Кыргызстана о НАЖБП. Несмотря

на то, что жировой гепатоз часто встречающаяся патология врачи плохо осведомлены о наиболее информативных методах диагностики, они не уделяют должного внимания на раннее выявление и дальнейшее ступеньчатое ведение больного с учетом многогранности болезни. Полученные нами данные подтверждают необходимость осведомления врачей о НАЖБП в целом.

#### Литература

1. Vernon G. Systematic review: the epidemiology and natural history of non-alcoholic fatty liver disease and non-alcoholic steatohepatitis in adults. [Текст] / G. Vernon, A. Baranova, Z.M. Younossi // *Aliment Pharmacol Ther.* -2011.-34:274–285.
2. Grgurevic I, "Natural History of Nonalcoholic Fatty Liver Disease: Implications for Clinical Practice and an Individualized Approach"[Текст] / Grgurevic I, Podrug K, Mikolasevic I, Kukla M, Madir A, Tsochatzis EA // *Canadian Journal of Gastroenterology and Hepatology*, vol. - 2020, Article ID 9181368, 10 pages.
3. Трухан Д.И. Роль врача общей практики в диагностике и лечении неалкогольной жировой болезни печени [Текст] / Д.И Трухан, Л. В. Тарасова., И. А. Викторова // ГБОУ ВПО «Омская государственная медицинская академия Министерства здравоохранения России» 2 ФГБОУ ВПО «Чувашский государственный университет имени И.Н. Ульянова» СВОП -№ 3. -2013.
4. Драпкина О.М. Эпидемиологические особенности неалкогольной жировой болезни печени в России [Текст] / О.М. Драпкина, В.Т. Ивашкин // *Российский журнал гастроэнтерологии, гепатологии, колопроктологии.* -2014; 4: 32–8.
5. Younossi Z.M. Global epidemiology of nonalcoholic fatty liver disease-meta-analytic assessment of prevalence, incidence, and outcomes [Текст] / Z.M. Younossi, A.B Koenig, D. Abdelatif, Y. Fazel, L. Henry, and M. Wymer // *Hepatology*, - vol. 64, - no. 1, pp. 73–84, 2016.
6. Friis-Liby I. High prevalence of metabolic complications in patients with nonalcoholic fatty liver disease [Текст] / Friis-Liby I., Aldenborg F., Jerlstad P. // *Scand. J. Gastroenterol.* - 2004. - Sep. № 39(9). -p. 864.
7. Никонов Е.Л. Современные подходы к диагностике и лечению неалкогольной жировой болезни печени. Е.Л. Никонов, В.А. Аксенов // *Профилактическая медицина.* - 2018;21(3):62-69. <https://doi.org/10.17116/profmed201831262>

**ГЕОГРАФИЯ**

УДК 911.3.33

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_4](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_4)**СИНЫЦЗЯНДЫН БОРБОРДУК АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮ МЕНЕН МУНАЙ  
ЖАНА ГАЗ ТАРМАГЫНДАГЫ КЫЗМАТТАШТЫГЫ***Үсөн уулу Маматаир, ага окутуучу*  
[musonuuulu@oshsu.kg](mailto:musonuuulu@oshsu.kg)*Ош мамлекеттик университети,  
Раимжанова Айнепи Сеитбековна*  
[perisha1101@gmail.com](mailto:perisha1101@gmail.com)*Ош жылуулук электр борбору*  
*Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Макалa Кытай менен Борбор Азия өлкөлөрүнүн мунай жана газ тармагындагы кызматташтыгына арналган. Мындай кызматташтыктын ыңгайлуу, ачык-айкын шарттары талдоого алынган. Мунай-газ тармагындагы кызматташтыкты чектеген көйгөйлөргө жана факторлорго өзгөчө көңүл бурулат. Кытай менен Борбордук Азия чөлкөмүнүн мунай жана газ тармагындагы кызматташуусунун келечеги болжолдонууда. Акыркы жылдары Борбор Азиядагы айрым мамлекеттердин активдүүлүгү байкаларлык өстү. Бул аймактагы геосаясий кырдаалдын өзгөрүшү менен байланыштуу. Кытайдын Борбордук Азия мамлекеттеринин мунай жана газ өнөр жайларында болушу эки ача болуп көрүнөт. Бир жагынан, Кытай бул жана ага байланыштуу тармактарга кирүү боюнча олуттуу ийгиликтерге жетишти. Экинчи жагынан, бул КНР менен Борбордук Азия мамлекеттеринин ортосунда тең укуктуу жана өз ара пайдалуу мамилелердин калыптанышына али алып келе элек. Учурда бул жерде башкы ролдорго эки держава – Орусия менен Кытай талапкер катары коюлуп жатат.

**Ачкыч сөздөр:** Кытай, Борбордук Азия, энергетикалык кызматташтык, мунай жана газ тармагындагы кызматташтык, энергетика тармагы, ШКУга мүчө өлкөлөр, стратегиялык өнөктөштүк, Улуу Жибек жолу.

**СОТРУДНИЧЕСТВО СИНЫЦЗЯНА СО СТРАНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ  
АЗИИ В СФЕРЕ НЕФТИ И ГАЗА***Усон уулу Маматаир, старший преподаватель,*  
[musonuuulu@oshsu.kg](mailto:musonuuulu@oshsu.kg)*Раимжанова Айнепи Сеитбековна*  
[perisha1101@gmail.com](mailto:perisha1101@gmail.com)*Ош теплоэлектроцентраль*  
*Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Статья посвящена нефтегазовому сотрудничеству между Китаем и странами Центральной Азии. Проанализированы благоприятные условия такого сотрудничества. Особое внимание уделено проблемам и факторам, ограничивающим нефтегазовое сотрудничество. Спрогнозированы перспективы нефтегазового сотрудничества между Китаем и Среднеазиатским районом. В последние годы заметно возросла активность некоторых стран в Центральной Азии. Это объясняется тем, что происходит изменение геополитической ситуации в регионе. Присутствие Китая в

нефтегазовых отраслях государств Центральной Азии представляется неоднозначным и двусмысленным. С одной стороны, Китай добился значительных успехов в плане проникновения в эти и смежные с ними отрасли. С другой стороны, это пока не привело к формированию равноправных и взаимовыгодных отношений между КНР и государствами ЦА. В настоящее время претендентами на ведущие роли здесь выдвигаются две державы - Россия и Китай.

**Ключевые слова:** Китай, центральная Азия, энергетическое сотрудничество, нефтегазовое сотрудничество, энергетический сектор, страны-члены ШОС, стратегическое партнерство, Великий Шелковый путь

## COOPERATION OF XINJIANG WITH CENTRAL ASIAN COUNTRIES IN THE FIELD OF OIL AND GAS

*Uson uulu Mamatair, Senior Lecturer,  
[musonuuulu@oshsu.kg](mailto:musonuuulu@oshsu.kg)  
Osh State University,  
Raimjanova Aiperi Seitbekovna  
[perisha1101@gmail.com](mailto:perisha1101@gmail.com)  
Osh, combined heat and power plant  
Osh, Kyrgyzstan*

**Abstract.** *The article is devoted to oil and gas cooperation between China and the countries of Central Asia. Favorable, clear conditions for such cooperation are analyzed. Particular attention is paid to the problems and factors limiting oil and gas cooperation. The prospects for oil and gas cooperation between China and the Central Asian region are predicted. In recent years, the activity of some countries in Central Asia has noticeably increased. This is due to the fact that there is a change in the geopolitical situation in the region. The presence of China in the oil and gas industries of the Central Asian states seems to be ambiguous and ambiguous. On the one hand, China has made significant strides in penetrating these and related industries. On the other hand, this has not yet led to the formation of equal and mutually beneficial relations between the PRC and the Central Asian states. At present, two powers, Russia and China, are being put forward as contenders for the leading roles here.*

**Key words:** *China, Central Asia, energy cooperation, oil and gas cooperation, energy sector, SCO member countries, strategic partnership, Great Silk Road*

**Введение.** Центральная Азия - это регион, который играет ключевую роль в обеспечении как региональной, так и глобальной стабильности на уровне политического, экономического взаимодействия и в сфере международной безопасности. Одним из крупнейших факторов, действующих в этом регионе, является Китай. В этой связи, процессы взаимодействия Китая и стран Центральной Азии крайне важны для обеспечения устойчивого развития мировой политики. Именно это делает тему данного исследования актуальной.

Присутствие Китая в нефтегазовых отраслях государств Центральной Азии представляется неоднозначным и двусмысленным. С одной стороны, Китай добился значительных успехов в плане проникновения в эти отрасли.

С другой стороны, это не привело к формированию равноправных и взаимовыгодных отношений между Китаем и государствами региона, не способствует комплексному экономическому развитию центральноазиатских государств [1].

**Материалы и методологическая база исследования:** комплекс общенаучных и специальных методов познания: историзм, объективность, системность, а также ретроспективно-исторический, комплексный анализы с учетом конкретной исторической и политической ситуации в исследуемом регионе. Сотрудничество Синьцзяна со странами центральной Азии в сфере нефти и газа.

**Результаты и обсуждение.** В последнее время атмосферное загрязнение в Синьцзяне не так страшно, потому что правительство меняет угольный котел на газовый для отопления. Употребление газов вернет синее небо, белые облака и красивые выгоны людям в Урумчи. Говоря о экономических районах азиатско-европейского трансконтинентального моста, нельзя забывать о трубопроводном транспорте между Синьцзяном и Центральной Азией. Как дополнение современных транспортов, трубопроводный транспорт имеет огромное преимущество. В Синьцзяне есть линия по объекту транспортировки газа с запада на восток. Если нефтегазовые ресурсы по плану провозятся на восточный Китай, образуется стереоскопическая транспортная система (сухопутный, авиационный и подземный) [2].

В период академической конференции во Центральной Азии представили вопрос об штанговом совместной работе Страны Китая также государств Центральной Азии. Эксперты постоянно свыкаются разъяснить обстановку, трудности также возможности об китайско - казахстанском штанговом совместной работе трудными графиками. Тут во главном поведуют об суждении обычного лица об штанговом трубопроводе.

Казахстанские ученые считают, что казахстанские энергии экспортируются на следующие направления: на север (Атырау – Самара - Новороссийск - Европа), на запад (трубопровод Каспийского международного нефтяного консорциума), на юг до Ирана, на восток через китайско-казахстанский трубопровод для сырой нефти (Атасу-Алашанькоу). Плюрализация казахстанского энергетического экспорта соответствует не только государственному интересу, но и психологии обогащения казахстанского народа за счет ресурса.

Работники является простым ремонтником трубопровода в Актауском нефтяном месторождении. Каждый день он проверяет давление клапана в нефтепроводе и ухаживает нефтепровод. Он серьезно относится к этой работе. «Как ремонтник нефтепровода Китай-Казахстан, он занимаются



самой простой работой. Хотя работа чуть-чуть тяжелая, но они всегда чувствуют радости, вспоминая, что нефти непрерывно выходят к Китаю. Нефтепровод Китай-Казахстан является первым китайским трансграничным трубопроводом, берет начало в Атасу Северо-западного Казахстана, заканчивается в Алашанькоу в Синьцзяне Китая. Общая длина - 3.000 км. Проектная мощность перевозки нефти - 20 млн. т. Вся линия автоматически контролируется за счет техники SCADA. Принимается связь оптического кабеля со спутником. Эта линия построена и управляется Китайской государственной нефтегазовой корпорацией CNPC и государственной компанией по транспортировке нефти КазТрансОйл. До 24 ноября 2011 г. нефтепроводом Китай-Казахстан уже перевозились 40 млн. то сырой нефти [3].

Пред распадом Советский союз голубое топливо с Центральной Азии поставлялся в Европу. Уже после разрушения Советский союз голубое топливо поставляется в Европу во основном с Российской федерации. Голубое топливо с Центральной Азии поставляется Европу посредством общероссийский метанолопровод. По этой причине пред государствами Основной Азии нужно вопрос плюрализации вывоза газа.

Газопровод Китай - Центральная Азии берет начало в пограничном районе между Туркменистаном и Узбекистаном, на правом берегу реки Аму, проходит через Центральный Узбекистан и Южный Казахстан, входит в Китай из Алашанькоу, является «второй линией переброски газа с запада на восток». Общая длина газопровода — 10 тыл. км, в том числе 188 км в Туркменстане, 530 км в Узбекистане, 1.300 км в Казахстане, остальные 8.000 км в Китае. Данный газопровод является самым длинным газопроводом в мире.

Ныне газопровод Китай - Центральная Азия содержит 3 газопровода А, В и С. Мощность газопроводов А и В - 17 миллиардов. м<sup>3</sup> в год. В июне 2012 г. газопровод С вступил в использование. Мощность газоснабжения увеличивается до 30 миллиардов. м<sup>3</sup> в год. До конца 2015 г. 3 газопровода А, В и С имеют все шансы пичкать 55 миллиардов м<sup>3</sup> в год. По проекту нефтестратегического становления Китая, ныне намечается трасса D. Надеемся, собственно что до 2020 г. мощность перевозки газопровода Китай - Центральная Азии добьется до 80-100 миллиардов. м<sup>3</sup> в год [4,5]. Он будет наиболее необходимым энергетическим стратегическим каналом Китая.

В каждом точке есть технический работник на участке Узбекистана газопровода Китай - Центральная Азия. Он участвовал во всей работе по строительству газопровода, с начального обоснования до конца работы, можно сказать, он является свидетелем строительства данного газопровода. «В строительстве газопровода мы преодолели много трудностей, например,

проблемы в разных геологических структурах, давление на газопровод в случае изменения температуры зимой. Китай нуждается в нашем газе, а мы нуждаемся в китайских текстильных изделиях. Экономическая взаимодополняемость определяет взаимовыгодность торговли между нами. Раньше в Центральной Азии направление по экспорту нефти и газа единое, теперь в Китае экономика быстро развивается, энергетические требования повышается. Наш газ можно продать по более высокой цене, местные жители тоже получили большую пользу» [6].

**Выводы.** На современном этапе энергетическая политика КНР в ЦА, как и ранее, жестко подчинена общей стратегии Пекина по обеспечению максимально благоприятных условий для достижения системного прорыва в плане модернизации, дальнейшего устойчивого роста экономики и последующего превращения страны в один из глобальных экономических центров силы. Пытаясь приблизиться к решению этих сложных задач, Китай все более активно задействует и центральноазиатский вектор своей политики, делая выбор в пользу кардинального укрепления позиций в экономиках стран Центральной Азии за счет интенсификации там проектной деятельности, увеличения объемов инвестиций и кредитов. Нефтегазовые отрасли здесь играют ключевую роль.

Не будет большим преувеличением сказать, что Пекин нацелен на постепенное вовлечение региона в орбиту своего геоэкономического влияния. Следует особо отметить, что КНР проводит данную стратегическую линию крайне осторожно, ни в малейшей степени не афишируя своих политических-геополитических амбиций в ЦА. Тем не менее, присутствие Китая в нефтегазовых отраслях государств Центральной Азии представляется неоднозначным и двусмысленным. С одной стороны, Китай добился значительных успехов в плане проникновения в эти и смежные с ними отрасли. С другой стороны, это пока не привело к формированию равноправных и взаимовыгодных отношений между КНР и государствами ЦА, не способствует комплексному экономическому развитию центральноазиатских стран.

#### Литература

1. Фролова И.Ю. Китай на внешних рынках энергоносителей [Текст] / И.Ю. Фролова // 43 Аналитические обзоры РИСИ. - 2009. - № 1(22). - С. 20.
2. Бондаренко А.В. Синьцзян-Уйгурский автономный район Китая в начале XXI века [Текст] / А.В. Бондаренко // – М.: ИДВ РАН, 2010. – 173 с.
3. Сыроежкин К.Л. Казахстан – Китай: от приграничной торговли к стратегическому партнерству [Текст] / К.Л. Сыроежкин // Сборник документов. – А., 2010. – Книга 3. – С. 64.
4. Хуашэн Чжао. Китай, Центральная Азия и ШОС [Текст] / Чжао Хуашэн // Рабочие материалы Карнеги. – 2005. – 65 с.

5. Хуашэн Чжао. ШОС и соотношение Великих держав на фоне новой ситуации в регионе ЦА [Текст] / Чжао Хуашэн // Analitic. – 2003. – № 1. – С. 5.
6. Нань Гуан. Энергетическая политика Китая и обеспечение энергетической безопасности в Центральной Азии [Текст] / Гуан Нань // Центральная Азия и Кавказ. - 2007. - № 6. - С. 102.

**БИОЛОГИЯ**

УДК 53,044 (5752)

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_5](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_5)**ОШ ШААРЫНДАГЫ А. НОВАИ АТЫНДАГЫ ПАРКТА  
ЖАЙГАШКАН БУЛАК СУУСУНУН ХИМИЯЛЫК КУРАМЫН  
ИЗИЛДӨӨ***Молдалиев Жоомарт Тумакович, б.и.к., доцент  
[joomart77@oshsu.kg](mailto:joomart77@oshsu.kg)**Арстанбек кызы Мадина, магистрант  
Маматураимова Гулмира, магистрант  
Ош мамлекеттик университети  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Бул жумушта Ош шаарынын аймагындагы булак суулардын колдонулушу коопсуздугу каралган. Булак суулардын көпчүлүгү ашкана суулары катары колдонулат, аларды изилдөө актуалдуу. Ош шаарындагы А. Новаи паркында жайгашкан булак суунун химиялык курамы физико - химиялык методдор менен изилденип, чектүү жол берилүүчү концентрациясы аныкталды. Изилденген суу мамлекеттик стандартта көрсөтүлгөн талаптарга жооп бергендиктен практикада колдонуу сунушталат. Кыргызстандагы жаратылыш суулары мамлекеттин байлыгы болгондуктан алардын химиялык курамын коопсуздугун изилдөө зарылдыгы бар. Тирүү организмде жүрүүчү бардык биохимиялык процесстер суунун катышуусу менен жүрөт. Кыргызстандын эң чоң байлыгы суу ресурстары болгондуктан, алардын химиялык курамын, коопсуздугун изилдөө сунушталды.

**Ачкыч сөздөр:** суу, комплексометрия, аргентометрия, рН, кальций, хлор, сульфат, жалпы кислоталуулугу, жалпы щелочтуулугу.

**ИЗУЧЕНИЕ ХИМИЧЕСКОГО СОСТАВА РОДНИКОВОЙ ВОДЫ,  
РАСПОЛОЖЕННОЙ В ПАРКЕ А. НАВАИ В Г. ОШ***Молдалиев Жоомарт Тумакович, к.б.н., доцент  
[joomart77@oshsu.kg](mailto:joomart77@oshsu.kg)**Арстанбек кызы Мадина, магистрант  
Маматураимова Гулмира, магистрант  
Ошский государственный университет  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Данная работа преследует обеспечение безопасности использования родниковых вод в районе городе Ош. Большая часть всех родниковых вод используется в хозяйственной деятельности, следовательно их исследования являются актуальным. Изучен химический состав родника, расположенного в парке имени А. Наваи города Ош. Физико-химическими методами определена предельно допустимая концентрация. Вода в исследуемом роднике соответствует требованиям, указанным в государственном стандарте, рекомендуется использовать в питьевых целях. Природные воды Кыргызстана, являются достоянием, возникает необходимость изучения безопасности их химического состава, так как все биохимические процессы в живых организмах протекают с участием воды.

**Ключевые слова:** вода, комплексометрия, аргентометрия, рН, кальций, хлор, сульфат, общая кислотность, общая щелочность.

## STUDYING THE CHEMICAL COMPOSITION OF SPRING WATER LOCATED IN THE A.NAVAI PARK IN OSH

Moldaliev Zhoomart Tumakovich,  
Candidate of Biological Sciences, Associate professor  
[joomart77@oshsu.kg](mailto:joomart77@oshsu.kg)

Arstanbek kyzy Madina, Master's student  
Mamaturaimova Gulmira, Master's student  
Osh State University  
Osh, Kyrgyzstan

**Abstract.** This work aims to ensure the safety of the use of spring waters in the area of the city of Osh. Most of all spring waters are used in economic activities, therefore their research is relevant. The chemical composition of the spring located in the park named after A. Navai of the city of Osh was studied. Physico-chemical methods determined the maximum allowable concentration. The water in the investigated spring meets the requirements specified in the state standard, it is recommended to use it for drinking purposes. The natural waters of Kyrgyzstan are a property, there is a need to study the safety of their chemical composition, since all biochemical processes in living organisms proceed with the participation of water.

**Key words:** water, complexometry, argentometry, pH, calcium, chlorine, sulfate, total acidity, total alkalinity.

**Киришүү.** Суунун запасы күн сайын азайып бара жаткандыгы бүгүнкү күндөгү эң орчундуу маселе. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө калк бирдей түрдө суу кызматынан колдоно алышпайт. Африка континентинде Сахаранын түштүгүндө жашагандардын 340 миллионуна таза суу жетпейт. Таза суунун жетишсиздигинен 17 секунд сайын бир бала бул дүйнө менен кош айтышат. Сууга болгон муктаждык, таза абага болгон муктаждык менен барабар. Кыргыз республикасы дүйнөдөгү 20 таза сууга мол мамлекеттердин катарына кирет. 2030-жылга чейинки туруктуу өнүгүүнүн жаңы максаттары кабыл алынган. Анын негизинде таза сууну сарамжалдуу пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуу жана сууга байланыштуу экосистемаларды коргоо каралган [4].

Тирүү организмде жүрүүчү бардык биохимиялык процесстер суунун катышуусу менен жүрөт. Өсүмдүктөрдө 40-98%, кишинин денесинин 70%тин, кандын курамынын 80%тин, булчуңдардын 35%тин, сөөктүн 25%тин суу түзөт. Эгерде кишинин организми 12% нымдуулугун жоготсо анда организм өлүмгө дуушар болот. Организмде жылуулукту жөнгө салуусу (терморегуляция) суунун алмашуусунун негизинде жүрөт [7].

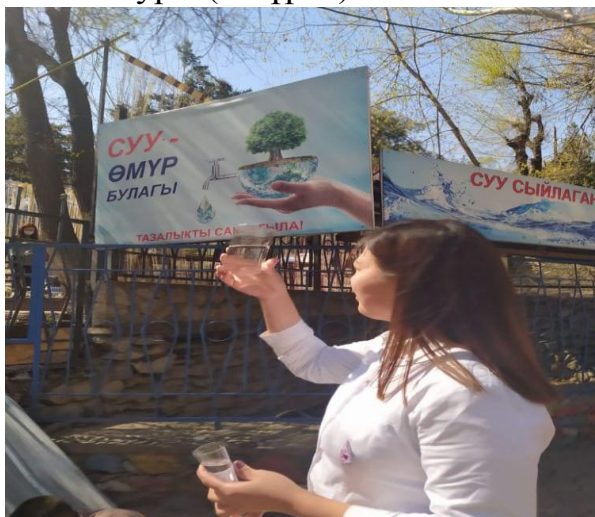
Кыргызстандын аймагында көптөгөн белгисиз булак суулар чыгуучу жайлар бар. Булак суулардын көпчүлүгү ашкана суулары катары колдонулат, аларды изилдөө актуалдуу.

Изилдөөнүн негизги максаты жана милдеттери

Ош шаарынын А. Новай атындагы паркта жайгашкан булак суусунун химиялык курамын, чектүү жол берилүүчү концентрациясын аныктоо.

**Изилдөө материалдары жана методдору.**

Изилденип жаткан объекти Ош шаарындагы А. Новай атындагы паркта жайгашкан булак суу. Бул сууну максатка ылайык шаарга келген туристтер жана жергиликтүү калк пайдаланып келет. Булак суу парктын баш жагында атайын тосмолонуп коргоого алынган. Булактан чыккан суу түтүк аркылуу чыгып турат(1-сүрөт).



**1- сүрөт.** Булак жайгашкан жер

Изилденүүчү А. Новай атындагы паркта жайгашкан булак сууну изилдөө үчүн 3 литрден суу үлгүлөр алынган.

Ош шаардык оорулардын алдын алуу жана санитардык эпидемиологиялык борбордо жана ОшМУнун Табият таануу, туризм жана агрардык технологиялар факультетинин лабораториясында (103, 212) изилденген.

Изилдөөлөр 2020-2021-жылдары жаз жана жай мезгилдеринде жүргүзүлгөн.

Аныктоонун методдору: Булак суусунун химиялык курамын аныктоодо химиялык жана физико – химиялык методдор колдонулду. Химиялык методдордон көлөмдүк (жалпы кислоталуулугун аныктоо, жалпы щелочтуулугун аныктоо, кальцийди, магнийди жана хлордун иондорун аныктоодо) жана салмактык (сульфат иондорун аныктоодо) методдор колдонулду. рН-150 прибору менен суунун суутектик көрсөткүчү (рН) аныкталды [1,2,3,6].

**Изилдөөнүн жыйынтыгы жана аны талкуулоо.** Булак суунун физико-химиялык курамы жана жол берилүүчү концентрациясы изилдөөгө алынган. Изилдөөдөн алынган жыйынтыктар төмөндөгүдөй: булак суусунун изилдөөгө алынган көлөмү  $1\text{дм}^3$ , анын ичинде: Кургак калдыктары  $489,5\pm 48,95$  мг/л барабар болуп, суунун чөйрөсү начар щелочтуу ( $\text{pH } 7,72 \pm 0,3$ ).

Суунун минералдуулугу  $0,12 - 0,23$  г/дм<sup>3</sup> түзгөн. Алынган суунун физико-химиялык, чектүү нормадагы көрсөткүчтөрү Ош шаардык оорулардын алдын алуу жана санитардык эпидемиологиялык борбордун адистери менен биргеликте жыйынтыкталып, такталып (1-таблица) берилди. Булак суунун химиялык курамы чектүү нормадагы концентрацияда, санитардык жактан таза экендигинен кабар берет.

Органолептикалык касиеттерин аныктоодо төмөндөгүдөй жыйынтыктар көрсөтүлдү: суу *түссүз, тунук, такыр жытсыз, даамсыз*.

**1-таблица.** Булак суунун физико-химиялык көрсөткүчтөрү

№	Үлгүнүн аталышы жана аныкталуучу көрсөткүчтөр	Өлчөө бирдиги	Изилдөөнүн жыйынтыктары	Чектүү нормадагы өлчөмү	Изилдөө методдору
658	Булактан алынган суу				
	Жыты	балл	0	2 көп эмес	ГОСТ Р 57164-2016
	Суутектик көрсөткүч	pH	7,72	6,0-9,0	Униф. метод. Сб.
	Шордуулугу	Ж	$6,0\pm 0,9$	7,0 көп эмес	ГОСТ 31954-2012
	Нитраттар	мг/л	$26,69\pm 4,0$	45,0 көп эмес	ГОСТ 33045-
	Хлориддер	мг/л	$23,16\pm 3,47$	250,0 көп эмес	ГОСТ 4245-72
	Аммиак	мг/л	0,1 азыраак	2,0 көп эмес	ГОСТ 33045-2014
	Нитриттер	мг/л	0,003 азыраак	0,5 көп эмес	ГОСТ 33045-2014
	Кургак калдыктар	мг/л	$489,5\pm 48,95$	1000,0 көп эмес	ГОСТ 18164-72
	Сульфаттар	мг/л	$100,4\pm 10,04$	250,0 көп эмес	ГОСТ 4389-72
	Фториддер	мг/л	$0,195\pm 0,03$	1,2 көп эмес	ГОСТ 4386-89
Жалпы темир	мг/л	0,1	0,3 көп эмес	ГОСТ 4011-72	

Ошентип изилдөөлөр көрсөткөндөй, изилденип жаткан буулак суусу өтө таза, тунук, жытсыз. Температурасы апрель айында 12-13<sup>0</sup>С ашпайт (13.04.21).

Авторлор тарабынан изилденген Жалал – Абад шаарындагы “Шор - Булак” суусунун химиялык курамынын жыл мезгилинен көз карандылыгына салыштырылган. Булак суулардын химиялык курамы жыл мезгилинен анча деле көз каранды эмес[5].

**Корутунду.** Ош шаарындагы А. Новай паркында жайгашкан булак суунун химиялык курамы физико - химиялык методдор менен изилденип чектүү жол берилүүчү концентрациясы аныкталды. Булак суунун химиялык курамы жыл мезгилинен анча деле көз карандылыгы байкалды. Изилденген суу мамлекеттик стандартта көрсөтүлгөн талаптарына жооп бергендиктен практикада колдонууга сунушталат. Кыргызстандагы жаратылыш суулары мамлекеттин байлыгы болгондуктан алардын химиялык курамын коопсуздугун изилдөө сунушталат.

#### Адабияттар

1. Ахметов Н.С. Общая и неорганическая химия [Текст]/ Н. С. Ахметов/ М.: Высшая школа, 1998г.
2. Аналитическая химия[Текст]/: в 2 т. / Г. Кристиан. – М. БИНОМ. Лаборатория знаний, 2009.
3. Аналитическая химия[Текст]: в 3т./под ред. Л. Н. Москвина. – М. Издательский центр «Академия». 2008-2010.
4. Дефицит водных ресурсов[Текст]/ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
5. Кадырова А.Д. Жалал – Абад шаарындагы “Шор-Булак” минералдык суусунун химиялык курамын жыл мезгилинен көз карандылыгын изилдөө[Текст] /А.Д. Кадырова., Курбанбек кызы Миржамал., Ж.Т. Молдалиев. Б. 64 I жана II К. Матикеевдик окуулардын материалдары. Ош: ОшМУ, 2020.-С.35-38.
6. Муравьев А.Г. Руководство по определению показателей качества воды полевыми методами[Текст]/ А.Г.Муравьев 3-е изд., доп. и перераб.-СПб.: «Крисмас+». 2004.
7. Тейлор Д. Биология[Текст]/ Д. Тейлор, Н. Грин, У. Стаут. Москва: Мир, 2004.



**ПЕДАГОГИКА**

УДК 37.02.004

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_6](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_6)**ЭЛЕКТРОНДУК ОКУУЛУКТАРДЫ SAN RAW BOOK OFFICE  
КАРАЖАТЫНЫН ЖАРДАМЫНДА ИШТЕП ЧЫГУУНУН  
ЫКМАЛАРЫ***Абдималик кызы Нуржан, магистрант  
[nurzhankg\\_93@mail.ru](mailto:nurzhang_93@mail.ru)**Абдималик кызы Жаркынай, окутуучу  
[jarkynai\\_abdimalikova@mail.ru](mailto:jarkynai_abdimalikova@mail.ru)**Зулпукарова Дамира Исмаиловна, п.и.к., доцент.  
[zdamira15@mail.ru](mailto:zdamira15@mail.ru)**Ош мамлекеттик университети  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Макалада электрондук окуу китептерин SAN RAW BOOK OFFICE каражатынын жардамында иштеп чыгуу жөнүндө сөз болот. Учурда электрондук окууларды окуу процессинде колдонуу актуалдуу болууда. Окуу процессинде онлайн окутууда жана студенттердин өз алдынча иштөөсүндө электрондук окуу китептерин колдонуу зарылдыгы жаралгандыгын өз практикабыздан байкадык. Электрондук окуу китептерин окутууда колдонуу окуу процессинин эффективдүүлүгүн жогорулатып, студенттердин өз алдынча иштөөсүнө шык жаратат. Анткени электрондук окуу китеби аркылуу өздөрүнө керектүү маалыматтарды алуу студенттер үчүн бир канча ыңгайлуу. Ошондуктан студенттер, колдонуучулар үчүн кызыгууну жараткан электрондук китепти SAN RAW BOOK OFFICE каражатынын жардамында түзүү жолдорун карайбыз.

**Ачык сөздөр:** электрондук китеп, окуу процесси, онлайн окутуу, электрондук окууларды иштеп чыгуу каражаттары, окутуунун эффективдүүлүгү.

**СПОСОБЫ РАЗРАБОТКИ ЭЛЕКТРОННЫХ УЧЕБНИКОВ С  
ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ SAN RAW OFFICE***Абдималик кызы Нуржан, магистрант  
[nurzhankg\\_93@mail.ru](mailto:nurzhang_93@mail.ru)**Абдималик кызы Жаркынай, преподаватель  
[jarkynai\\_abdimalikova@mail.ru](mailto:jarkynai_abdimalikova@mail.ru)**Зулпукарова Дамира Исмаиловна, к.п.н., доцент.  
[zdamira15@mail.ru](mailto:zdamira15@mail.ru)**Ошский государственный университет  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** В статье рассматривается разработка средств электронного обучения с помощью SAN RAW BOOK OFFICE. В настоящее время электронное обучение

становится все более важным для учащихся в процессе обучения. На собственном опыте мы убедились, что новым учащимся, обучающимся в режиме онлайн, необходимо использовать инструменты электронного обучения для самостоятельной работы в процессе обучения. Использование инструментов электронного обучения в обучении повышает эффективность учебного процесса и позволяет студентам работать самостоятельно. Студенту очень удобно получать необходимую информацию через электронный учебник. Поэтому, студенты должны найти способ составить интересующую пользователей электронную книгу в коллекции SAN RAW BOOK OFFICE.

**Ключевые слова:** Электронный учебник, процесс обучения, онлайн обучения, средства для разработки электронных учебников, эффективность обучения.

## METHODS FOR DEVELOPING ELECTRONIC TEXTBOOKS USING SAN RAW OFFICE

*Abdimalik kyzy Nurzhan, Master's Student*  
[nurzhang\\_93@mail.ru](mailto:nurzhang_93@mail.ru)

*Abdimalik kyzy Jarkynai, Lecturer,*  
[jarkynai\\_abdimalikova@mail.ru](mailto:jarkynai_abdimalikova@mail.ru)

*Zulpukarova Damira Ismailovna,*  
*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor*  
[zdamira15@mail.ru](mailto:zdamira15@mail.ru)  
*Osh State University*  
*Osh, Kyrgyzstan*

**Abstract.** *This article discusses the development of e-learning tools using SAN RAW BOOK OFFICE. Nowadays, e-learning is becoming more and more important for learners in the learning process. From our own experience, we have learned that new online learners need to use eLearning tools for self-paced learning. The use of e-learning tools in teaching increases the efficiency of the educational process and allows students to work independently. It is very convenient for the student to receive the necessary information through an electronic textbook. Therefore, students should find a way to compose an e-book of interest to users in the SAN RAW BOOK OFFICE collection.*

**Keywords:** *electronic textbook, learning process, online learning, development tools for electronic textbooks, learning effectiveness*

**Киришүү.** Маалыматтык технологиялардын тынымсыз өнүгүүсү илимдин бардык тармактарына компьютердик технологияларды колдонуу зарылчылыгын жаратууда. Учурда коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөр, маалымат булактарынын көптүгү, маалыматтын саат сайын жаңыланышы адамзаттын алдына жаңы талаптарды коюп жатат.

Акыркы жылдар аралыгындагы окуу процессинде компьютердик класстардын, аудиториялардын кеңири колдонулушу бардык эле предметтер боюнча электрондук окуулукуларга болгон муктаждыкты жаратууда.

Өзгөчө өлкөдөгү кырдаалга байланыштуу билим берүү онлайн режиминде жүргүзүлүп жаткандыктан электрондук окуу каражаттарынын окуу процессиндеги ролунун маанилүүлүгү мурдагыдан да актуалдуу. Анткени онлайн окутууда студенттер менен кайтарым байланышты ишке ашырууда алардын активдүүлүгүн жогорулатуу үчүн түрдүү электрондук окуу каражаттарын, онлайн платформаларды, сервистерди өз практикабызда колдонуп жатабыз. Окутуу процессинде электрондук окуулукуларды максаттуу колдонуу студенттердин маалыматтык маданиятынын калыптанышына өбөлгө түзөт [1].

Электрондук окуу каражаттарын колдонуу студенттердин өз алдынча окуп, таанып билүүсүнө жана окутуунун эффективдүүлүгүн жогорулаттуга шарт түзүлөт.

**Материалдар жана изилдөө методдору.** Конкуренттүүлүккө жөндөмдүү кадрларды даярдоо үчүн студенттердеги терең билимдерди, кесипке тиешелүү инсандык сапаттарын жана кесиптик фундаменталдык даярдыктарын гана калыптандырбастан алардын өз ара бири-бири менен байланышын камсыз кылуу учурдун талабы болууда.

Мында мугалимдин окуу процессиндеги ролу өзгөрөт: мугалим уюштуруучу, фасилитатор, жол көрсөтүүчү, окуучу болсо бул процессте тең укуктуу катышуучу болот. Ал эми электрондук окуулукун интерактивдүү функциясы бул процессти жекелештирет. Электрондук окуулуку менен иштөө методикасы мугалимдин жетекчилиги менен окуучунун материалды өз алдынча окуп жана билимдерди өздөштүрүүсүнө басым жасайт. Ошондой эле мугалимдин баа коюу, журнал толтуруу ж.у.с. иштерине кеткен убактысын үнөмдөйт [2].

Азыркы учурда окуу процесси үчүн компьютердик инструменталдык каражаттар активдүү иштелип чыгууда. Окуу дисциплиналарын өтүүнүн бардык багыттары боюнча электрондук окуулукулар жана өз алдынча үйрөткүчтөр иштелип чыгууда.

Электрондук окуулуку кадимки окуулукудан айырмаланып, биринчи кезекте берилген маалыматтардын мобилдүүлүгү, жеткиликтүүлүгү жана берилүүчү материалдын интерактивдүүлүгү менен өзгөчөлөнөт.

Электрондук окуулукуларды түзүүдө бир канча программалык каражаттар иштелип чыккан. Мисалга алсак, TurboSite, htm2chm, Flip PDF

Professional, Sun Raw Book Office 4.3 ж.б. Бул программалардын ичинен Sun Raw Book Office каражаты менен иштөөнүн принциптерин карайлы [3].

**Талкуу жана жыйынтыктар.** San Raw Book Office программасы программалоо тилдерин билбеген адамдарга да электрондук окуулук же веб баракча түзүүгө мүмкүнчүлүк берет. Электрондук окуулук түзүүдө аз эле убакыттын ичинде үйрөнүлүүчү дисциплинанын материалдарын негизги бөлүктөргө бөлүп түзүүгө, электрондук окуулукту видеоматериалдар менен толтурууга, тесттерди жана башка функцияларды жайгаштырууга болот. Ошондуктан ушул программаны колдонууда мугалимдер окуу группалары үчүн бир деңгээлдүү колдонмо түзө алышат. Программа үчүн акы төлөө да талап кылынбайт.

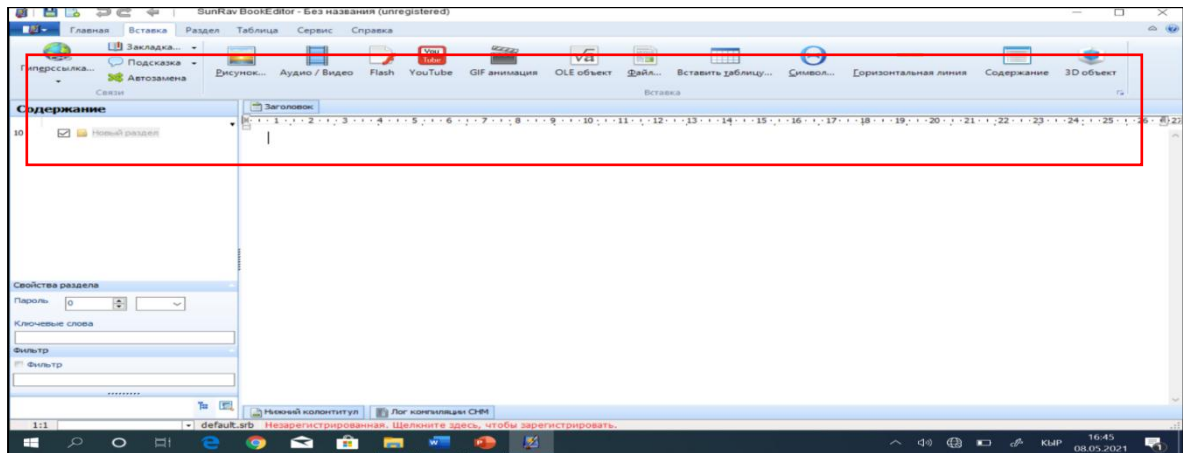
Эмне үчүн San Raw Book Office программасын тандоо керек? San Raw Book Office программасын программасынын жетишкендиктери төмөнкүлөр.

- Интерфейси орус тилинде;
- Программаны өздөштүрүү өтө жөнөкөй;
- Ийгиликтүү жыйынтык;
- Жыйынтыкты тез алууга жана аны менен иштөө процессинде өзгөртүүгө болот;
- Программа визуалдык веб – редакторлордун категориясына кирет;
- San Raw Book Office программасы көптөгөн даяр шаблондорду сунуш кылат;
- Көп мүмкүнчүлүктүү тексттик редактору бар;
- Видео жана графикаларды коюуга болот;
- Түрдүү гиперссылкаларды түзүүгө болот;
- San Raw Book Office программасында тез жана жөнөкөй тест түзө алабыз;
- Электрондук окуулуктун түзүүчүлөрүнүн автордук укуктарын коргоо, автор жөнүндө маалыматтарды туура жазуу «подвал» жолчосунда камсыздалат;
- Даяр болгон электрондук окуулукту Интернет тармагына жайгаштырууга болот;
- Электрондук окуулукта кимдир бирөөлөр мугалимге суроо берип, консультация алганга мүмкүнчүлүк берген кичинекей форум уюштурууга болот. [4].

San Raw Book Office программасынын негизги мүмкүнчүлүктөрү.

Программасынын интерфейси орус тилинде. Өздөштүрүүгө жеңил жана жөнөкөй. Терезенин бөркүндө программанын аталышы жазылган. Терезенин жогорку бөлүгүнөн менюлар жолчосу бар:

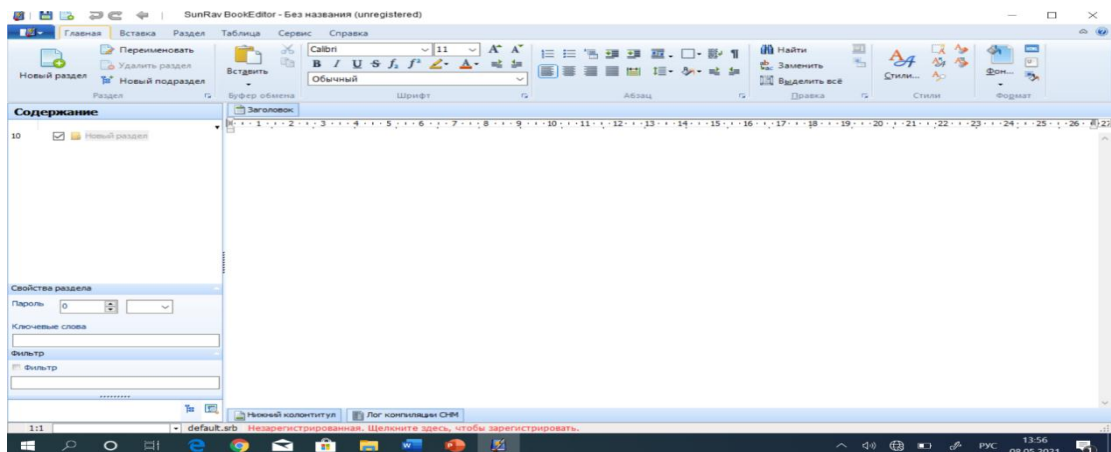
Проект түзүүгө, мурда түзүлгөн проектти ачууга, сайтты генерациялоого, учурда даярдалып жаткан сайттын папкасын ачууга жана программадан чыгып кетүүгө кызмат аткарат.



1-сүрөт. SAN RAW OFFICE программасынын көрүнүшү.

Главная менюсу раздел, буфер обмена, шрифт, абзац, правка, стили, формат вкладкаларынан турат. Раздел вкладкинан жаңы бөлүм түзүүгө, атын өзгөртүүгө, жок кылууга жана кичи бөлүм (подраздел) түзүүгө болот.

Буфер обмена вкладкинда тексти көчүрүүгө, кыркып алууга жана



коюуга болот.

Шрифт вкладкисы Word тексттик редакторундагыдай эле кызматты аткарат. Тексттин шрифттин, өлчөмүн, түсүн өзгөртүүгө болот.

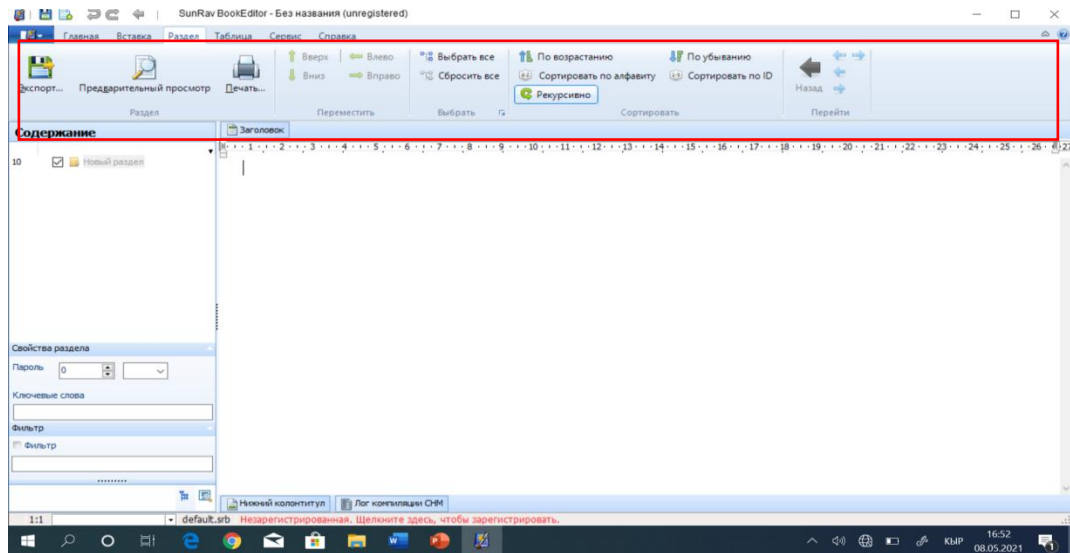
Абзац вкладкисында текстер арасындагы интервалды берүүгө, тексттерди тегиздөө, тизмелерди берүүгө болот.

Правка вкладкасында барын белгилөө, издөө, алмаштыруу кнопкалары бар.

Стиль вкладкасы тексттердин жазылуу стилин берет.

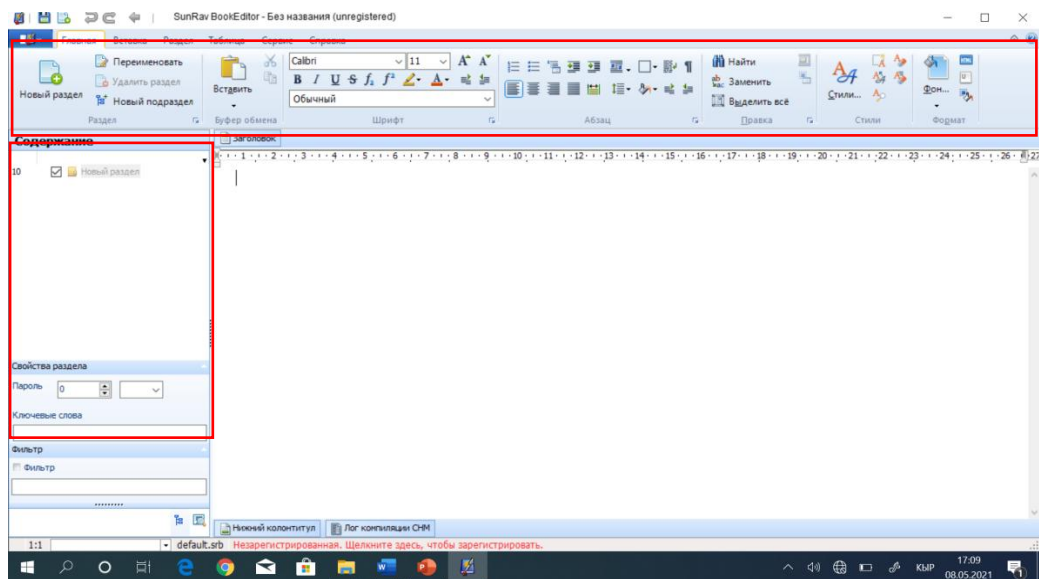
Формат вкладкасында фондун түсүн берүүгө, заливка кнопкалары жайгашкан.

Вставка менюсунда гиперссылка, сүрөт, аудио, видео, ютуб желесинен ссылка, gif анимация, таблица, символ, 3d объектерин коюга болот.



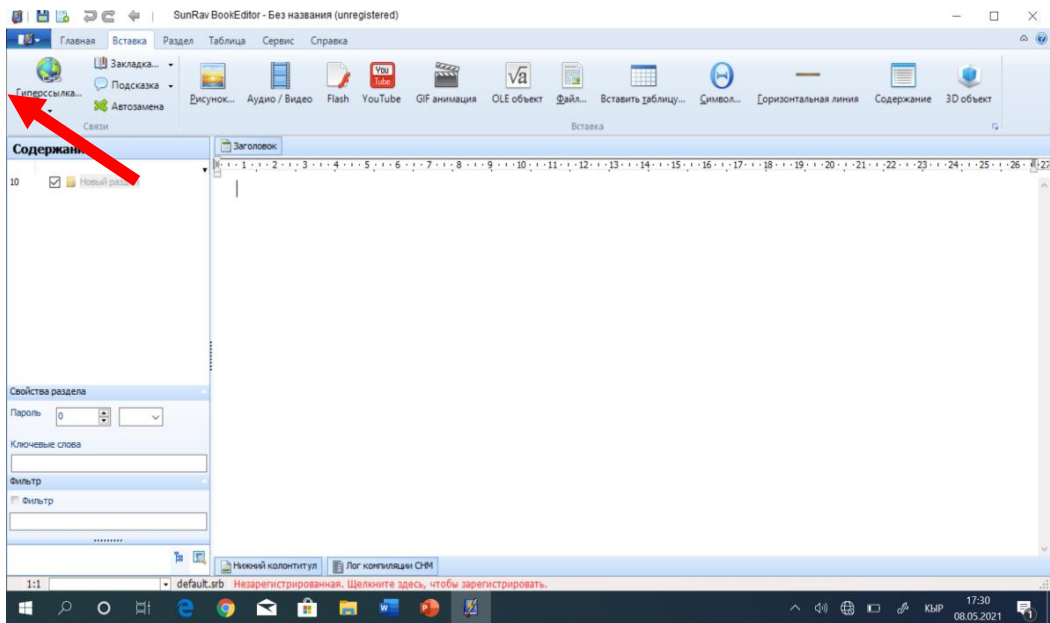
2-сүрөт. Түзүлгөн китепти алдын ала көрүү.

Раздел менюсунда алдын ала көрүү, печать, экспорт, сорттоо кнопкалары бар.



3-сүрөт. Мазмун түзүүдө тандай турган командалар.

Мазмунун вкладкасына түзүлүүчү китеп бөлүктөр боюнча жайгашат Шилтемелерди жайгаштыруу.



4-сүрөт. Гипер шилтеме.

Шилтемеге коюлуучу баракчаны тандап алып, аны баракчалардын тизмесине көрсөтүүсү белгилөөнү алып таштайбыз. Эми бул шилтемени жайгаштыруу керек болгон баракчага шилтеме болчу тексти жазабыз жана шилтеме кнопкасын басабыз.

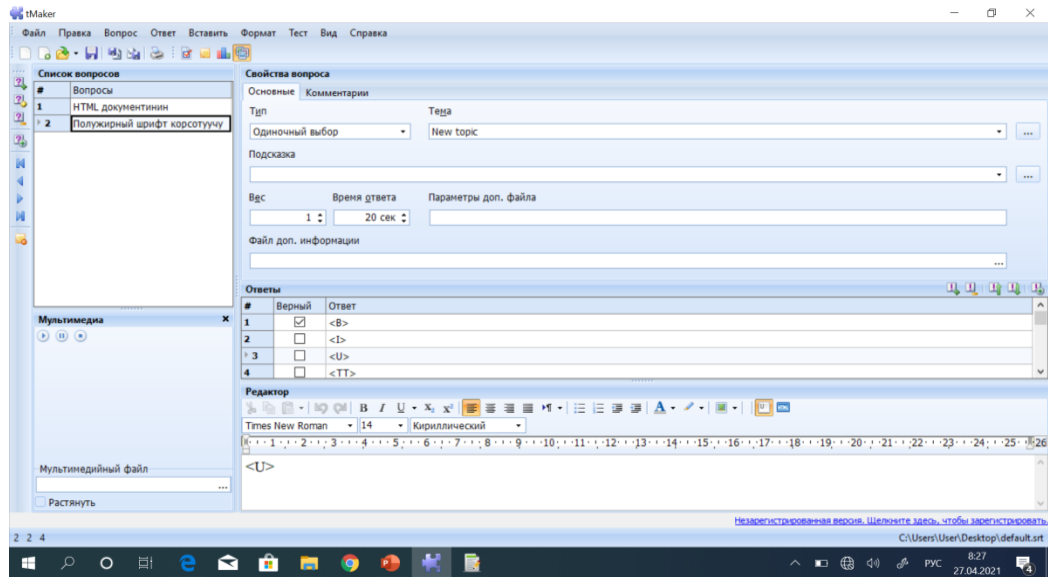
Шилтемеге көчүрүп алуу үчүн файлдарды да жайгаштырууга болот. Ал үчүн (сүрөт жана виде жайгаштыруу сыяктуу эле) шилтеме баскычын басабыз, пайда болгон менюдан «На файл» подменюсун тандайбыз. Ачылган терезден керектүү файлды тандап алабыз. Программа өзү аны керектүү папкага көчүрүп алат.

Эгер шилтемени кандайдыр бир сайтка коюуну кааласак, анда атайын жолчого сайттын адресин жазуу керек. Албетте сырткы шилтемени электрондук окуулук Интернет тармагына жайгаштырылган учурда гана колдоно алабыз.

Төмөнкү панел – тексти форматтоодо колдонулат. Курсорду кнопкага алып келген учурда подсказка пайда болуп, булл кнопка кайсы команданы аткараарын айтат. Тексти түз эле ушул жерден жазса да, башка редактордон көчүрүп койсо да болот.

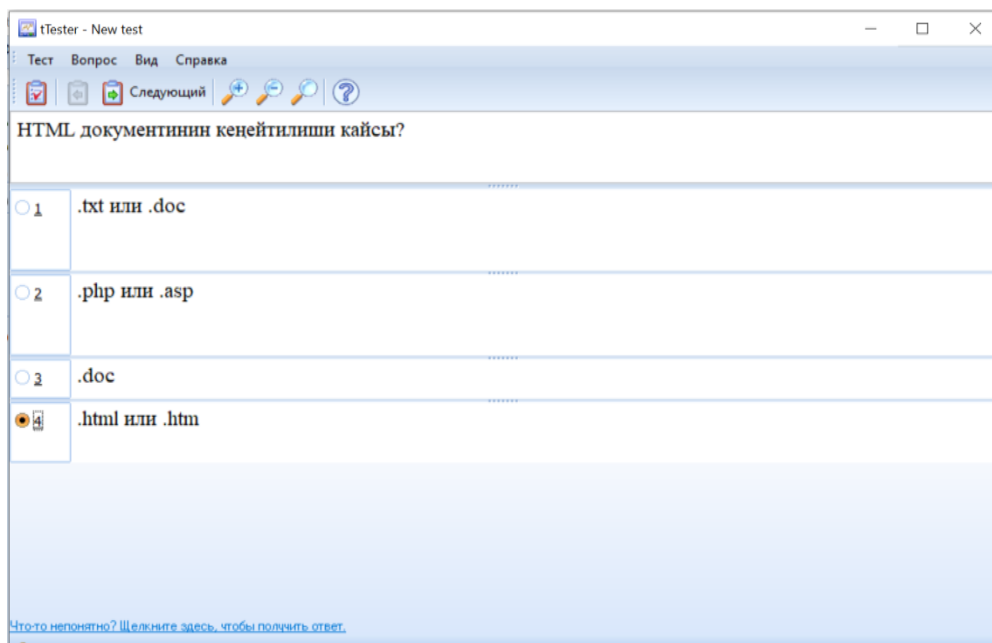
San Raw Book Office программасы тез жана оңой тест түзүүгө мүмкүнчүлүк берет. Бул программада тести өзүнчө барака же каалагандай баракчага түзүүгө болот. Ал үчүн файл менюсуна кирип, «Создать» кнопкасын басабыз. Редактор вкладкасынан тести редактирлөөнү баштайбыз. Ответ бөлүгүнө тесттин жоопторун кийрип туура вариантга

галочка коюп коебуз. Свойства вопроса бөлүгүнөн варианттардын тибин, убактысын көрсөтүү керек.



5-сүрөт. Тест түзүү терезеси.

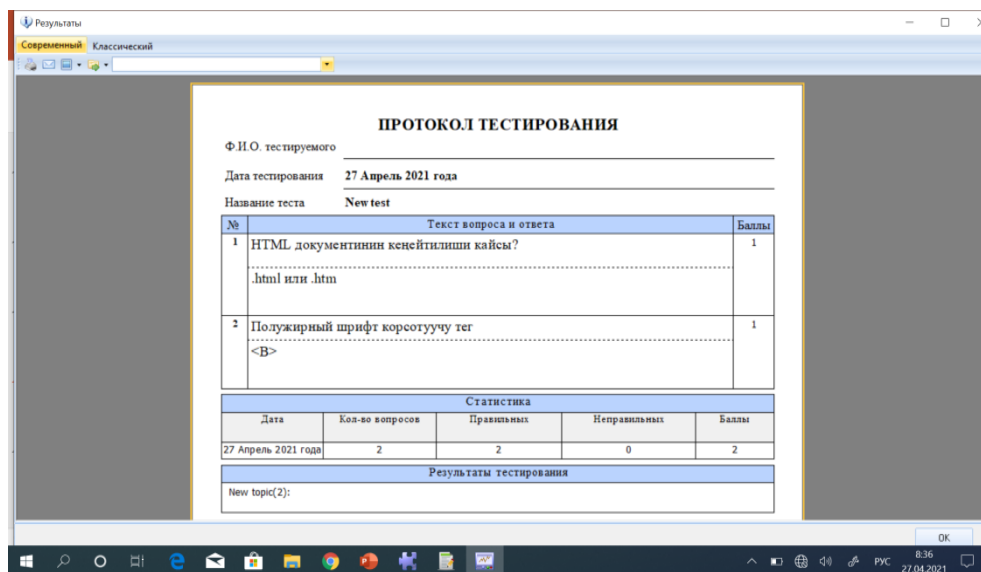
Кийрилип бүткөн тести сактап алабыз. Файл менюсундагы Запустить в tTester басып тестти белгилөөгө болот.



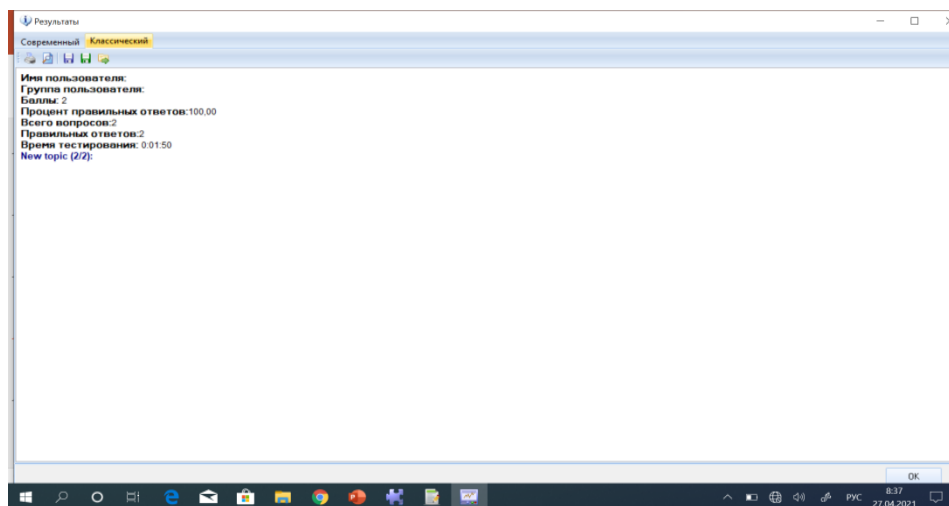
6-сүрөт. Тести белгилөө терезеси.

Тести белгилеп бүткөн соң жыйынтыкты төмөндөгүдөй 2 формада алсак болот.





7-сүрөт. Тесттин жыйынтыгынын биринчи форматы.



8-сүрөт. Тесттин жыйынтыгынын экинчи форматы.

**Корутунду.** Электрондук окуу куралы практикалык жактан да түбөлүктүү, айрылып, эскирип калбайт, аз гана орун ээлеп, алып жүргөнгө да ыңгайлуу. Алардын колдонулушу да вариативдүү: тексттеринин шрифтеринин өлчөмүн, түсүн каалагандай өзгөртүп алууга, ал эми мазмунун окутуунун максатына ылайык ар дайым толуктоо, оңдоп, түздөөгө мүмкүн. Ошондой эле зарыл учурда окуу китептин кайсы бир бөлүгүн же толук баарын каалаган форматта кагазга чыгарып алууга, Stylus тибиндеги котормочунун жардамы менен окуулуктун тексттерин башка тилге оңой эле которуп алууга болот. Электрондук окуу куралы окутуу жараянында мугалимди сабакка окуулукка кошумча көп сандаган окуу куралдарын, тексттерди кыркып даярдап келүү сыяктуу бир катар түйшүктөрдөн арылтат [5]. Электрондук окуу куралы мындай

материалдарды башка электрондук китепканалардан, китептерден, журналдардан интернет аркылуу жеңил эле кошо алат. Демек, электрондук окуу куралы билимдин мазмунун жыл өткөн сайын өнүктүрүп, өстүрүп туруу үчүн өтө ийкемдүү жана студенттердин колдонуусу үчүн өтө ыңгайлуу окуулук болуп эсептелет.

#### Адабияттар

1. Елистратова, Н. Н. Электронный учебник как средство и условие мультимедийного обучения в педагогике высшей школы [Текст] / Н.Н. Елистратова // Вестник Рязанского государственного университета им. С.А. Есенина. 2010. № 27. С. 115-117.
2. Каменева, Т. Н. Разработка электронного учебника как компонента информационного образовательного пространства [Текст] / Т. Н. Каменева // Образовательные технологии и общество. 2012. №3. С. 464-477
3. Коваль, Т.И., Сысоева С.А., Сущенко Л.В. Подготовка преподавателей высшей школы: информационные технологии в педагогической деятельности [Текст] / Т.И. Коваль [и др.]// К.: Изд. центр КНЛУ, 2009. 280 с.
4. Ланкин, В., Григорьева О. Электронный учебник: возможности, проблемы, перспективы [Текст] / В. Ланкин [и др.] // Высшее образование в России. 2008. № 2. С.130-134.
5. Филатова, А.И., Чумакова М.Н., Калякина И.М. Электронные учебники как средство улучшения образования [Текст] / А.И. Филатова [и др.] // Проблемы современной науки и образования. 2013. № 3(17). С. 83-84.

## ПЕДАГОГИКА

УДК 372.881.111.1

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_7](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_7)ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЗАИНТЕРЕСОВАННОСТИ В ИЗУЧЕНИИ  
АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Авазова Гулзада Рахмановна, преподаватель,  
[avazovagulzada28@gmail.com](mailto:avazovagulzada28@gmail.com)  
Ошский государственный педагогический  
университет имени А.Ж. Мырсабекова,  
Ош, Кыргызстан,

**Аннотация.** В наше время существует проблема снижения интереса к изучению иностранного языка в школах, университетах и др. Несмотря на то, что потеря интереса к изучению иностранного языка наблюдается уже длительное время, эта проблема недостаточно проработана. Актуальность работы мы видим в том, что в ней представлены возможные способы повышения мотивации к изучению иностранных языков. Так же в учебных заведениях, университетах последние время требованность усиливается на много язычность. Изучение английского для себя это прежде всего повышения квалификации самого человека, между тем он делает саморазвитие.

**Ключевые слова:** иностранные языки, саморазвитие, мотивация, английский язык, многоязычность.

АНГЛИС ТИЛИН ҮЙРӨНҮҮГӨ КЫЗЫГУУНУ АРТТЫРУУНУН  
ЖОЛДОРУ

Авазова Гулзада Рахмановна, окутуучу,  
[avazovagulzada28@gmail.com](mailto:avazovagulzada28@gmail.com)  
А.Ж. Мырсабекова атындагы Ош  
мамлекеттик педагогикалык университети,  
Ош, Кыргызстан.

**Аннотация.** Азыркы учурда мектептерде, ЖОЖдордо жана башкаларда чет тилин үйрөнүүгө болгон кызыгуунун төмөндөшү көйгөйү бар. Чет тилин үйрөнүүгө болгон кызыгуунун жоголушу көптөн бери байкалып келе жатканына карабастан, бул көйгөй жетиштүү түрдө иштелип чыккан эмес. Иштин актуалдуулугун биз чет тилдерди үйрөнүүгө болгон мотивацияны жогорулатуунун мүмкүн болгон жолдорун көрсөткөнүнөн көрөбүз. Ошондой эле, акыркы мезгилде окуу жайларда, университеттерде көп тилдүүлүккө суроо-талап күчөдү. Англис тилин өз алдынча үйрөнүү - бул биринчи кезекте адамдын өзүнүн жөндөмүн жогорулатуу, ошол эле учурда ал өзүн өзү өнүктүрүү болуп эсептелет.

**Ачык сөздөр:** чет тилдери, өзүн өзү өнүктүрүү, мотивация, англис тили, көп тилдүүлүк.

## WAYS TO INCREASE INTEREST IN LEARNING ENGLISH

Avazova Gulzada Rakhmanovna, Techer,  
[avazovagulzada28@gmail.com](mailto:avazovagulzada28@gmail.com)  
Osh State Pedagogical University  
named after A.Zh.Myrsabekova,  
Osh, Kyrgyzstan,

**Abstract.** Nowadays, there is a problem of decreasing interest in learning a foreign language in schools, universities, etc. Despite the fact that the loss of interest in learning a foreign language has been observed for a long time, this problem has not been sufficiently worked out. We see the relevance of the work in the fact that it presents possible ways to increase motivation to learn foreign languages. Also in educational institutions, universities in recent times, the demand has increased in multilingualism. Learning English for oneself is, first of all, improving the skills of the person himself, meanwhile he does self-development.

**Key words:** foreign languages, self-development, motivation, English, multilingualism.

**Введение.** Английский язык как дисциплина появился в гимназиях и высших учебных заведениях, а количество людей со знанием английского языка резко возросло. В советское время власти стали пропагандировать изучение иностранных языков. Как раз тогда английский язык стал вызывать больше интереса благодаря политической обстановке. Начиная с XX века, английский язык начали использовать в качестве языка для международного общения. Именно на английском проводятся деловые саммиты и переговоры, ведутся встречи на высоком уровне и подписываются важные документы. На английском ведутся международные торговые отношения, осуществляется работа финансовой и транспортных систем. Английский язык является единым для общения во множестве сфер и направлений: наука, спорт, путешествия, трудоустройство, образование и культура. Как мы уже знаем, английский язык – самый распространенный язык в мире. Владение данным языком открывает гораздо больше возможностей во всех сферах жизни. Но, несмотря на важность знания языка, экзамен по нему не является одним из самых популярных предметов по выбору. Главной причиной этому служит отсутствие реальных причин знать язык. Иностранный язык вводится в школьную программу в Кыргызстане начиная с четвертого класса. В теории, это хорошо, потому что в этом возрасте информация лучше усваивается. Если в этом возрасте у детей не играет роли значимость изучаемого предмета, то старшеклассники, наоборот, знают, что им нужно и на что делать упор, так как они – сформировавшиеся и зрелые личности, более ориентированные на будущее. В этом возрасте делается упор на качество

знаний, а не на их количество; особое внимание уделяется практической значимости [1].

**Материалы и методы исследования.** Материалом исследования послужило современные видео уроки, короткие видео где объясняют, как правильно говорить в соц. сетях, где учат людей легко выучить английский язык и говорить, как носители языка. Все изучающие иностранных языков хотят что бы их речь был похожим точь в точь как у носителей нами изучаемого языка.

**Результаты и обсуждения.** Раньше средство для изучения английского языка или для изучения любого другого языка было книгой, но времена сменились и появились разные способы изучения иностранных языков. В соц. сетях не теряя время можно изучать английский язык без усилия, для этого потребуется только хорошая память и желание изучать английский язык. Сейчас очень легко улучшить английскую речь, так как, много возможностей и бесплатные видео уроки где носитель языка учат как правильно говорить на их языке.

К примеру, вы подобрали из социальных сетей видео уроки блогеров которые активно ведут короткие уроки в своих социальных сетях. Например:

Как сказать на английском «мы гуляем» - нас всех учили что *мы гуляем* будет *we are walking*. *We are walking* это переводится *мы ходим*. “мы гуляем” – это Но правильный перевод это – *we are on a walk, we are taking a walk*. А “давайте погуляем” – *let’s take a walk, let’s go on a walk/ let’s go for a walk*.

*Столкнулся* (с кем-то, с чем-то) – английский перевод *столкнулся с кем то* - *run into*; *I ran into* my friend at the supermarket (я столкнулся с моим другом в магазине).

С чем-то – *I ran into some problems* – *столкнулся с проблемами*.

Как правильно сказать на английском предмет сделано из чего то. Есть два варианта “made of, made from”. Как понять какой из них выбрать? Если свойства материал из которого состоит предмет изменилось полностью процесс приготовления. Бумага – *paper made from wood*. Так как бумага больше непохожа на дерево. Стол – *chair made of wood*. Так как свойство дерево остался не изменимой [2].

Чтобы выражаться как носитель английского языка нам необходимо изучать слова выражения которые они употребляют. Чтобы сказать о своих сожалениях о прошлом, или о том что, чего то не сделал на английском мы часто употребляем слова “should have”. Например: *у меня был экзамен и я к экзамену не приготовился и провалил экзамен* – *I should have prepared for exam*. Как бы нужно было готовиться а не лениться. Или же *у друга была*

*день рождения я ему не звонил, сейчас я сожалею об этом - I should have called him/* нужно было ему позвонить и поздравить, но я этого не сделал и пожалел об этом.

А так же есть такое выражение которое нужно запомнить и которое носитель языка часто употребляют. “*what’s the catch*” – *в чем подвох*, или если хочешь выразаться ясно *do I make myself clear* - *я тебе ясно выразился*. Это выражения слышится очень грамотным [3].

Для того что бы говорить как носитель английского языка нам сначала нужно самим репитрироваться с разными способами, например с слушанием английской песни, чтение английских книг, слушанием английскую речь, заниматься тем чем любишь но только говоря на английском. Если любишь читать новости - читай на английском, хочешь слушать аудиоуроки - слушай на английском. Таким способом человек усилит в себе уверенность, и конечно же изученные материалы нужно репитировать с носителями языка, как минимум 2 раза в неделю. Так же для изучения английского языка быстро, есть пять простых способа. Первый у нас ***грамматика и перевод***.

Это определенно не самый быстрый способ выучить английский язык. Он создан в девятнадцатом веке для греческого и латинского уроков. Он включает в себя изучение правил грамматики, а затем работу с текстом, то есть анализ текстов с помощью правил грамматики. Следующим этапом является письменный перевод предложений с английского и наоборот. У студентов очень мало возможностей практиковаться в разговорной речи. В течение многих лет – практически всего 20-го века – это был единственный метод изучения английского и других иностранных языков, присутствующих в государственных школах, и по сей день случается, что заимствованные у него методы находят применение [4].

### ***Способ II – Натуральный***

Естественный метод фактически противоположен грамматике и методу перевода. Это обучение через повторение и исправление. Родной язык студентов не используется вообще во время занятий. Здесь уделяется внимание преодолению языкового барьера. Участник курса должен выучить язык, как маленький ребенок – сначала наблюдать, а затем повторять. Признанные грамматические правила не имеют значения и не преподаются. Вместо этого студенты должны сами понимать английскую речь, из контекста. Основное внимание уделяется разговору. Большое значение придается похвале слушателей, если они говорят правильно. Когда студенты делают ошибку – они мягко исправляются учителем. На практике, во время

занятий учитель задает вопросы, на которые ученики отвечают, или читает текст вслух, и затем ученики делают то же самое [5].

### ***Метод III – Каллан***

Созданный в 1960-х годах Робинот Калланом, этот метод в один прекрасный момент покорило мир. Обучение основано прежде всего на разговоре, хотя и не совсем естественном. Студентов спрашивают случайным образом, и их задача – ответить как можно скорее, не задумываясь. Им не нужно самим строить предложения, а нужно практиковаться и использовать усвоенные паттерны. Занятия проводятся только на английском языке. Материал повторяется много раз, и ошибки немедленно исправляются учителем. Студенты не делают никаких заметок во время занятий.

### ***Способ IV – Языковое погружение***

Полное погружение, то есть полное погружение в язык и его культуру. Это трудно достичь с точки зрения языкового курса. Скорее, он весьма успешен во время поездок в языковые лагеря или на занятия, проводимые в стране, где преподается язык (например курс английского языка в Великобритании).

### ***Способ V – Коммуникативный***

Коммуникативный подход является естественным следствием всех ранее используемых методов и в настоящее время является наиболее распространенным методом в языковых школах. Акцент делается на способность общаться в различных контекстах и ситуациях: переговоры, рассказ, сравнение, описание, просьба о чем-то, и т. д. В этом методе способность говорить очень важна и практикуется довольно интенсивно, однако не пренебрегают грамматикой и письмом. Изучение грамматики не является изолированным, а происходит в контексте. Разнообразные упражнения и задания направлены на достижение студентами свободного общения.

### ***Метод Шехтера***

В данном способе изучения английского языка за основу берется не классическая модель «от теории к практике», а обратная, более естественная система восприятия. Она крайне схожа с тем, как мы усваиваем родной язык. Автор приводит в пример то, как маленькие дети учатся разговаривать — ведь никто не объясняет им правила построения предложений, падежи и части речи. Точно так же Игорь Юрьевич Шехтер предлагает изучать английский язык.

Суть современной методики изучения английского языка заключается в том, что с первого занятия перед учениками ставится определённая задача,

например, узнать о профессии собеседника. Далее все учащиеся разыгрывают так называемые «этюды», где примеряют на себя различные роли и стараются решить поставленную задачу. За счёт того, что общение происходит между людьми с примерно одинаковым уровнем владения языком, пропадает страх использовать иностранную речь, который имеет место при общении между учителем и учеником. Данная методика английского языка состоит из трёх этапов: на первом даются лексические единицы, слова и выражения, и только потом, на втором и третьем, происходит коррекция использования грамматико-синтаксических структур. Система не раз подтвердила свою действенность и на данный момент является одной из самых успешных с точки зрения педагогов-психологов.

### ***Метод Пимслера***

Доктор Пауль Пимслер разработал специальную систему тридцатиминутных уроков, рассчитанную не только на восприятие информации, но и на её воспроизведение. Каждое занятие озвучивают два человека: наш соотечественник и native English speaker. Благодаря этому, а также особой технологии запоминания, любой обучающийся за каждое занятие усваивает до сотни английских слов и выражений. Суть занятия заключается в последовательном выполнении заданий, которые проговариваются дикторами. К безусловным плюсам методики можно отнести её мобильность — выполнять аудио-задания можно где угодно: стоя в пробке, направляясь на работу, в метро по пути на свидание или лёжа в постели перед сном. Минусом же станет отсутствие качественной проверки произношения и усвоения знаний.

### ***Метод Драгункина***

Особенностью системы Александра Николаевича Драгункина является ориентация на родной русский язык при изучении любого иностранного. Очень смело называя английский простым, автор утверждает, что его корни уходят в древнерусский язык, особенно система грамматических времён. Слушатели курса Драгункина изучают новые слова, затранскрибированные русскими буквами, а грамматические конструкции разделены не на 12 времён, известные нам со школы, а на прошедшее, настоящее, будущее и их вариации. У Александра Николаевича работает своя сеть школ, где можно освоить три вида курсов: основной, краткий и разговорный. Для самостоятельного обучения предлагается книга «Малый прыжок в английский», где изложен инновационный подход лингвиста к изучению языка. Пользуясь его системой, можно легко разобраться с употреблением английских глаголов, запомнить правила употребления артиклей и легко



освоить базовые принципы построения предложений. Тем не менее, методика Драгункина имеет множество отрицательных отзывов, критикующих постановку произношения и недостаточный объём теоретических знаний.

### ***Метод Петрова***

Дмитрий Петров заявляет, что изучить английский можно за 16 часов. Правда, далее автор уточняет, что речь идёт не о мастерском владении языком на уровне коренного жителя Великобритании, а о базовых знаниях. Его уроков достаточно для того, чтобы выжить в условиях попадания в англоязычную среду, объяснить свои нужды и понять ответ. Методика английского языка «Полиглот» Петрова доказала свою эффективность в прямом эфире телеканала «Культура». Основа методики заключается в искусственном погружении в языковую среду. С первого занятия участники шоу обязаны изъясняться на иностранном. Для этого автор даёт необходимый лексический минимум по заданной теме, а также модели речевых конструкций. Большая часть занятия отводится именно на многократное повторение заданных структур, их «оттачивание» и, таким образом, происходит прочное запоминание.

### ***Метод Франка***

Илья Франк является автором оригинальной методики изучения английского языка, основанной на чтении адаптированной особым образом литературы. Небольшие фрагменты текста подаются с последовательным переводом в скобках. Так одно большое предложение делится на отдельные фразы, и как только читатель заканчивает прочтение фразы, тут же в скобках подаётся перевод. Таким образом удаётся сравнить оригинальный текст и перевод и восполнить значение тех слов, которые не были известны ранее. После того, как весь фрагмент прочитан по частям с переводом, следует этот же текст, но уже без «костыля» — русского аналога. Используя метод Ильи Франка, обучающийся усваивает значения новых лексических единиц подсознательно, равно как и готовые образцы употребления и построения фраз. Главным минусом методики является накопление только пассивных знаний по английскому — упражнений на применение полученных знаний адаптированные тексты в себе не несут. Использовать методы изучения английского по Илье Франку стоит в качестве дополнительного средства наращивания лексического запаса.

### ***Метод Умина***

Опубликовав книгу «Иностранный легко и с удовольствием», Евгений Александрович Умин (Умрюхин) на 50 страницах изложил метод моторных

и слуховых энграмм проговаривания и восприятия фраз на английском языке на автомате. Энграммами автор называет «следы памяти», которые помогают мозгу легче усваивать информацию. Опираясь, подобно Шехтеру, на пример обучения речи у маленьких детей, а также на свои исследования механизмов работы человеческого мозга во время обучения, Умин разработал систему ежедневных занятий. По его словам, занимаясь всего 15-20 минут в день, за год можно достичь значительного успеха. Если увеличить продолжительность занятий до 1-1,5 часов, то за год можно начать говорить по-английски на одном уровне с носителем [6].

### ***Метод Замяткина***

Книга «Вас невозможно научить иностранному языку» для многих стала откровением. В ней Николай Фёдорович Замяткин раскрывает причины безуспешного обучения английскому в школе, а также описывает способ «матричного тай-чи», помогающего на самом деле выучить чужой язык. Его методы изучения английского языка основаны на постепенном погружении в языковую среду и формировании искусственного «информационного голода» — потребности мозга в новой информации. Согласно методу, сначала происходит прослушивание диалогов, затем чтение книг, а после просмотр англоязычных фильмов. Каждый этап прорабатывается тщательно, на прослушивание одного диалога уходит по 3-5 дней, чтобы разобрать каждую фонему и понять каждое слово. Подключив при этом техники медитации, получается добиться поразительных результатов. В прочем, автор честно предупреждает, что «there is no miracle» — на освоение языка понадобится много времени и значительный уровень самодисциплины.

### ***Метод Розетты Стоун***

Последняя в нашем списке методика придётся по вкусу тем, кто проводит большую часть времени у компьютера. Специально разработанная компьютерная флеш-программа постепенно погружает пользователя в иностранную языковую среду, подобно тому, как дети погружаются в мир взрослых. Этапы разработаны с тенденцией к постепенному усложнению, обучающийся продвигается от простого к сложному. Сначала к запоминанию предлагаются отдельные простые слова, потом даются лексемы посложнее, далее вводятся речевые конструкции, а потом уже синтаксис и грамматика [7].

**Заключение.** Описанные выше методики изучения английского действительно могут помочь выучить английский язык самостоятельно, но только до определённого уровня. Не стоит забывать, что для эффективного использования нужно уметь не только понимать текст и речь на слух, но и

овладеть разговорными навыками. А самостоятельно определить насколько правильно произносятся те или иные слова практически невозможно. Из этого следует вывод, что эффективное изучение английского требует как минимум собеседника (которого можно найти в нашем разговорном клубе). Но лучше всего, если этот собеседник сможет не только поговорить, но и грамотно объяснить непонятные моменты речи и сможет выступить в качестве наставника, а с этой задачей прекрасно справятся наши преподаватели английского по скайпу.

#### Литература

1. Vitlin, Zh.L. Evolution of methods of teaching foreign languages in the XX century / Zh.L. Vitlin // Foreign languages at school, 2001. No. 2. - P. 23-29
2. 3. Panina T.S. Modern ways of activating learning // Panina T.S., Vavilova L.N. Publishing house: Academic and special literature, 2007. - 176 p.
3. 4. Konysheva, A.V. English language. Modern teaching methods / A.V. Konyshev. - Minsk: TetraSystems, 2007. - 352 p.
4. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка / РАН; Институт русского языка им. В. В. Виноградова. 4-е изд., доп. М., 2003. С. 74.
5. Словарь современного английского языка: в 2 т. М., 1992. Т. 1. С. 364, 83.
6. <https://www.englishdom.com>
7. <https://speak-up.com.ua>

## ПЕДАГОГИКА

УДК 37:373:82.0

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_8](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_8)«АДАБИЙ КӨРКӨМ ТЕКСТ» ТҮШҮНҮГҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК  
НЕГИЗДЕРИ*Акматов К.К. п.и.д., профессор  
[kgzakmatov@gmail.com](mailto:kgzakmatov@gmail.com),**И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети  
Бишкек, Кыргызстан**Мамырова Айнура Юсуповна, окутуучу  
[amamyrova@gmail.com](mailto:amamyrova@gmail.com)**Ош мамлекеттик университети  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Адабияттагы, адабиятты окутуудагы эң негизги түшүнүктүн бири – көркөм текст түшүнүгү. Бул макала адабий көркөм тексттин табияты, ага берилген аныктамалар айтылып, тексттин ар кандай түрлөрү классификацияланат. Азыркы мезгилде адамдын чыгармачылыгы анын акылынын эң маанилүү бөлүгү катары таанылышы керек экени айкын болуп жатат жана аларды өнүктүрүү милдети заманбап адамды тарбиялоодо маанилүү милдеттердин бири болуп саналат. Баланын чыгармачылыгын өнүктүрүү элестетүүнү жана өз сезимдерин, дүйнө жөнүндөгү идеяларын ар кандай жолдор менен, ийкемдүү, кутудан тышкары ойлоону жөндөмүн өнүктүрүүнү билдирет. Бул үчүн ага ар бир предметте анын ар башка тарабын көрүүгө, өзүнчө касиеттен баш тартууга, жаңы образ курууга үйрөтүү зарыл. Адабий көркөм текст – окуучулардын чыгармачылыгын өркүндөтүүдө негизги каражаттардын бири. Текстти талдоо мугалим менен окуучунун ишмердүүлүгүнүн борборунда турат. Макаланын актуалдуулугу алгачкы жолу адабий текстти баишталгыч класстардын адабий окуу предметинин негизинде талдоого алгандыгында. Макалада айтылган ойлор баишталгыч класстын мугалимдеринин окутуу технологияларын байытууга жардам берет.

**Ачкыч сөздөр:** адабий окуу, компетенттүүлүк, окуу, түшүнүү, баишталгыч класс, сөз менен иштөө, тексттин курамы.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОНЯТИЯ «ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ  
ТЕКСТ»*Акматов К.К., д.п.н., профессор  
[kgzakmatov@gmail.com](mailto:kgzakmatov@gmail.com),**Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева  
Бишкек, Кыргызстан**Мамырова Айнура Юсуповна, преподаватель  
[amamyrova@gmail.com](mailto:amamyrova@gmail.com)**Ош мамлекеттик университети  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Одним из важнейших понятий в литературе и литературоведении является понятие художественного текста. В данной статье мы попытались описать сущность литературно-художественного текста, его определения, а также проклассифицировать различные виды текста. В наше время становится очевидным, что творческие способности человека следует признать самой существенной частью его интеллекта и задача их развития – одна из важных задач в воспитании современного человека. Развитие творческих способностей ребенка подразумевает развитие воображения и способности выражать свои чувства, представления о мире различными способами, гибко, нестандартно мыслить. Художественное творчество является средством формирования эстетического отношения к литературным произведениям. Мы считаем, что художественный текст может являться одним из основных средств совершенствования творчества учащихся, так как в центре деятельности учителя и ученика находится анализ текста. Актуальность статьи заключается в том, что впервые художественный текст был проанализирован на основе литературного чтения начальных классов. Представленные в статье мысли поспособствуют обогащению и разнообразию технологии обучения учителей начальных классов.

**Ключевые слова:** художественное чтение, компетентность, чтение, понимание, начальный класс, работа со словом, композиция текста.

## THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE CONCEPT " LITERARY TEXT"

*Akmatov K.K., Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*  
[kgzakmatov@gmail.com](mailto:kgzakmatov@gmail.com),

*Kyrgyz State University named after Ishenaly Arabaev*  
*Bishkek, Kyrgyzstan*

*Mamyrova Ainura Yusupovna, Lecturer*  
[amamyrova@gmail.com](mailto:amamyrova@gmail.com)

*Osh State University*  
*Osh, Kyrgyzstan*

**Abstract.** One of the most important concepts in literature and literary studies is the concept of a literary text. In this article we have tried to describe the essence of a literary and artistic text, its definitions, as well as to classify various types of text. Nowadays it becomes obvious that a person's creative abilities should be recognized as the most essential part of his intellect and the task of their development is one of the important tasks in the upbringing of a modern person. The development of a child's creative abilities implies the development of imagination and the ability to express their feelings, ideas about the world in various ways, to think flexibly, outside the box. Artistic creativity is a means of forming an aesthetic attitude to literary works. We believe that an artistic text can be one of the main means of improving the creativity of students, since the analysis of the text is at the center of the activity of the teacher and the student. The relevance of the article lies in the fact that for the first time a literary text was analyzed on the basis of literary reading of primary classes. The ideas presented in the

*article will contribute to the enrichment and diversity of the technology of teaching primary school teachers.*

**Keywords:** *critical reading, competence, reading, comprehension, primary class, work with word, text composition.*

**Киришүү.** Азыркы доордо адамзаттын тарыхый өнүгүшү өтө көп кырдуу жана татаал фазага келди, ал фаза билим берүү уюмдарына индивидуалдуу ой жүгүртүүсү өнүккөн, ар кандай көрүнүшкө чыгармачыл мамиле жасаган личностторду даярдоону талап кылат. Ушундай шартта Кыргыз Республикасы да саясий, экономикалык, маданий жактан реформаларды ыкчам жүргүзүп жаткан суверендүү мамлекет катары дүйнөлүк билим мейкиндигине интеграцияланган стандарттарды кабыл алууга умтулуп, аларга ылайык башталгыч класс окуучуларынын адабий билим алуусунда балдардын интеллектуалдуу жана чыгармачыл мүмкүнчүлүгүн өнүктүрүүгө шарттарды түзүүчү платформаларды издөөдө. «Башталгыч класстардагы кыргыз тил жана окуу боюнча предметтик стандартында» [1, 34-б] 1-4-класстарда окуучулардын чыгармачылык компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга өзгөчө басым жасалат, бул предметти окутуунун максаты – «окуу материалдарын теориялык жактан үйрөнүү менен практикалык жактан сүйлөө, жазуу, ой жүгүртүү көндүмдөрүн калыптандыруунун ортосундагы оптималдуу тең салмактуулукту камсыз кылууга негизделгенди» менен түшүндүрүлүп, ал эми анын милдеттеринин бири – «окуучулардын кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн өздөштүрүүсү жана аларды түрдүү чөйрөдө туура колдоно билүүсү» экендиги айтылат.

Адабий көркөм текст окуучулардын чыгармачылыгын өркүндөтүүнүн негизги каражаттарынын бири болуп саналат, ошондуктан, текстти талдоо ишине өзгөчө көңүл бурулат. Макаланын актуалдуулугу - көркөм текстти талдоо процессинде окуучулардын чыгармачылык компетенттүүлүгүн өнүктүрүү маселесин карайт. Макалада келтирилген идеялар Адабий окуу сабактарында башталгыч класстардын мугалимдерин окутуу технологияларын өркүндөтүүгө жардам берет.

**Материалдар жана изилдөө методдору.** Бул макалада көркөм текст изилдөө маселеси боюнча теориялык адабияттарды изилдөө ыкмасы аркылуу баланын руханий жана адеп-ахлактык жактан өнүктүрүү боюнча көркөм текстти окуу менен байланышкан окуучулардын чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүнүн ролун жана маанисин көрсөтүүгө аракет кылынган.

Изилдөөнүн материалы болуп Д.Э. Розенталь, З. Ладыженская, С. Давлетов, С. Үсөналиев ж.б. эмгектери болуп саналды.

Адабий көркөм текст менен иштөө процесси ошол тексти окуу, түшүнүү жана талдоо баскычтарынан туруп, окуу ишмердүүлүгү менен чыгармачылык ишмердүүлүк биримдикте келип, окуучулардын индивидуалдуу жөндөмдүүлүктөрүн, дүйнөнү жана адамды таанып билүү аракеттерин активдештирип, адабий чыгарманы окууга кызыгуусун өнүктүрүүгө багытталууга тийиш. Чыгармачылык компетенттүүлүк адабий тексти окутууну окуучулардын аң-сезиминин ар тараптуулугун жана өз алдынчалыгын камсыз кылуучу илимий таанып билүү методдорунун жана каражаттарынын негизинде уюштурулат, анын натыйжасында окуучу мугалим менен жана башка окуучулар менен диалог жүргүзөт, айта турган оюн аргументтештире алат, окуу материалын анализдей жана синтездей билет, окугандарын өзүнүн жеке жашоосу жана жалпы турмуш, коом менен байланыштырууга жетишет.

**Жыйынтыктары жана талкуулоо.** Ар кандай эле жазылган кеп (макала, адабий чыгарма, үзүндүлөр) текст деп аталат. Мисалы, Ч. Айтматовдун «Биринчи мугалим» повестинин тексти, окуучулардын дил баянынын тексти ж.б. Ал эми тил илиминде текст бул ич ара тутумдашкан жана белгилүү даражада аягына чыккан, жазылган жана айтылган байланыштуу кеп. Текст деген сөз латын тилинен (*textus* – биримдик; айкалыш) алынган. Тексттин теориялык аспектинин философия, адабияттаануу, тилтаануу, эстетика, информатика, математика, физика ж.б. илимдер изилдейт. Текстология, же тексттаануу деген өзүнчө илим тармагы да пайда болгон.

«Текст жазуудан жана басып чыгаруудан пайда болгон кептин чыгармасы» [2, 55-б].

«Текст – бир нече (же көп) сүйлөмдөрдүн маанилик жана грамматикалык байланышы» [3, 40-б].

«Маанилик жана грамматикалык жактан өз ара байланышкан жана бир бүтүндүктү түзгөн бөлүктөрү бар речтик чыгарма текст деп аталат» [4, 16-б].

«Адабий чыгарманын, илимий эмгектин, кандайдыр бир документтин, докладдын жана башкалардын жазуусу, анын айрым үзүндүсү же бир нече сүйлөмдөрдүн байланыштуу айтылышы» [5, 156-б].

«Тексттин маанилик бүтүндүгү тексттин мүчөлөнүшүнүн экинчи мүнөздүү белгиси болуп саналат. Ал төмөндөкүдөй негизги белгилерди камтыйт:

- текст – белгилүү бир темада сүйлөшүү, пикир алышуу;
- текстте сүйлөөчү адамдын негизги оюнун ишке ашырылышы;
- ар кандай көлөмдөгү тексттин бүткөн ойду билдириши;
- текстке теманы же айтылган негизги ойду билдирүүчү ат тандап алуу;
- тексттин демейде туура башталып, туура бүтүшү» [5, 157-б].

Демек текст: речтик чыгарма (1); ойду билдирет (2); белгилүү бир темада болот (3); башталышы жана бүтүшү болот (4); логикалык ырааттуулук сакталат (5); оозеки жана жазуу формасында – эки формада тең боло берет (6); логикалык ырааттуулук сакталат (7); текст сөздөрдөн жана сүйлөмдөрдөн куралат (8); текстге тема (заголовок) коюуга болот (9).

Тексттин теориялык проблемалары И.Р. Гальперин, О.Л. Каменская, В.Н. Топоров, Ю.А. Сорокин, В.А. Лукин, В.Е. Чернявская ж.б. лингвисттер тарабынан изилдөөгө алынган. Кыргыз лингвисттеринен байланыштуу текст проблемасы С. Давлетовдун, Т. Ахматов менен Т. Аширбаевдин, Т. Ашибаевдин, Т. Маразыковдун, Ж. Чымановдун эмгектеринде каралган. Алардын аныктоолору боюнча текст окууга жана жазууга, жазууга жана көрүүгө, талдоого, интерпретациялоого, кайра түзүүгө (кыскартууга, узартууга), анын негизинде план түзүүгө (жөнөкөй жана татаал), өркүндөтүүгө ылайыкталган. Ошондуктан кыргыз тили, адабий окуу боюнча сабактардын негизги бөлүгү текст менен иштөөгө багытталат. Текст – окуу жана үйрөнүү материалы, текст – сабакты жүргүзүүнүн жана өркүндөтүүнүн каражаты, андыктан да окуучулардын чыгармачылык компетенттүүлүгүн өнүктүрүүнүн негизги материалы да текст болуп эсептелет.

С. Давлетовдун изилдөөлөрү боюнча текстти үйрөнүү багытындагы көнүгүүлөрү аркылуу окуучулар төмөнкүдөй ишмердүүлүккө жетишет:

- теманы, анын чегин өзү ойлоп табат;
- негизги ойду аныктай алат;
- тексттин аталышын өзү атай алат;
- материалдарды жыйнайт, системалаштырат;
- стилин, речтин тибин аныктайт;
- тил каражаттарына талдоо бере алат;
- тексттин композициясын өзү аныктайт;
- акырында кемчилдиктерин өзү таап, өзү оңдойт (контролдук жазуу ишинде) [4, 32-б].

А. Муратовдун пикири боюнча [6, 113-б] текстти интерпретациялоо иштери мектептеги адабиятты окутууда натыйжалуу жүргүзүлсө төмөнкүлөргө жетишүүгө болот:



- теманы, анын чегин өзү ойлоп табат;
- негизги ойду аныктай алат;
- тексттин аталышын өзү атай алат;
- материалдарды жыйнайт, системалаштырат;
- стилин, речтин тибин аныктайт;
- тил каражаттарына талдоо бере алат;
- тексттин композициясын өзү аныктайт;
- тексттин эмоционалдык-экспрессивдик кудурет-күчүн сезет;
- окугандарынан же уккандарынан таасирленүүгө жетишет;
- көркөм чыгармадан эстетикалык ырахат ала алат;
- тексттен тарбиялык-таалим берүүчүлүк маанини бөлүп алууга жетишет.

Андан ары методист: «...текстти интерпретациялоо процесси текстке реакция жасоочу окурмандын ар кимисинин өзүнө таандык сапатка ээ болгон нерсе болуп, аны эффективдүү жүргүзүү автордук ойду туура түшүнүүгө жардам берет, текстти аңдап билүүнүн психологиялык өзгөчөлүктөрүнүн сырларын үйрөтөт. Тексттин кандайча жасалгандыгын, анын курамы эмнелерден турарын билүү, сөздүк-маанилик контекстине сүнгүп кирүү, ички дүйнөсүн аңтарып, «кармап көрүү» – адабиятты өздөштүрүүнүн «алтын ачыкчы» болуп саналат», - деп айтат да, «окуучулар орто мектепте миндеген тексттерди окуганы менен ошол тексттеги купия маанилерге, сөз сырларына операция жасап, «колу менен кармап көрүп», дил туюмунан өткөрбөсө, анда ошол миндеген тексттер бекер тандалган, ага кеткен убакыт текке кеткен болот [6, 113-б]. Мына ошол миндеген тексттерди «кармап көрүү» менен адабиятты окутуунун «алтын ачыкчын» табуу адабиятты окутуу боюнча окумуштуу-методисттердин да, мугалимдердин да милдети болуп саналат, мектепте адабиятты окутуунун сапаты эң биринчи текстти талдоо менен байланышат.

Текст бир нече түрдө болот, ал ошол текст жазылган стиль менен байланыштуу.

Биринчиси, *оозеки текст*. Бул адамдын оозеки сүйлөөсүндө түзүлөт, анын өзгөчөлүгү – ал текст бир сүйлөнгөн бойдон кайра оңдолбойт, анда ар кандай эмоцияларды билдирген сөздөр көп катышат.

Экинчиси, *илимий текст, же илимий иштин тексти*. Мында бул же тигил көрүнүштү түшүндүрүү, аргументтөө үчүн бул же тигил илимдин терминдери колдонулат, кыска жазылат, текст көркөмдөлбөйт.

Мисалы: «Манас» эпосунун варианттарынын көп түрдүүлүгү эпостун стилдик-поэтикалык классификациясын полуфониялуу кылып көрсөтөт». Мында адабият таануу терминдери окумуштуунун оюн түшүндүрүү үчүн текстте колдонулду, мындай тексттердин көпчүлүгү ошол илимден алыс болгон кишилер үчүн түшүнүксүз болушу мүмкүн, аларды толук түшүнүү үчүн терминологиялык сөздүктөрдү пайдалануу керек болот.

*Публицистикалык стилде жазылган текст.* Бул газета-журналдарда жазылган макалаларда, очерктерде колдонулган тексттер. Алар жалпы элге түшүнүктүү болот.

*Адабий көркөм текст* – көркөм адабиятта колдонулган текст. Көркөм адабият деген көркөмдөштүрүлүп, б.а. эпитет, салыштыруу, метафора, метонимия, синекдоха, аллегория ж.б. троптун түрлөрү, көркөм сөз каражаттары колдонулуу менен түзүлгөн тексттер. Аларда сүйлөм түзүүнүн биринен кийин бири келчү ирети, нормалары, стандарттары толук сактала бербейт.

Мисалы: «Жымындашып жерге жакын түшүп келип, булактардын суу ичип жатат жылдыздар». Бул сүйлөмдө көркөмдүк каражаттар текстти адабий текст кылып турат, сүйлөмдүн ээси менен баяндоочтору да алмашып келе берет.

Көркөм адабий текст – бул кептин өзгөчө стили болуп, анын мүнөздүү белгилери төмөнкүлөр менен байланышат:

1. Көркөм сөз каражаттарынын колдонулушу: эпитет, метафора, салыштыруу, жандандыруу, гипербола ж.б.
2. Текстте эмоционалдуулуктун берилиши.
3. Окурмандын же угармандын эмоциясына, дилине таасир этиши.
4. Образдуулугу.
5. Элдик тилдин, анын ичинде жаргондордун, диалектилик-говордук речтин, кээ бир жеке адамдар гана колдонгон сөздөрүн, сөз айкаштардын колдоно бериши.
6. Сөз болуп жаткан көрүнүшкө, предметке автордук баа берүү.

**Корутунду.** Жогоруда айтылган ойлордон көрүнүп тургандай, адабий текст адабий окуу сабактарында окутуунун эң эффективдүү, популярдуу жана эң керектүү каражаты болуп саналат. Көркөм адабияттын чыгармалары маданиятты үйрөнүү менен бирге окуучуларды ой жүгүртүүгө, класста ар кандай көйгөйлөрдү талкуулоого кеңири мүмкүнчүлүктөрдү түзүп берет, лексика менен тилди активдүү өздөштүрүү процессинде коммуникативдик кырдаалдарды түзүүгө салым кошот.

Башталгыч класстардын адабий окуу сабагында сунуш кылынган тексттер негизинен мына ушундай адабий көркөм тексттер болуп саналат. Биз бул эмгекте кароочу материалдар да ошол адабий көркөм тексттер аркылуу окуучулардын чыгармачылык компетенттүүлүгүн жогорулатуу технологиялары болуп эсептелет.

#### Адабияттар

1. Башталгыч класстардагы кыргыз тил жана окуу боюнча предметтик стандарт, Бишкек – 2019 [http://kao.kg/wp-content/uploads/2020/03/Кыргыз-тил-жана-окуу\\_1-4\\_кырг.pdf](http://kao.kg/wp-content/uploads/2020/03/Кыргыз-тил-жана-окуу_1-4_кырг.pdf)
2. Розенталь Д.Э. Словарь-справочник лингвистических терминов [Текст] / Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. – М.: 1985.
3. Ладыженская Т.А. Русский язык [Текст] / Ладыженская Т.А., Баранов М.Т., Григорян Л.Т., Кулибаба И.И., Тростенцева Л.А. – М.: 1986.
4. Давлетов С. Байланыштуу речь [Текст] / С.Давлетов. – Б.: 1999.
5. Үсөналиев С. Кыргыз тилинин справочниги. 5-бас. [Текст] / Үсөналиев С., Иманалиев С. – Б.:2004.
6. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы [Текст] / А.Муратов. – Б.: 2013.

## ПЕДАГОГИКА

УДК 37.075

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_9](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_9)

**ЖОЖДО ПРОФЕССОРДУК-ОКУТУУЧУЛУК КУРАМДЫН  
ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН ИЧКИ РЕЙТИНГ АРКЫЛУУ БААЛООНУН  
МААНИСИ ЖАНА РОЛУ**

*Каразакова Зувайда Жамиловна, п.и.к., доцент*  
[zkarazakova@oshsu.kg](mailto:zkarazakova@oshsu.kg)

*Шеранова Нуржамал Нурбековна, аспирант*  
[nnsheanova@oshsu.kg](mailto:nnsheanova@oshsu.kg)

*Ош мамлекеттик университети*  
*Ош, Кыргызстан*

***Аннотация.** Акыркы убактарда мамлекет тарабынан билим берүү тармактарына билим берүү гана эмес, өлкөнүн өнүгүшүнө “илим-практикага, илим-өндүрүшкө” деген таризде өзгөчө салым кошуу тапшырмасы коюла баштады. Анткени, ЖОЖдун рейтингинин деңгээлине жараша өлкөнүн өнүгүү абалы, билим берүүнүн сапаты аныкталары айкындыкты жаратты. Албетте, жааш муундардын билим деңгээли өлкөнүн келечегин ачык аныктайт. Базар экономикасынын шартында жогорку окуу жайларынын системасы адистерди даярдоонун сапаты жөнүндөгү маселе өзгөчө маани берет. Заманбап окуу жайлардын кызматкерлери университеттин эң маанилүү ресурстарынын бири болуп, болочок адистерди даярдоодо ОПКнын деңгээлинин ролу зор. Ошондуктан, университетте ички рейтингге маани берүү зарылдыгы турат. Макалада жогорудагы маселелер каралып, ички рейтинг жана анын жыйынтыктары тышкы баалоого байланыштуу экенине басым жасалып, бир кафедранын ишмердүүлүгү талдоого алынды. Макаладагы сунуш-жыйынтыктар өлкөнүн, ЖОЖдун, кафедранын өнүгүшүнө салымын кошору аныкталды.*

***Ачкыч сөздөр:** байкоо, баа берүү, ички-тышкы рейтинг, ЖОЖ, коомдук көзөмөл, профессордук-окутуучулук курам, жыйынтык, натыйжа, атаандаштык, ишмердүүлүк, критерий, компетенттүүлүк, башкаруу.*

**ЗНАЧЕНИЕ И РОЛЬ ОЦЕНКИ ЧЕРЕЗ ВНУТРЕННИЙ РЕЙТИНГ  
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ППС ВУЗА**

*Каразакова Зувайда Жамиловна, к.п.н., доцент*  
[zkarazakova@oshsu.kg](mailto:zkarazakova@oshsu.kg)

*Шеранова Нуржамал Нурбековна, аспирант*  
[nnsheanova@oshsu.kg](mailto:nnsheanova@oshsu.kg)

*Ошский государственный университет*  
*Ош, Кыргызстан*

***Аннотация.** В последнее время перед государством стали ставить задачи не только обеспечивать образование, но и вносить особый вклад в развитие страны в форме «наука-практика, наука-производство». Ведь в зависимости от уровня рейтинга вуза определяется состояние развития страны и качество образования. Безусловно, уровень образования подрастающего поколения однозначно определяет будущее страны. В условиях рыночной экономики особое значение приобретает вопрос качества*

подготовки специалистов в системе высшего образования. Сотрудники современных образовательных учреждений являются одним из важнейших ресурсов вуза, и роль уровня ОПК в подготовке будущих специалистов значительна. Поэтому необходимо придавать значение внутреннему рейтингу в вузе. В статье были рассмотрены вышеуказанные вопросы, подчеркнуто, что внутренний рейтинг и его результаты связаны с внешней оценкой, а также проанализирована деятельность одного отдела. Определено, что рекомендации и выводы статьи будут способствовать развитию страны, вуза и кафедры.

**Ключевые слова:** наблюдение, оценка, внутренний-внешний рейтинг, вуз, общественный контроль, ППС, результат, конкуренция, деятельность, критерий, компетентность, управление.

## THE SIGNIFICANCE AND ROLE OF ASSESSMENT THROUGH THE INTERNAL RATING OF THE ACTIVITIES OF THE HEI TEACHING STAFF

Karazakova Zuvayda Zhamilovna  
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,  
[zkarazakova@oshsu.kg](mailto:zkarazakova@oshsu.kg)  
Sheranova Nurjamal Nurbekovna, postgraduate student  
[nnshevanova@oshsu.kg](mailto:nnshevanova@oshsu.kg)  
Osh State University  
Osh, Kyrgyzstan

**Abstract.** Recently, the state began to set tasks not only to provide education, but also to make a special contribution to the development of the country in the form of "science-practice, science-production." Indeed, depending on the level of the university rating, the state of development of the country and the quality of education are determined. Of course, the level of education of the younger generation unambiguously determines the future of the country. In a market economy, the issue of the quality of training specialists in the system of higher educational institutions is of particular importance. Employees of modern educational institutions are one of the most important resources of the university, and the role of the defense industry level in the training of future specialists is significant. Therefore, it is necessary to attach importance to the internal ranking in the university. The article addressed the above issues, emphasized that the internal rating and its results are related to external evaluation, and also analyzed the activities of one department. It is determined that the recommendations and conclusions of the article will contribute to the development of the country, the university and the department.

**Key words:** observation, evaluation, internal-external rating, university, public control, teaching staff, result, competition, activity, criterion, competence, management.

**Киришүү.** Сырттан байкоо аркылуу баа берүү, текшерүү, өлчөө жана экспертизадан өткөрүү - өтө татаал жана жоопкерчиликтүү иштердин бири. Бирок, бул адам жашоосун үзгүлтүксүз коштоп келаткан зарылдык экени да талашсыз. Ошондой эле, ишмердүүлүктүн бардык тармактарында башкаруунун милдеттүү элементи катары колдоо таап, үзгүлтүксүз колдонулуп келаткандыгы анык. КМШда ЖОЖдордун ишмердүүлүгүнө баа

берүү 1970-жылдары Ленинград политехникалык университетинен башталган, ал эми 1990-жылдары жаңыланган моделдери иштелип чыгып, өндүрүштө колдонууга берилген. Андан бери ата мекендик жана чет элдик бир катар жогорку окуу жайлар бул боюнча стандарттарды, жоболорду бекитип, Е.Ю. Васильева, Т.Е. Исаева, М.П. Чуриков, Ю. Ю. Котляренко, Н. А. Киреева, С.И. Кузнецова, Е.П. Косинова, И.А. Королева, В.А. Лазаренко, Г.В. Петрук, С.Д. Резник, Т.М. Рябова, Н. Л. Шубина сыяктуу окумуштуулар илимий-изилдөө жүргүзүшүп келишет [1], [8].

Билим берүү жаатында салттуу баалоонун оптималдуу варианттарын сактоо менен заманбап билим берүү сапатынын процессин мүнөздөгөн, мамлекеттин, коомдун жана инсандын керектөөлөрүнө жооп берген жана анын мазмун-милдетин өзгөртүүнү талап кылган ийкемдүү, натыйжа берчү баалоо методдоруна өтүү актуалдуулугун жоготпой келет. Анткени, мамлекеттин өнүгүүсү билим берүү менен тыгыз байланышкандыктан, коомдун сапатка болгон олуттуу талаптары билим берүүнү реформага муктаж экендигин аныктап койду. Жыйынтыгында, ЖОЖдор (ООЖдор, жалпы жана мектепке чейинки билим берүү мекемелер) арасында ачык атаандаштык пайда болду.

Байкообузга караганда, көп жылдар бою өнүгүүнүн алгачкы баскычында б.а. көп кадамдуу, узак мезгилдүү концепцияларды, жоболорду, стратегияларды иштеп чыгууну гана артыкчылык катары карагандыктан бир чети убакыттан уттуруу, экинчиден реалдуу натыйжага жетпегендик айкын болду. Балким, билим берүүнүн жалпы, түрдүү маанилүү терминдерине байланган, ийкемдүүлүгү эске алынбаган долбоорлорго байланып, “иштеп чыкса, анан жүзөгө ашат, күтө туралы”, “мага тиешелүү эмес”, “убакыт көрсөтөт” деген күнүмдүк кайдыгерликке моюн сунуубу, айтор натыйжалуу сапатка маани берилбей келет. Мындан тышкары, бүгүнкү күндө ЖОЖдор базар экономикасынын бир субъектиси катары өз алдынча өнүгүүнүн багытын, максатын жана методун аныктоого укук алгандыгына айрым факультеттер (бүтүрүүчү кафедралар) анчейин маани бербей келаткандыгы да инновациялык өнүгүү режиминен чыгалбай жаткандыгын айгинелеп турат.

Мындан тышкары, чет элдик окуу жайларда профессордук-окутуучулук курамдын ишмердүүлүгүн алардын илимий изилдөө иштерине байланыштырат, анткени ири өлчөмдөгү гранттарды, кошумча каржылоо булактарын тартуу үчүн долбоорлор менен иштешет. Албетте, бул өлкөнүн өнүгүүсүнө, адамзаттын жашоо-шартын жана экосистеманы жакшыртууга салымын кошот. Ал эми КМШдагы университеттер теориялык билим берүү менен гана чектелип, өлкөнүн багытынан, максатынан, өндүрүштөн ажырап

калгандыгын окумуштуулар И.Н.Ким, С.В.Лисиенко, Г. Андруцака, М.Ю.Юдкевич ж.б. тастыкташат [2].

**Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары.** ЖОЖдордун өнүгүүсүнө ички-тышкы (коомдук, мамлекеттик, көз карандысыз) көзөмөл жана баалоонун ырааттуу системасы түздөн-түз таасирин тийгизет. Ар бир окутуучунун, кафедранын, факультеттин ишмердүүлүгүн комплекстүү баалоо заманбап билим берүүдөгү эң олуттуу жана көйгөйлүү маселелердин бири экендигине карабай, жалпы, комплекстүү рейтингге өтүү керек. Албетте, сабактын өтүлүшүн эсепке алуу, керектүү иш кагаздарынын санын жана тизмесин талап кылуу жана байма-бай текшерүү, сабакка катышуу, көрмө байкоо жүргүзүү сыяктуу көзөмөлдөөлөр менен гана чектелбестен, билим берүү менен кошо билим алуунун реалдуу көрсөткүчтөрүнө басым жасоо б.а. акыркы жыйынтыктын сапатын ачык көрсөткөн натыйжага багыт алуу, дүйнөлүк заманбап жетишкендиктерге жетүүдөгү жаңы ыкмаларга, критерийлерге басым жасоо зарыл. Рейтинг ЖОЖдор аралык атаандаштык үчүн гана эмес, ар кандай кырдаалдар үчүн да маанилүү экенин эске алуу зарыл. Мисалы, кабыл алуудагы студенттердин санынын аздыгы, предметтердин жоюлушу, кредиттердин кыскарышы, кызмат орундарга (окутуучу, улук окутуучу, доценттик ж.б.) атаандаштыкты күчөтүү, ички эмгек тартибин сактоо ж.б.

Ички рейтинг университеттеги окуу, усулдук, илимий-изилдөө, тарбиялык, башкаруучулук жана чарбалык иштердин сапатын жакшыртуучу башкаруу куралы болуп саналат. Орус окумуштуусу В.А. Лазаренко ар бир критерий билим берүүнүн сапатына негизделип иштелип чыгышын сунуштаган [5]. Себеби, баалоо, рейтинг жүргүзүү бул – ар бир окуу жайдын максатка жетүү жолу. О.э. орус окумуштуусу И.А.Королева да ички рейтинг педагогдордун ишмердүүлүгүн жогорулатууга өбөлгө түзөрүн бекемдегеген [4]. Демек, ички рейтингдин алгылыктуу жактары көп:

- негизги жыйынтык үчүн тышкы рейтинг маанилүү, бирок ага жетишүү үчүн ички рейтингдин ролу чоң;
- университеттин ишин башкаруунун жана жакшыртуунун маанилүү куралы - ички рейтинг;
- ОПКнын багыты, максаты жана милдети так аныкталат;
- сапат ар тараптан камсыздалат;
- ОПКнын, түзүмдөрдүн ишмердүүлүгүндө туруктуулук орнойт, өнүгүү кепилдиги жогорулайт;
- ОПК ар тараптан өнүгүүгө аракет жасайт, максаты так аныкталат, мыкты эмгек бааланарын билет;
- кызмат орунга атаандаштык күч алат (изденбеген, өнүгүүгө басым жасабаган, маяна үчүн гана иштеп жүргөндөрдүн ордун күчтүүлөр ээлейт);

- ар бир окутуучу рейтингдин жыйынтыгына карап, өз багытын тактап, ишмердүүлүгүн көзөмөлдөйт;
- рейтингдин жыйынтыгы окуу жайдын ишин жөнгө салып, туруктуу өнүгүүгө кепилдик берет;
- ар бир окутуучу өз ишинин натыйжалуулугун коллектив тарабынан критикалык, олуттуу жана ачык талдоо аркылуу университеттин ишин жакшыртуу жана өнүктүрүүгө багыт алат;
- баалоо бир гана университет үчүн гана эмес, окутуучунун өзү үчүн да маанилүү;
- сапатуу билим берүүгө милдеттенет, студенттерге, кесиптештерине мамилеси жакшырат;
- ОПКнын ишмердүүлүнүн сапатына үзгүлтүксүз талдоо жүргүзүү ж.б.

КМШдагы жана өлкөдөгү бир катар ЖОЖдордо (Кыргыз-Түрк “Манас”, БААУ (АУЦА), ОшМУ, КММА, И.Раззаков атындагы КМТУ, КЭАУ ж.б.) баалоонун бир канча стандарттуу жана өгөчөлөнгөн критерийлери бар. Байкообузга караганда, Кыргыз-Түрк “Манас” жана БААУнун (АУЦА) ички рейтинги комплекстүү жүргүзүлгөндүктөн, максаттуу жана натыйжалуу экендигин белгилөөгө болот.

Ал эми ОшМУда ички рейтинг системасы "Электрондук жеке баракча" платформасы аркылуу ишке ашырылат. Бул профессордук-окутуучулук курамды илимий изилдөө жүргүзүү иштерине тартуу, эффективдүүлүктү жогорулатуу, стимулдаштыруу максатын көздөгөн. Мунун жыйынтыгы менен окутуучунун айлык акысына кошумча акы кошулуп турат [6].

Албетте, алдыңкы университеттер заман талабына жараша рейтингдин критерийлерин тынымсыз иштеп жаткандыгы анык.

Рейтинг ишмердүүлүктүн натыйжалуулугун, кадрлардын потенциалын жогорулатууга, квалификациянын, кесипкөйлүктүн жана өндүрүмдүүлүктүн өсүшүнө дем берүүгө багытталган.

Рейтингди ишке ашыруу үчүн алгач төмөнкүдөй кадамдарды аныктап алуу зарыл:

1. Баалоонун бирдиктүү комплекстүү критерийлерин алуу;
2. Баалоо критерийлери предметтин, кызмат орундун өзгөчөлүгүн эске алган бирдиктүү системада болуусу;
3. Ар бир кафедра багыттык өзгөчөлүгүнө жараша баалоонун жеке критерийлерин иштеп чыгуу;



4. Мерчемделген ар бир иш-аракет сапаттык натыйжа менен аякташы керек, негизгиси университеттин ишин жакшыртууга жана өнүктүрүүгө салымы болушу,
5. Бүтүндөй университеттин рейтингин жогорулатууга салым кошуу менен мотивацияны өнүктүрүү;
6. Университетте ар бир окутуучунун ишмердүүлүгүн ар тараптуу чагылдырган фактылык маалыматтуу база түзүлүш керек;
7. Факультеттердин, кафедралардын жана окутуучулардын ишинин деңгээлин жана натыйжалуулугун көзөмөлдөп туруу;
8. Критерийлерди так, объективдүү, талаш жаратпай тургандай иштеп чыгуу;
9. Окуу жылынын башында рейтингдин критерийлери өзгөчөлүккө жараша иштелип чыгып, ачык талкууланып, тиешелүү кеңештерде бекитүү;
10. Критерийлер так, максаттуу, ЖОЖду өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттарына шайкеш келиш керек
11. Баалоочулардын компетенттүүлүгү зарыл;
12. Рейтингди жүргүзүүгө жетекчиликтин жана профессордук-окутуучулук курамдын даярдыгын камсыздаш үчүн тренинг-семинарларды өткөрүү;
13. Рейтингдик баа берүүнүн принциптерин автоматташтыруу;
14. Университеттин, факультеттердин жана факультеттердин деңгээлинде рейтингдик көрсөткүчтөрдү эсепке алуу жана талдоо боюнча иш алып баруу ж.б.

Алдыңкы университеттердин тажрыйбаларына байкоо жүргүзгөндө алардын ийгилик булагы, негизинен, ички рейтинг жана анын жыйынтыктары тышкы баалоого байланыштуу экенине басым жасагандыгы аныкталды. Сапат түздөн-түз ага таасир эткен тарапка байланыштуу, мисалы, билим берүү сапатына студент да, окутуучу да таасирин тийгизет. Окумуштуу Галина Петрук окутуучу өзүнүн кесиптик компетенциясына гана көңүл бурбай, сапаттуу, мыкты бүтүрүүчүлөрдү даярдоого милдеттүү экендигин баса белгилеген [7]. Демек, университеттин ар бир кызматкеринин жоопкерчилигин жогорулатуу менен кошкон салымын баалап туруу керек. Мындан сырткары, жамааттык маданиятты, ынтымакты бекемдөө үчүн инсандык ишмердүүлүктү да баалоо зарыл.

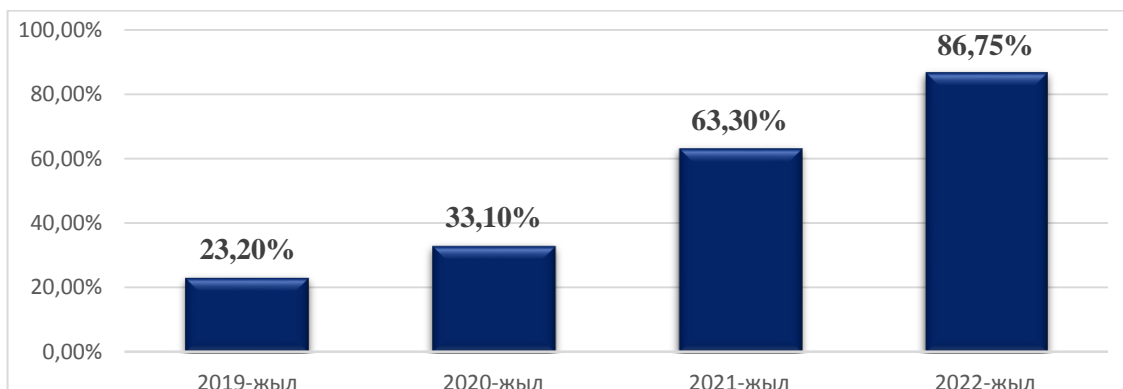
**Жыйынтыктар жана талкуулар.** Жогорудагы баалуулуктарды эске алып, кыргыз филологиясы жана журналистика факультетинин №1 ФАКТАПК кафедрасында 2020-2021-окуу жылынан баштап, кафедранын ишин башкаруунун жана жакшыртуунун маанилүү куралы катары ички рейтинг системасына басым жасалды. Жогорудагы рейтингдин максат-милдеттерин, критерийлерин, күтүлүүчү жыйынтыктарын кафедранын

өзгөчөлүгүн эске алып аныктап, көрсөткүчтөргө жетишүүнүн механизмдерин, критерийлерин иштеп чыгып, кафедранын жыйынында талкууланып бекитилди. Башкаруунун инновациялык процесстеринде айкындуулук болушу керек. Сапат үчүн ар бир окуу жылынын аягында профессордук-окутуучулук курамдын ишинин конкреттүү көрсөткүчтөрү салыштырылып, көйгөйлүү маселелер үзгүлтүксүз такталып, талдоого алынып, өнүгүүнүн кийинки этабына өтүү механизмдери аныкталып, кошумча критерийлер толукталып турду. Анткени, эгерде ар бир кызматкер өзүн-өзү жана кызматкерди объективдүү баалаган учурда гана ийгиликке жетери айкын болду.

Ички рейтингди жүргүзүү аркылуу кафедрада төмөнкүдөй өнүгүү катталды. ОПКнын өз кесибине болгон мамиле өзгөрдү, сапаттуу билим берүүгө көңүл бурулду, ар тараптан тынбай изденүүгө, талыкпай эмгектенүүгө өбөлгө түзүлдү, ар бир окутуучу өз багытын так аныктап, өз ишмердүүлүгүн ачык баалоого үйрөндү, туруктуу өнүгүү камсыздалды, сапатка, реалдуу жыйынтыкка маани берүү калыптанды, ийгилик жарата албаган, сапаттуу билим бере албаган окутуучулар өз ишмердүүлүгүнө ачык баа берип, мындан ары иштөө-иштебөө чечимдерин кабыл алуу жанданды, жамааттык ынтымак чыңалды, кафедраны өнүктүрүүнүн жана калыс башкаруунун негизги куралы такталды ж.б.

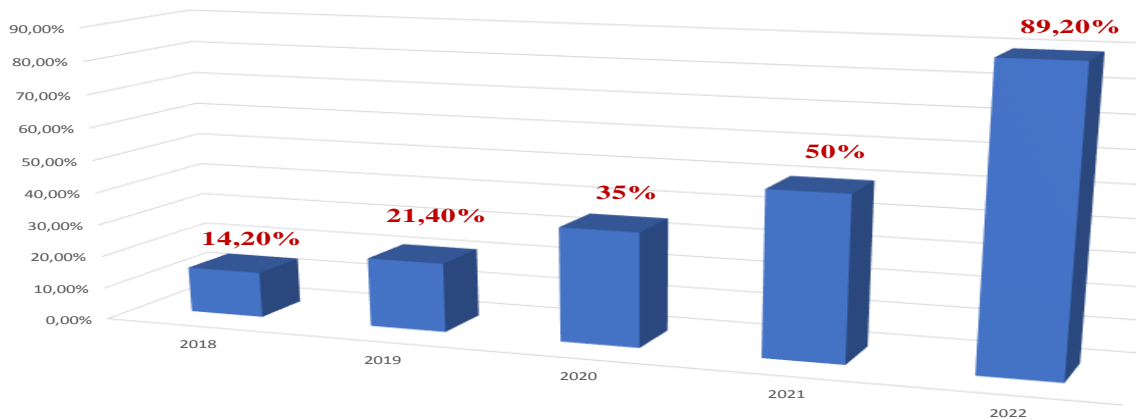
Кафедрада жарым жылдык, жылдык отчетторду тапшыруу-кабыл алуу ОПК үчүн жетишкендиктерди баалоо, сыйлоо, салыштыруу, өз багытын аныктоо, өнүгүүгө багытталган атаандаштыкты аныктоочу салтанаттуу жыйынга айланды. Төмөнкү таблицаларда ички рейтингге (2020-2021-окуу жылынан) маани бериле баштагандан тартып, үзгүлтүксүз жана тездик менен өнүгүү байкалган. Б.а. 2018-2019-жылдары 7% гана өсүү катталса, 2020-2021-2022-жылдардагы өнүгүү 63%га чейин жогорулагандыгы айкын көрүнүп турат.

1-таблицада кафедранын окуу-усулдук, илимий жана тарбиялык иштеринин 5 жылдык көрсөткүчү берилди:



Төмөнкү таблицада кафедранын 5 жыл ичиндеги “Мыкты окуу куралы”, “Мыкты көрмө сабак”, студенти аймактык олимпиаданын жана аймактык конференцияда жеңүүчү ж.б. боюнча 1-2-3-даражадагы дипломдор, жетишкендиктер эске алынган. Мында доцент, улук окутуучуга ар бир аталыш боюнча, ал эми окутуучуга бир аталыштагы жетишкендикке жетүү милдеттенмеси жыл сайын коюлган. Демек, 2018-2019-жылдары ички рейтингге маани берилбегенде көрсөткүчтөр төмөн жана өнүгүүдө өзгөрүү аз болгондугу көрүнүп турат.

2-таблицада кафедранын 5 жылдык көрсөткүчү берилди:



Баалоо критерийлери (негизгилери сакталуу менен) ар жылы бирдей боло бербейт, университеттин өнүгүү стратегиясына, кафедранын жылдык иш планына, мерчемделген максатка жараша толуктоо-өзгөртүүлөргө учурап турушу ыктымал.

**Корутунду.** Жыйынтыктап айтканда, ишмердүүлүктүн бир эле (илимий) багытына гана басым жасоо менен комплекстүү өнүгүүгө жетишпей тургандыгына маани берүү керек. Мындан тышкары, рейтингде мыкты кадрдык профессионалдык ресурсту сактоо зарыл. Б.а. атаандаштыкта ийгиликке жетүү үчүн мыкты, компетенттүү, жоопкерчиликтүү, жаратман, чыныгы илимпоз-педагогдорду сактап калуу, аларга шарт түзүп берүү зор мааниге ээ. Анткени, университет кызматкерлеринин саны менен эмес, алардын ар биринин ишинин натыйжалуугу менен бааланат.

Демек, рейтингде жазалоо же мыктыларды тандоо гана эмес, ар бир окутуучуга иштөөгө шык, жоопкерчилик, атаандаштыкка дем, сапатка кепилдик берип, авторитардык башкарууга, адам баалуулуктарына каршы турбашы керек. Рейтингдеги критерийлер комплекстүү, бирдиктүү системалуу болсо, иш системалаштырылат, бир топ көйгөйлөр чечилет, сапат өз натыйжасын берет, окутуучу өзүн-өзү өнүктүрөт, өзүн-өзү башкарат, ийгиликке жетүү жөндөмдүүлүгү калыптанат, алдыга максат коё алат, карама-каршылыктарга туруштук берүүгө көнүгөт, адамгерчиликтин жолун тандайт, өзүн жана өзгөнү ачык-айкын баалоого үйрөнөт. Анткени, ЖОЖдун

рейтингинин деңгээлине жараша өлкөнүн өнүгүү абалы, билим берүүнүн сапаты аныкталат.

Демек, окуу жайдын интенсивдүү жана натыйжалуу өнүгүүгө багыт алган артыкчылыктуу стратегиясынын алкагында иш жүргүзүү - ар бир түзүмдүн жана кызматкердин милдети. Албетте, бул иш-аракеттер аркылуу илим менен өндүрүштүн ортосундагы жетишкендиктер менен дүйнөлүк илимий мейкиндикке чыгууга, дүйнөнүн алдыңкы изилдөө университеттеринин катарына кирүүгө башка окуу жайларга салыштырмалуу байма-бай өнүгүү, сапаттуу билим берүүгө, изилдөөчү иш орундарынын мүмкүнчүлүктөргө ээ болуу кепилдиги жогору. Ошондуктан, университеттин стратегиялык пландарын көздөгөн ички рейтингдин ролу чоң.

#### Адабияттар

1. Васильева Е.Ю. Оценка деятельности преподавателей в российских и зарубежных вузах: Монография. – Архангельск: Северный государственный медицинский университет, 2005. – 170 с.
2. Исаева Т.Е., Чуриков М. П., Котляренко Ю. Ю. Эффективность оценивания деятельности преподавателей вузов: сравнение отечественных и зарубежных методик. Интернет-журнал «Науковедение». Том 7, №3 (май-июнь) .2015. -20 б.
3. Киреева Н.А Кузнецова С.И. Управление качеством образования в корпоративном вузе: модель оценки деятельности преподавателей. Илимий журнал. «Науки об образовании». 2017. 135-141 б.
4. Королева И.А. Оценка качества преподавания в образовательном учреждении (на примере НОЦ ИСЭРТ РАН) проблемы развития территории • вып. 1(57).2012. 92-101 б.
5. Лазаренко В.А. Положение о внутренней системе оценки качества образования СМК-П-4.2.3.-2.0-16 Версия 2.0. Курск, 2016. -19 б.
6. Программа стратегического развития «модель устойчивого развития Ошского государственного университета» на 2023-2026 годы.-Ош.2023. -30 б.
7. Петрук Г.В. Методические аспекты оценки качества профессорскопреподавательского состава университета © 2019, кандидат педагогических наук, Азимут научных исследований: экономика и управление. 2019.Т.8.№2 (27) 289-291-б.
8. Резник С.Д. Преподаватели вузов России: формирование и развитие профессиональных компетенций /СД.Резник, О.АВдовина. -М.: ИНФРА-М, 2016. - 139 б.
9. Рейтинг профессорско-преподавательского состава, заведующих кафедрами, кафедр и факультетов. стандарт учреждения образования «Белорусский государственный медицинский университет» СТУ Д 1.39-2021 Редакция 04. –Минск. 2021. -26 б.

## ПЕДАГОГИКА

УДК 37.167.7

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_10](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_10)**ЖОЖДОРДО ЧЕТ ТИЛИН ОКУТУУДА «МУЛЬТИМАДАНИЙ КОМПЕТЕНЦИЯ» ТҮШҮНҮГҮНҮН ПЕДАГОГИКАЛЫК МАҢЫЗЫ***Муканова Элзат Табылдыевна, аспирант*  
*[mukanova.el@mail.ru](mailto:mukanova.el@mail.ru)**Ош мамлекеттик университети*  
*Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Макалада чет тили предметтери боюнча республиканын жогорку окуу жайларында окуп жаткан болочоктогу мугалимдин предметтик (кесиптик) ишмердүүлүгүнүн негизин мультимаданий компетенция түзөөрү каралды. Мультимаданий компетенцияны калыптандыруу проблемалары жогорку окуу жайларындагы окутуунун заманбап технологияларынын негизги максаттары, милдеттери жана натыйжалары катары каралышы зарыл. Окуу жайлардагы окуу планынын мамлекеттик компоненти катары «чет тили» предметинин экинчи тил катары мүнөзү автор тарабынан макалада ачылат. Макаланын авторунун ишениминде бул, баарынан мурда, окуу процессинде «тилди» жана «маданиятты» бир мезгилде окутуу зарылдыгынан улам келип чыккан педагогикалык жана дидактикалык шарттуулук. Ошентип, тилди маданияттын шарты катары да, анын элементтеринин бири катары да кароого болору белгиленди.

Макаланын материалдары бул түшүнүктөрдүн өз ара карым-катышы проблемалары жөнөкөй эле маселелерден эмес экенине туура баа берүүгө мүмкүнчүлүк берет деген ишенимдебиз. Ошондой эле, тилди маданияттын шарты катары да, анын элементтеринин бири катары да кароого болот. Макала мындагы окуу материалдарын республиканын жогорку окуу жайларынын окутуучулары, аспиранттар менен магистранттар жана мектеп мугалимдери сабак процессинде колдонууларына мүмкүн болгон практикалык мааниге ээ.

**Ачык сөздөр:** Мультимаданий компетенция, окутуу зарылдыгы, маанилүүлүк, окуу ишмердүүлүгү, инсанды калыптандыруу, чоочун маданият, баарлашуу.

**ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПОНЯТИЯ  
«МУЛЬТИКУЛЬТУРНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ» В ОБУЧЕНИИ  
ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ***Муканова Элзат Табылдыевна, аспирант*  
*[mukanova.el@mail.ru](mailto:mukanova.el@mail.ru)**Ошский государственный университет*  
*Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** В статье рассмотрены вопросы, суть которых определяют, что основу предметной деятельности будущего учителя иностранных языков составляет мультикультурная компетенция, формирование которой является целью и результатом

обучения в языковом вузе и отражает двойственный характер предмета «иностранный язык», который выражается, прежде всего, в необходимости одновременного преподавания «языка» и «культуры». Также отмечены, что язык можно рассматривать и как условие культуры, и как один из ее элементов.

Мы уверены, что материалы статьи дает возможность правильно оценивать непростоты проблемы соотношения этих понятий. Также язык можно рассматривать и как условие культуры, и как один из ее элементов. Статья написана для практического применения этих учебных материалов в учебном процессе преподавателями вузов, магистрантами и учителями школ.

**Ключевые слова:** Мультикультурная компетенция, необходимость обучения, значимость, учебная деятельность, формирование личности, чужая культура, общение.

## PEDAGOGICAL MEANING OF THE CONCEPT OF "MULTICULTURAL COMPETENCE" IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE AT A UNIVERSITY

*Mukanova Elzat Tabyldievna, Postgraduate student*  
[mukanova.el@mail.ru](mailto:mukanova.el@mail.ru)  
*Osh state university*  
*Osh, Kyrgyzstan*

**Abstract.** *The article considers that the basis of the subject activity of a future foreign language teacher is multicultural competence, the formation of which is the goal and result of studying at a language university and reflects the dual nature of the subject "foreign language", which is expressed, first of all, in the need for simultaneous teaching of "language" and "culture". It is also noted that the time language can be considered both as a condition of culture and as one of its elements.*

*We are sure that the materials of the article makes it possible to correctly assess the difficulties of the problem of the correlation of these concepts. Language can also be considered both as a condition of culture and as one of its elements. The article is written for the practical application of these educational materials in the educational process by university teachers, undergraduates and school teachers.*

**Keywords:** *multicultural competence, necessity of learning, significance, educational activity, personality formation, foreign culture, communication.*

**Киришүү.** Кыргыз Республиканын жогорку окуу жайларында билим алып жаткан студент-бакалаврлар үчүн мультимаданий компетенциялардын педагогикалык маңызын түшүндүрүү, анын негизги жоболорун алардын окуу процессинде колдонуусун камсыз кылуу. Мындагы материалдар бул түшүнүктөрдүн өз ара карым-катышы проблемалары жөнөкөй эле маселелерден эмес экенине туура баа берүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ошондой эле, тилди маданияттын шарты катары да, анын элементтеринин бири катары да кароого болот. Макала мындагы окуу материалдарын республиканын

жогорку окуу жайларынын окутуучулары, аспиранттар менен магистранттар жана мектеп мугалимдери сабак процессинде колдонууларына мүмкүн болгон практикалык мааниге ээ.

Чет тили боюнча болочок мугалимдин предметтик кесиптик ишмердүүлүгүнүн негизин мультимаданий компетенция түзөт, аны калыптандыруу жогорку окуу жайларындагы окутуунун максаты, милдеттери жана натыйжасы болуп эсептелинет жана «Чет тили» предметинин эки функционалдык мүнөзүн чагылдырат, бул, баарынан мурда, «тилди» жана «маданиятты» бир мезгилде окутуу зарылдыгынан улам келип чыккан маселе болуп эсептелет. Бул түшүнүктөрдүн өз ара карым-катышы проблемалары жөнөкөй эле маселелерден эмес. Тилди, оболу, маданияттын натыйжасы катары кароого болот, себеби социумда колдонулуучу тил анын жалпы маданиятын чагылдырат. Ошол эле мезгилде тилди маданияттын элементи, шарты катары да, анын элементтеринин бири катары да кароого болот.

**Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары.** Педагогикалык, дидактикада мультимаданий компетентүүлүк түшүнүгү, болочок мугалимдин кесиптик ишмердүүлүгүнө салыштырма анализдин натыйжасында мультимаданий компетенциянын ээлеген ордуна карата аналитикалык обзор жасалуу менен натыйжа бере алат. Чет тили мугалиминин мультимаданий компетенциясынын структуралык методу (методы моделирования) иштелип чыгып, талкууга сунуш берилип, практикалык усулда колдонулуп келүүдө.

Тилди окутуудагы коммуникативдик метод ушул көйгөйдү чече алат. Бул методдун негизинде окутуунун объекти болуп, кеп ишмердүүлүгү анын угуу, окуу, сүйлөө, жазуу түрлөрү болуп, тил ой жүгүртүүнүн алмашуу каражатына айланган.

Экинчи тилди окутууда аталган методиканын негиздерин колдонуу учурда ийкемдүү болуп жатат. Ал эми, биринчи тил инсандын эне тили болот. Методду педагогикалык категория катары өтүлө турган материалды кандай ыкма менен натыйжалуу берүүнүн жолдорун көрсөтүү десек, методдорду тилди үрөнүүдө коюлган максатка жетүү үчүн пайдаланган каражат катары кабыл алсак болот. Демек, тилди үйрөнүүдө натыйжага тез жана сапаттуу жетүү үчүн тандап алган методдун ролу абдан маанилүү. Башкача айтканда, ийкемдүү, туура метод тандалса тил бат өздөштүрүлөт.

Окуу процессин өздөштүрүүдө ар кандай тилдин маданият шартын анын элементтеринин бири катары кароого болот. Макалада мындагы окуу

материалдарын республиканын жогорку окуу жайларынын окутуучулары, аспиранттар, магистранттар жана мектеп мугалимдери сабак процессинде колдонууга сунуш кылынат.

**Жыйынтыктар жана талкуулар.** Окутуу процессиндеги “мультимаданий компетенциянын” педагогикалык маңызын ачуу да түшүнүктүн генезисине анализ жасоо керектелет. Студенттердин чет тилин экинчи тил катары өздөштүрүүсүндө мультимаданий компетентүүлүктөрүн калыптандыруу зарыл.

Өткөн кылымдын сексенинчи жылдары советтик илимде да башка улуттардын өкүлдөрү менен адекваттуу биргелешип аракеттенүү билгичтигин калыптандырууга – социалдык феномен катары улут аралык баарлашууга көп көңүл бөлүнгөн. Улут аралык баарлашуу дегенде, 2 же андан көбүрөөк улуттардын өкүлдөрүнүн ортосундагы, бир тарабынан, материалдык жана руханий баалуулуктар, экинчи тарабынан, көз караштары, ой жүгүртүүлөрү, ички сезимдери менен алыш-бериш мамилелери сыяктуу өз ара мамилелердин айкын, реалдуу көрүнүштөрү түшүндүрүлөт. Башкача айтканда, улуттар аралык баарлашуу – бул ар башка улуттардын элдеринин коомдук зарыл ишмердүүлүк процесстеги жана күнүмдүк жашоолорундагы инсандык алака-катыштары менен өз ара байланыштары деп эсептелип, Н.А.Асипова белгилеп кеткендей, «главная социально-педагогическая значимость межнационального общения состоит в том, что в нем происходит интенсивное формирование национального самосознания личности. Человек, «смотрясь» в представителя другого этноса, прежде всего, познает себя как личность, принадлежащую к определенной нации» [1:51]. Улуттардын өнүгүүсү боюнча айтылган мындай пикирдин алгылыктуу жактары жок эмес.

Ошондой эле лингводидактикада тил жана маданияттын ортосундагы өз ара мамилелерди аныктоого чоң көңүл бурулган. Алсак, А.В.Суперанская маданияттын өзгөрүүсү тилде жандуу чагылып келерин баса белгилөө менен, тилдердин жана маданияттардын катарлаш өнүгүү фактысын бөлүп көрсөткөн. Д.Хаймс тил менен маданияттын динамикалуу өз ара катышууларына көңүл бурган жана 1970-жылы чет тилин үйрөнүү үчүн грамматикалык компетенция кандай болсо, бул тилди адекваттуу колдонуу жөндөмдүүлүгү так эле ошондой маанилүү экенин далилдөө менен педагогика жана дидактикага «коммуникативдик компетенция» түшүнүгүн киргизген.

Коммуникативдик компетентүүлүктү калыптандыруу маселесинин актуалдуулугун эске алуу менен көптөгөн ата мекендик жана чет элдик



илимпоздор педагогика илиминде анын ар түрдүү аспектилерин боюнча активдүү изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн алар төмөндөгүдөй түшүндүрүлөт:

- адамдын эмгек, окуу ишмердүүлүгүндө өзүнүн интеллектуалдык суроо-талаптарын канааттандыруу менен баарлашуу жөндөмдүүлүгү (М.Н.Вятютнев);
- адамдын бир же бир нече речтик ишмердүүлүгүнүн баарлашуу жөндөмдүүлүгү, анын тилдик чөйрөдө жашоо шарттарына, табиятына калыптануу процессине атайын уюштурулган окуу процесси аркылуу инсандын речтик билгичтиги кыйынчылык менен жетилет (Д.М.Изаренков);
- чет тилин окутууда коммуникативдик-адекваттык билгичтиктер, лингвистикалык билимдердин ошондой эле аларды контекстке, кырдаалга жана баарлашуу максатына ылайык колдонуу билгичтигин да көңүлгө алат (Д.Хаймс);
- үйрөнүүчү тилдерди, анын айланасындагы адамдар жана болуп жаткан окуялар менен биргелешип аракеттенүүнүн ык-машыгууларын жана иштөөчү көндүмдөрдү билүү, ар башка социалдык ролдорго ээлик кылуу катары айтылат (А.В.Хуторский, И.Л.Бим);
- жашоонун окуудан баштап, эмгектиктен аяктаган бардык чөйрөлөрүндөгү коммуникацияны жүзөгө ашыруу жөндөмдүүлүгү катары; чет тилин окутуунун мультимедий диалогу өзүнүн маданиятын алып чыгууга, башка элдердин маданияттарына толеранттуу мамиле кылууга, инсанды калыптандырууга. интегративдик максаты катары жөндөмдүү (М.З.Биболетова).

Демек, чет тилин заманбап шарттарда окутуунун максатын айкын бир милдеттерди аткаруу жана речтик ишмердүүлүктү жүзөгө ашыруу үчүн зарыл ар кыл түрдүү компетенцияларды билим алып жаткан субъектилерде калыптандыруу деп эсептесе болот. Мындай компетенциялардын бардык түрлөрү баарлашууга көмөктөшүшөт жана ошондой эле бирдиктүү коммуникативдик компетенциянын түзүмдүк бөлүгү катары кароого болот.

Россиялык изилдөөчүлөр Н.И.Гез менен Н.Д.Гальскова коммуникативдик компетенциянын маңызын анализдөөдө, андагы бир нече курамдык бөлүктөргө көңүл бөлүшүп, алар компетенция-курамды алты бөлүктөргө бөлүп көрсөтүшкөн [2: 99].

- лингвистикалык компетенция (адамдын туура, айкын бир тилдин ченемдерине ылайык грамматикалык жана синтаксистик формаларды куруу жөндөмдүүлүгү),

- социоллингвистикалык компетенция (коммуникациянын шарттарына адекваттуу формаларды жана айтып чыгуунун ык-амалдарын тандап алуу билгичтиги),
- дискурсивдик компетенция (байланыштуу тексттерди куруу жана интерпретациялоо үчүн баарлашуунун белгилүү бир стратегиясын жана тактикасын колдонуу жөндөмдүүлүгү),
- социомаданий компетенция (улуттук-маданий спецификаны билүү менен кептик жана кептик эмес өзүн алып жүрүүнү жогору деңгээлде билүү),
- социалдык компетенция (социалдык кырдаалда багыт алып аны башкара билүү)
- стратегиялык компетенция (тилди билүүнүн жетишсиздигинин, бөтөн тилдүү чөйрөдө баарлашуунун кептик жана социалдык тажрыйбасынын кемчилинин ордун толуктай билүү).

Ошону менен катар эле Е.Н.Соловова (В.В.Сафоновага удаа эле) коммуникативдик компетенциянын курамында үч субкомпетенцияны айырмалаган[3:15]:

- тилдик компетенцияны (лингвистикалык),
- речтик компетенцияны (стратегиялык жана дискурсивдик компетенцияларды бириктирүүнү)
- социомаданий компетенцияны (социоллингвистикалык, социомаданий жана социалдык компетенциялардын жыйындысын) деп.

Кыргыз изилдөөчүлөрү коммуникативдик компетенциянын төмөндөгүдөй курамдык бөлүктөрүн бөлүп көрсөтүшкөн: тилдик, речтик, социомаданий (дискурсивдикти жана социоллингвистикалыкты бириктирүүчү) жана окуу-таанып билүүчүлүк компетенциялары [4: 154].

Мультимаданий компетенция түшүнүгү - ар бир улут адамдарынын бир коомдо ынтымактуу жашоосу башка элдердин маданияты менен таанышуу жөндөмдүүлүгү, билимдердин жана өзүн алып жүрүү үлгүлөрүнүн интеграциясы катары түшүнүүгө болот, булардын негизинде плюрализм принциптери жана маданий процесстердин тарыхыйлыгын андап билүү, дүйнөнү жана тарыхты реалдуу түшүнүүгө негизделген инсандын чыныгы сапаты жатат.

Заманбап педагогика илиминде мультимаданий компетенция бул коомдо болгон маданий баалуулуктардын, ченемдердин, үлгүлөрдүн жана иш формаларынын бардык көп түрдүүлүгүн сактоого жана өнүктүрүүгө болгон мурасты, ошондой эле инновациялык жаңы түзүлүштөрдү жаш муунга

өткөрүп берүүгө багытталган билим берүү системасы. Ал түзүлгөн баалуулуктарга жана да өзүнүн башка маданияттын баалоого негизделип лингвомаданий фактыларды адекваттуу түшүнүү менен интерпретациялоо билгичтиктеринин борборунда болот. Анын негизги принциптери: толеранттуулук, плюрализм, лингвистикалык көп түрдүүлүк.

Окумуштуулар мультимаданий компетенциянын курамын үч бөлүккө бөлүп көрсөтүшкөн: аффективдик (эмпатия, толеранттуулук), когнитивдик (өздүк маданият тууралуу билимдер) жана стратегиялык (вербалдык жана окуу стратегиялары).

Улут аралык (мультимаданий) баарлашуу татаал, көп пландуу, көп функционалдуу феномен экендиги талашсыз. Социалдык биргелешип аракеттенүү чөйрөсүндөгү ар башка улуттагы адамдардын инсан аралык мамилелеринин айкын бир көрүнүшү болуп келүү менен улуттар ортосундагы баарлашуу башкы социалдык-педагогикалык мааниге ээ болот, ал маданий биргелешип аракеттенүүнүн жана өз ара алмашуунун фактору катары мүнөзүндөлүп, мунун жүрүү процессинде ар башка элдердин маданиятынын, тилинин, салттык көрүнүштөрүнүн, этикалык жана эстетикалык баалуулуктарынын улуттук бөтөнчөлүктөрү түшүндүрүлөт жана бааланат.

Улут аралык баарлашуу өзүнүн мыйзамдарына ылайык өнүгөт жана бири-экинчиси менен өз ара тыгыз байланышат: перцептивдик, коммуникативдик жана интерактивдүү болуп бөлүнөт.

Борбордук социалдык-перцептивдүү акт катары стереотиптештирүү чыгат, анын натыйжасы болуп этникалык стереотиптер эсептелинет. Этникалык стереотиптердин психологиялык негиздерин билүүнүн практикалык зарылдыгы анда баалуулук багыттар жана анык өзүн алып жүрүүнүн ортосундагы ажырым катары илимде белгилүү андап-билинген ниеттенүүлөрдүн жана реалдуу иш-аракеттердин орун алышы камтылган. Этностереотиптер бөтөн этникалык алкакта көнүмдүк милдетин аткаруу менен көп улуттуу (көп маданияттуу) чөйрөдө инсандын өзүн алып жүрүүсүн үйрөтүү менен этностереотиптер оң жана терс абалда болушу толук ыктымал.

Чет тилин окутуунун максаты катары С.С.Кунанбаева тарабынан экинчи тилдик концептке аныктама берилген. Анын пикиринде, «формирование вторичной языковой личности невозможно в условиях отсутствия лингвосоциальной и инокультурной сред. Конечным результатом иноязычного образования в этом случае можно считать формирование «субъекта мультикультурной коммуникации» – личности с высоким уровнем когнитивно-

знаниевых и деятельностно-коммуникативных навыков. В мультикультурной коммуникации эти навыки функционируют как «вторичное когнитивное сознание» и обеспечивают способность личности гибко реагировать на вариативность ситуаций общения; при этом прочно должны быть закреплены социо- и лингвокультурологический компоненты мультикультурной компетенции, должна постоянно проявляться коммуникативная, поведенческая культура, соответствующая нормам лингвосоциума» [7:116–137].

С.С.Кунанбаева жогогрудагы концепте социомаданий жана лингвомаданий, мультимаданий компетенцияны бөлүп көрсөткөн [7:127]. Анын пикири боюнча мультимаданий коммуникациянын субъектин калыптандырууда инсандын маданияттын үч баскыч аркылуу бөлүп көрсөтүүгө мүмкүн деп айткан:

1) этноцентризм: үйрөнүлүп жаткан тилдин маданияты тийиштүү өлкөлөрдүн маданияты тууралуу маалыматтардын баштапкы булагы катары каралып –өздүк маданияттын ченемдери жана баалуулуктары аркылуу жүрөт;

2) маданий - бул өз тагдырын өзү чечүүнү калыптандыруу: бул үйрөнүүнүн коомчулуктардын стилдеринин жана жашоосунун вариативдүүлүгү тууралуу билимдерди топтоо (чет тилинин жардамы менен) аркылуу жүрөт;

3) социомаданий компетенциянын жогорку деңгээли катары «маданий диалогдун субъектисин калыптандыруу: бул узакка созулчу процесс, аны бүткүл жашоонун максаты катары тааныса болот.

Мультимаданий компетенцияны төмөндөгүчө түшүндүрүлөт:

1.Баарлашуу тилинен көз карандысыздыкта башка маданияттарды жана маданий универсалдарды өздөштүрүү усулдарын окутуунун мазмунуна киргизүүнүн эсебинен калыптануучу чет тилиндеги башка маданияттардын өкүлдөрү менен натыйжалуу жана алгылыктуу биргелешип аракеттенүү жөндөмдүүлүгү;

2.Чет тилдүү компетенцияга ээ болуу, өзүнүн жана башкалардын маданияттынын өкүлдөрүнүн ортосунда ортомчулук позицияны ээлөө, өзүн белгилүү бир этникалык коомчулуктун, улуттун өкүлү катары аңдап-туюнуу жана бул маданияттардын өкүлдөрү менен биргелешип баюунун түздөн-түз шарты катары маданияттардын диалогунун кырдаалын кабылдоо негизинде мультимаданий аркылуу аракетти натыйжалуу жүзөгө ашыруу жөндөмдүүлүгү;

3.Индивидге мультимаданий коммуникация процессинде коммуника- тивдик кырдаалды адекваттуу баалоого, вербалдык жана вербалдык эмес каражаттарды натыйжалуу пайдаланууга, коммуникативдик окутууну

практикада ишке ашырууга жана коммуникациялардын натыйжаларын кайтарым байланыштын, ошондой эле ээ болуу даражасын коммуникативдик механизмдердин, ык-машыгууларын жана стратегиялардын жардамы менен текшерүүгө мүмкүндүк берүүчү билимдердин жана билгичтиктердин комплекси;

4. Натыйжалуу мультимаданий баарлашууну аныкталган когнитивдик (маданий өзүн аңдап билүү, жалпы жана атайын маданий билимдер), аффективдик (кызыгуучулук, когнитивдик ийкемдүүлүк, мотивдешүү, кругозор) жана жүрүм-турумдук (мамилелерди калыптандыруу, маалымат чогултуу, эмпатия ж.б. боюнча көндүмдөр) көндүмдөрдүн, билгичтиктердин жана инсандын сапаттарынын жардамы менен жүзөгө ашыруу жөндөмдүүлүгү.

**Корутунду.** Чет тилин окутууда окутуунун максаты болуп билим алып жаткан жаштардын башка маданияттардын өкүлдөрү менен *чет тилинде (өздөштүрүү процессинде)* баарлашууну адекваттуу жана натыйжалуу жүзөгө ашыруу жөндөмдүүлүктөрүн жана билим алууну калыптандыруу максатында жүзөгө ашыруу ылайык. Башкача айтканда, мультимаданий компетенцияны (мындан ары карай – ММК) калыптандыруу азыркы жаштардын чет тилдерин көбүрөөк билүүсү, жана да маданияттын өздөштүрүүсүн калыптандыруу зарылдыгы турат. Жыйынтыктап айтканда сүйлөө маданиятынын деңгээлин жана алардын коммуникативдик компетенттүүлүгүн жогорулатуу менен азыркы жаштардын билим деңгээлин бир топ жогорулатат деп белгилесе болот

#### Адабияттар

1. Асипова, Н.А. Научно-педагогические основы формирования культуры межнационального общения школьников: дис. ... д-ра пед. наук. – Бишкек, 1997. – 369 с.
2. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам: лингводидактика и методика: учебное пособие. – М., 2005. – 336 с.
3. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам (базовый курс): пособие для студентов пед. вузов и учителей. – М.: АСТ, 2008. – 238 с.
4. Жолчиева А.А. Формирование коммуникативных компетенций учащихся в процессе изучения иностранных языков (на примере английского языка в школах с кыргызским языком обучения): дис. ... канд. пед. наук. – Бишкек, 2014. – 160 с.
5. Сартбекова Н.К. Методы формирования коммуникативной компетентности студентов при изучении английского языка в неязыковых вузах // Humanities and Social Sciences in Europe: Achievements and Perspectives 8th International symposium 27th September. – Вена, 2015. – 64 с.
6. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2008 – 146 с.

7. Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: методология и теории. – Алматы, 2005. – 264 с.

## ПЕДАГОГИКА

УДК 37.012

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_11](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_11)

## БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН ОКУУЧУЛАРЫН УЛУТТАР АРАЛЫК МАДАНИЯТКА ТАРБИЯЛООНУН КРИТЕРИЙЛЕРИ ЖАНА ДЕҢГЭЭЛИ

Өмурзакова Гулкайыр Абдималиковна, окутуучу,  
 gomurzakova@oshsu.kg  
 Ош мамлекеттик университети,  
 Ош, Кыргызстан

**Аннотация.** Макалада азыркы мектептин башталгыч классынын окуучуларынын улуттар аралык маданиятка тарбиялоонун маселеси каралган. Мектепте улуттар аралык маданиятка тарбиялоону уюштуруу процесси окуучуларды адамдын жана улуттун укуктары, улуттук жана адамзаттык баалуулуктар жөнүндө илимий билимдер системасы менен тааныштырууну, атуулдук аң-сезимди өнүктүрүүнү, улуттар аралык маданиятка тарбиялоону калыптандырууну камтыйт. Изилдөөнүн жүрүшүндө класстан тышкаркы иштерде башталгыч класстардын окуучуларынын улуттар аралык маданиятка тарбиялангандыгынын компоненттери (когнитивдик, мотивациялык, иш аракеттик, баалоочу-жыйынтыктоочу), анын критерийлери жана алардын жогорку, орточо, төмөнкү деңгээлдери аныкталган. Башталгыч класстардын окуучуларынын улуттар аралык маданиятка тарбиялоонун өзгөчөлүктөрүн изилдөө, анын компоненттерин жана анын критерийлерин аныктоону талап кылат. Бул окуучулардын улуттар аралык маданиятка тарбиялоо процессинин натыйжалуулугун арттыруунун башкы шарты болуп саналат.

**Ачык сөздөр:** тарбиялоо, класстан тышкаркы иштер, когнитивдик, мотивациялык, иш аракеттик, баалоочу, каада-салт, маданият, мамилелешүү.

## КРИТЕРИИ И УРОВЕНЬ ВОСПИТАННОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В МЕЖНАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ

Өмурзакова Гулкайыр Абдималиковна, преподаватель,  
 gomurzakova@oshsu.kg  
 Ошский государственный университет,  
 Ош, Кыргызстан

**Аннотация.** В статье рассматривается проблема воспитания учащихся начальных классов в интернациональной культуре. Процесс организации воспитания межнациональной культуры в школе включает приобщение учащихся к системе научных знаний о правах человека и нации, национальных и общечеловеческих ценностях, развитие гражданского сознания, формирование воспитания межнациональной культуры. В ходе исследования были определены компоненты (познавательный, мотивационный, деятельностный, оценочно-суммарный) воспитанности младших школьников в интернациональной культуре во внеурочной деятельности, ее критерии и их высокий, средний и низкий уровни. Изучение особенностей воспитания учащихся начальных классов к межнациональной культуре требует выявления ее компонентов и критериев. Это

является главным условием повышения эффективности процесса приобщения учащихся к межнациональной культуре.

**Ключевые слова:** воспитание, внеклассная работа, когнитивная, мотивационная, деятельность, оценочная, традиция, культура, отношения.

## CRITERIA AND LEVEL OF UPBRINGING OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN IN THE FIELD OF INTERETHNIC CULTURE

*Omurzakova Gulkaiyr Abdimalikovna, Lecturer,  
gomurzakova@oshsu.kg  
Osh state university,  
Osh, Kyrgyzstan*

**Abstract.** *The article deals with the problem of educating primary school students in an international culture. The process of organizing the upbringing of interethnic culture at school includes introducing students to the system of scientific knowledge about human and nation rights, national and universal values, the development of civic consciousness, and the formation of the upbringing of interethnic culture. In the course of the study, the components (cognitive, motivational, activity, estimated-total) of the upbringing of younger schoolchildren in the international culture in extracurricular activities, its criteria and their high, medium and low levels were determined. The study of the peculiarities of educating primary school students to interethnic culture requires the identification of its components and criteria. This is the main condition for increasing the effectiveness of the process of introducing students to international culture.*

**Key words:** *upbringing, extracurricular work, cognitive, motivational, activity, evaluation, tradition, culture, relationships,*

**Киришүү.** Азыркы кезде жаштарды улуттар аралык маданиятка тарбиялоо өлкөбүздүн келечегин аныктаган проблемалардын бири болуп саналат. Биринчиден, Кыргызстандагы социалдык-экономикалык, саясий өзгөрүүлөр, чек ара маселелелери менен байланышкан чыр-чатактар улуттар аралык чыңалууну жаратууда. Экинчиден, Кыргызстандын улуттук саясатынын Стратегиясында, билим берүү системасын өнүктүрүүгө багытталган концептуалдык документтерде өз элинин мурастарын, өлкөнүн маданий өнүгүүсүн жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды түшүнүүгө умтулган маданияттуу «Кыргыз жаранын» тарбиялоо баса белгиленген. «Кыргыз жараны – бул этностук, диний, социалдык жана регионго таандыктыгына карабастан, Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык укуктары жана милдеттери бар [1; 2.]. «Кыргыз жаранын» тарбиялоонун зарылдыгы өлкөнүн жаштарын улуттар аралык маданиятка тарбиялоонун максаттарын жана мазмунун аныктайт.

Мектеп социалдык институт катары бул проблеманы чечүүдө негизи ролду ойнойт. Мектепте улуттар аралык маданиятка тарбиялоону уюштуруу процесси окуучуларды адамдын жана улуттун укуктары, улуттук жана



адамзаттык баалуулуктар жөнүндө илимий билимдер системасы менен тааныштырууну, атуулдук аң-сезимди өнүктүрүүнү, улуттар аралык маданиятка тарбиялоону калыптандырууну камтыйт. Тарбиялоо процессинде окуучунун жүрүм-турумуна жогорку моралдык түрткү берүү улуттардын өз ара жакындашуусуна жана алардын социалдык-маданий иденттүүлүгүн (менталдык кубулуш, улуттук образ) аныктай билүүсүнө оң таасирин тийгизет. Мына ушуга байланыштуу улуттар аралык маданиятка тарбиялоону башталгыч класстан баштоо натыйжалуу болуп саналат.

**Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары.** Класстан тышкары иштерде башталгыч класстын окуучуларына улуттар аралык маданиятка тарбиялоонун натыйжалуулугун арттыруу үчүн биз райондук шаар жана Ош шаарынын мектептеринде үч этаптан турган педагогикалык эксперимент жүргүздүк. Мисалы, Өзгөн шаарындагы № 7 мектеп-гимназиясы, Карасуу шаарындагы № 11 Ж. Атабаев атындагы орто мектебине, Ош шаарындагы “Жетиген” мектеп-лицейи, №18 А. Навои атындагы мектеп-гимназияларына. Эксперименттин жыйынтыгы өтө жогорку көрсөткүчтү көрсөтө алган. Жогорудагы изилдөөнүн жүрүшүндө теориялык жана эмпирикалык методдордун комплекси колдонулду.

**Жыйынтыктар жана талкуулар.** КМШ өлкөлөрдүн окумуштууларындай эле улут маселеси Кыргызстандын тарыхчы, философ, социолог, педагог окумуштуулары тарабынан изилденүүдө. Союз тараганга чейин Кыргызстандын мектептеринде бул багытта бир кыйла тажрыйба топтолгон[11; 12]. Улуттар аралык өз ара мамилелешүүнүн маселелерин педагогдор М.А. Алтаев [4], А. Юнусходжаев[17], Л.Ф. Тимофеева[15], Н.А. Асипова [5;6;7;8;9ж.б], А. Кожобаев [13] ж.б. интернационалдык тарбия берүүнүн маселелери тарбиянын башка түрлөрү менен айкалыштырып чечишкен.

Ал эми СССРдин тарашы улуттар аралык мамиленин курчушуна алып келген. Окумуштуу Н. А. Асипова [1994-2021] изилдөөлөрүндө улуттар аралык өз ара баарлашуу маданиятын калыптандыруунун жаңы социалдык шарттарга ылайык келген фундаменталдуу теориялык, методологиялык жана практикалык маселеси ар тараптуу изилдеген. Н.А. Асипованы Кыргызстанда «Улуттар аралык маданиятты калыптандыруунун педагогикасы» деп аталган тармактын негиздөөчүсү катары карасак болот. Окумуштуу мектеп окуучуларынын улуттар аралык баарлашуу маданиятын калыптандырууда курчап турган чөйрөнүн, жеке психологиялык жана этнопсихологиялык өзгөчөлүктөрүн, тарбиялоонуну этнопедагогикалык ж.б. каражаттарын эске алуу маанилүү педагогикалык шарттардын бири экендигин баса белгилейт. Башкача айтканда, инсандын улуттук өзгөчөлүгү инсан калыптанган чөйрөнүн өзгөчөлүктөрүн бекиткендиктен, инсандын коомдук

калыптанышынын негизги факторлорунун бири болуп саналат. Ошентип, улуттук психологиянын өзүнүн материалдык базасы, спецификалык алып жүрүүчүлөрү бар жана бүтүндөй бир элдин, этностук жамааттын өкүлдөрүнүн курчап турган дүйнөнү кабылдоодо жалпылыгы, жүрүм-турумдун туруктуу формаларында, психологиялык өзгөчөлүктөрдө, тилинде, бири-бири менен жана башка адамдар менен болгон мамилесинде, белгилүү окуяларга болгон мамилесинде көрүнөт. [8; 9; 10 ж.б.]

Адылбек кызы Гүлназдын [3] изилдөөсү көп улуттуу билим берүү жамаатында мектеп окуучуларынын улуттар аралык баарлашуу маданиятын калыптандырууда жеке психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу маанилүү боло тургандыгын белгилеген.

Бирок, республикабыздын окумуштуулары тарабынан улуттар аралык мамилени тарбиялоонун маселелери изилденсе башталгыч класстын окуучуларына улуттар аралык маданиятка тарбиялоонун маселелери жеткиликтүү изилдене электигин көрсөттү.

Улуттар аралык маданиятын тарбиялоо – бул мектеп окуучуларына коюлган талаптарга ылайык улут тарабынан жаралган улуттук баалуулуктарды жаш муундарга системалуу, максаттуу жана этаптуу өткөрүп берүү процессин түшүнөбүз. Ал эми улуттар аралык маданиятка тарбиялоонун маңызы – жеке улут топтогон жана муундан муунга өтүп келе жаткан баалуулуктарды жана салттарды сактоону жана өнүктүрүүнү камсыз кылуу менен аныкталат.

Азыркы кезде изилдөөлөрдө улуттар аралык маданиятка тарбиялоонун теориялык негизин аныктаган бир катар түшүнүктөрүнүн көп кырдуулугу башталгыч класстын окуучуларынын бул багытта тарбиялангандыгынын деңгээлин баалоосу үчүн так критерийлердин жоктугун жаратат. Мунун баары башталгыч класстын окуучуларынын жаш курагына ылайык өнүгүүсүндө, алардын башка улуттун балдары менен болгон мамилесинде, иш-аракеттеринде улуттук өзгөчөлүктөрү көрүнүп турат деген ойду айта алабыз.

Окумуштуу З.Т. Гасанов [10], В.П.Комаров [14], Р.З.Хайруллин [16] жана башкалар улуттар аралык мамилелешүү маданияты бир нече компоненттерден турган структурасы боло тургандыктарын белгилешкен.

Башталгыч кластардын окуучуларынын улуттар аралык маданиятка тарбиялангандыгынын деңгээлин атайын критерийлердин жардамы аныктоого болот. Критерий (латынча "критерий" деген сөз, "салыштыруу" дегенди билдирет)- бул белги, анын негизинде предмет же изилденип жаткан кубулуш бааланып, маанилүү жана өлчөөгө мүмкүн болгон натыйжаларды салыштырууда колдонулат

Класстан тышкаркы иштердин системасы башталгыч класстардын окуучуларын улуттар аралык маданиятка тарбиялоонун потенциалына ээ экендигин байкай алдык. Класстан тышкаркы иштердин улуттар аралык маданиятын тарбиялоонун **потенциалы** – бул башталгыч класстардын окуучуларынын жаш өзгөчөлүгүнө, билим деңгээлине, дүйнө таанымына ылайык, алгылыктуу форма жана методдорду, каражаттарды пайдаланып, алардын улуттар аралык маданиятка тарбиялануусуна таасир этүү мүмкүнчүлүгүнүн жыйындысы. Изилдөөнүн жүрүшүндө мектепте жүргүзүлгөн класстан тышкаркы иштерге ата-энелердин катышуусу (ата-эненин билим деңгээлине, социалдык статусуна жана составына, дүйнө таанымынын деңгээлине, коом жөнүндөгү көз караштарына ж.б. жагдайларына жараша), ар түрдүү каражаттарды, алгылыктуу форма жана методдорду колдонуу, педагогикалык шарттарды эске алуу окуучулардын Кыргызстан көп улуттуу өлкө жана анда жашаган улуттар, алардын улуттук баалуулуктары тууралуу билимин, көз караштарын кеңейтүүгө, өзүн көп улуттуу чөйрөдө текшерип көрүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Мына ушул жагдайлар башталгыч класстардын окуучуларын улуттар аралык маданиятка тарбиялангандыгынын даярдыгына таасирин тийгизет. Окуучулардын улуттар аралык маданиятка тарбиялангандыгынын **даярдыгы** – алардын өзүн идентификациялай алышына, мамилелешүү маданиятынын жана адеп-ахлактык сапаттарынын калыптанышы менен аныкталат. Мына ушул жагдайдан алганда изилдөөбүздүн максаты класстан тышкаркы иштерде башталгыч класстардын окуучуларынын улуттар аралык маданиятка тарбиялангандыгынын компоненттерин жана алардын деңгээлин аныктоо болду.

Биринчи аныктоочу этапта (2019-2020-жж.) текшерүүчү (Т.Т-283 окуучу) жана эксперименталдык топтор (Э.Т. – 281 окуучу) аныктадык. Бул этапта изилдөөнүн проблемасына байланыштуу илимий, илимий-методикалык адабияттарды, Кыргызстандын мектептеринде топтолгон тажрыйбаларды үйрөнүп, талдап, изилденип жаткан проблеманын теориядагы жана практикадагы абалын жана башталгыч класстардын окуучуларынын улуттар аралык маданиятка тарбиялангандыгынын компоненттерин, критерийлерин жана анын деңгээлерин аныктадык

Изилдөөнүн жүрүшүндө окумуштуу Н.А. Асипованын [3; 4; 5; 6; 7] методологиялык жана теориялык концептуалдык жоболоруна, илимий булактарды талдоонун жана аныктоочу этаптын натыйжаларына таянуу менен улуттар аралык маданиятына тарбиялоонун структуралык компоненттерин (когнитивдик, мотивациялык, иш аракеттик, баалоочу-жыйынтыктоочу), анын критерийлерин аныктай алдык(№.1-таблица).

№1-таблица. Башталгыч класстын окуучуларынын улуттар аралык маданиятынын тарбиялангандыгынын компоненттери жана критерийлери

**Компоненттер**

**Критерийлер**

Когнитивдик

- Окуучунун өзүнүн улутун идентификациялай алышы;
- өз улутунун өзгөчөлүктөрүн, баалуулуктарын билиши;
- кам көрүүгө багытталган туруктуу, позитивдүү көз караштар жана ишенимдери бар;
- башка улуттун өзгөчөлүктөрү (тарыхы, тили, дини, үрп-адаттары, маданияты ж.б.у.с.) маалыматынын болушу;
- башка улуттардын балдары менен өз ара аракеттенүүдөгү жүрүм-турум эрежелерди билиши;
- өлкөдөгү жана жашаган жериндеги улуттар жөнүндө билиши;
- башка улуттун балдары менен мамиле түзүүнүн маанисин билиши;
- чыр-чатактар жана алардын келип чыгуу себептери жөнүндө билим;
- улуттардын укуктары тууралуу маалыматынын болушу;
- улуттар аралык мамилелешүү катнаш маданиятынын талаптарын түшүнүүсү.

Мотивациялык-баалуулук – Окуучулардын башка улуттун балдары менен баарлашууга мотивациясынын болушу;

- улутуна карабастан адамды урматтоого, жалпы адамзаттык баалуулуктарга багыт алуусу, эмпатия;
- улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды кабыл алууга умтулуусу; аларга ылайык иш-аракет кылууга умтулат.
- өз улутунун баалуулуктарын баалайт
- башка улуттун тарыхы, маданияты жөнүндө билимдерди өздөштүрүүгө кызыгат;
- улуттар аралык мамилелердин моралдык нормаларын жана жүрүм-турум эрежелерин сактоо.

Иш аракеттик

- Башка улуттун балдары менен позитивдүү баарлашууга даярдыгы бар;

- көп улуттуу чөйрөдө мамиле түзө билүүнүн жөндөмү, көндүмдөрү бар;
- башка улуттун балдары менен биргелешип, ийгиликтүү иштей алат;
- башка улуттун өкүлдөрү менен достук мамиледе болуу;
- көп улуттуу чөйрөдө жүрүм-турумдун этикалык эрежелерин сактай алат;
- этникалык толеранттуулуктун көрүнүштөрүнө ээ;
- башка улуттун балдары менен менен мамилелерди өнүктүрө алат;
- көп улуттуу чөйрөдө менен өз ара аракеттенүү көндүмдөрү бар;
- улуттар аралык чыр-чатактарды жеңүү жөндөмдүүлүгү;
- түрдүү улуттагы балдардын ортосундагы өз ара жардамдашуу, алар менен болгон байланышын кеңейтүүгө, өнүктүрүүгө умтулат.

Баалоочу-маанилик компонент

- Өз улутунун каада-салтын, маданиятын баалай алышы;
- Каада салттын маанисин түшүнүшү;
- Республикабызда, мектеп жайгашкан аймакта жашаган улуттардын маданиятын, салтын баалай алышы;
- улутчул уюмдарга терс мамиле кылуу жана алардын аракеттерине катышпоо;
- башка улуттагы адамдардын өзгөчөлүгүн баалай алышы;
- улуттар аралык мамилелердин моралдык нормаларын жана жүрүм-турум эрежелерин сактоо.

Изилдөөнүн жүрүшүндө аныкталган критерийлерге таянып, класстан тышкаркы иштерде башталгыч класстардын алардын улуттар аралык маданиятка тарбиялангандыгынын жогорку, орточо жана төмөнкү деңгээлдерин аныктай алдык

**Төмөн деңгээл:** башталгыч класстардын окуучуларынын өз улуту жана анын баалуулуктары тууралуу түшүнүгү начар, анын маанисин такыр эле баалай алышпайт. Бул багытта билими, билгичтиктери, көндүмөрү жетишсиз. Улуттук баалуулуктарга карата туура багыттары жок. Окуучулардын фрагменттик билимдердин болушу, улуттук баалуулуктарды өздөштүрүүсүнө жардам бербейт. Аларды өлкөбүздүн улуттук составы боюнча маалымат кызыктырбайт.

**Ортоңку деңгээл:** башталгыч класстардын окуучуларынын улуттук баалуулуктун маанисин түшүнүшөт. Бул деңгээлдин өкүлдөрү иш-чараларга дайыма катышууга кызыгышпайт. Сунуш кылган улуттук каада-салттын негиздери жана эрежелери жөнүндө түшүнүктөрү бар, бирок аны ар дайым эле сакташпайт. Өзүнүн иш аракетин дайыма рефлексиялай алышпайт. Өз алдынча дайыма ой жүгүртүп, өзүн дайыма өзү баалабайт. Өзүнүн мүмкүнчүлүгүн, кызыгуусун, керектөөлөрүн баалоосу начар өнүккөн. Улуттар аралык маданиятка тарбиялангандыгынын **орточо** деңгээлиндин көрсөткүчтөрү төмөнкүдөй мазмунга ээ:

1) Улуттук өз аң сезими – улуттук негизде өзүн-өзү идентификациялоо, улуттук тарыхка жана маданиятка карата оң мамиле.

2) жалпы адамзаттык баалуулуктарды билүүгө кээде гана умтулат.

3) Башка элдердин тарыхына, адабиятына, маданиятына тандалма кызыгуусу бар.

4) Башка улуттардын балдары менен тынчтык, достук мамиледе. Бирок, кээ бир улуттарга карата жек көрүүчүлүк, алар менен карым-катнашты каалабагандык бар.

5) Башка улуттун өкүлдөрү менен баарлашууда айрым учурларды кайдыгерлиги байкалат.

6). Алар өз улутунун тарыхын, маданиятын, салттарын кызыгуу менен үйрөнүшүп, баалуулуктардын жалпы кабыл алынган системасын сактоого аракеттенишет. Алар улуттун баалуулуктарына астейдил мамиле жасайт.

**Жогорку деңгээл:** башталгыч класстардын окуучуларынын улуттар аралык маданиятка тарбиялангандыгынын мотивдеринин, максаттарынын болушу менен мүнөздөлөт, каада-салттар боюнча билими, билгичтиктиги жана көндүмдөрү бар. Башка улуттун баалуулуктары жөнүндө билүүгө умтулат. Улуттар аралык маданиятка тарбиялангандыгынын **жогорку** деңгээлинин көрсөткүчтөрү төмөнкүдөй:

1) Өзүнүн улуттук өзгөчөлүгүн аңдап билүүгө, өз улутуна кам көрүүгө багытталган туруктуу, позитивдүү көз караштары бар.

2) Жалпы адамзаттык баалуулуктарды (боорукердик, сулуулук, эмгекчилдик, чынчылдык, патриоттуулук, гуманизм ж.б.) өздөштүрүүгө жана аларга карманууга умтулат. Улуттук- тил, тарых, искусство, фольклор, дин ж.б. негизинде жалпы адамзаттык баалуулуктарды кабыл алат.

3) Башка элдердин тарыхына, адабиятына, маданиятына, илимине болгон кызыгуусу туруктуу, бул тууралуу китептерден, кино тасмалардан, көргөзмөлөрдөн маалымат алышат ж.б.у.с.

4) Башка улуттун балдары менен тынчтык, достук мамилелерди өнүктүрүү каалайт жана алардын маданиятына, тарыхына сый-урмат менен мамиле жасайт.

Башталгыч класстын окуучуларынын улуттар аралык маданияттан тарбиялангандыгынын деңгээлинин мазмундук критериалдык мүнөздөмөсү – бул процесстин динамикасын, туруктуу интегративдик сапаттарынын калыптанышына аныктоого мүмкүндүк берген система. Өз кезегинде, башталгыч класстын окуучуларынын улуттар аралык мамилелешүү маданиятынын даярдыгынын компоненттери, критерийлери сапаттык же сандык мүнөздөмөсү катары иштеп, тарбиялоо процессинин натыйжалуулугун системалуу баалоого мүмкүндүк берет.

#### Адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыгы "2021-2026-жылдары Кыргыз Республикасында Кыргыз жараны деп жарандардын өзүн таануусун өнүктүрүүнүн концепциясы жөнүндө". Бишкек шаары, 2020-жылдын 13-ноябры ПЖ№ 39
2. Кыргыз Республикасында 2020-жылдан 2040-жылга чейин мектеп окуучуларынын тарбиялоо концепциясы.
3. Адылбек кызы Гүлназ. Влияние национально-психологических факторов на поликультурное воспитание младших школьников: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: (специальность 13.00.01. – Бишкек, 2005. – 23 б.
4. Алтаев, М.А. Воспитание учащихся в духе дружбы народов и пролетарского интернационализма в процессе изучения истории Киргизии в курсе истории СССР. Автореф. дис. ... канд. пед. наук: (специальность 13.00.02. –Фрунзе, КГУ, 1967. –22 б.
5. Асипова Н.А. Научно-педагогические основы формирования культуры межнационального общения школьников. – Б.: Илим, 1994. – 109 б.
6. Асипова, Н.А. Взаимосвязь интернационального и нравственного воспитания в школах с несколькими языками обучения / Н.А. Асипова. – Фрунзе: Мектеп, 1988. – 64 б.
7. Асипова, Н.А. Этнопедагогические аспекты формирования культуры межнационального общения школьников. Народная педагогика и современные проблемы воспитания. Материалы Всесоюзной научно-практической конференции, Часть 1. – Чебоксары, 1991.
8. Асипова, Н.А. Культурологический подход как теоретическая основа формирования культуры межнационального общения. – Бишкек, Вестник КГНУ, 1995. – 121-125б.
9. Асипова, Н.А. Межкультурные коммуникации и поликультурное образование. – Бишкек 2015. 233 б.
10. Гасанов, З.Т. Воспитание культуры межнационального общения методология, теория, практика / З.Т. Гасанов. Махачкала: Эпоха, 2000. – 338 с.
11. Каниметов, А.К., Трусковец А.В., Шейман Л.А. Школы интер-национальной дружбы. – Фрунзе: Мектеп, 1967. – 32 б.
12. Карыпкулов, А.К. Интернациональное воспитание в средней школе в условиях обновления советского общества / А.К. Карыпкулов. – Бишкек: Мектеп, 1991. – 140 б.

13. Кожобаев, А. Методика формирования знаний у десятиклассников о развитии межнационального общения (на примере истории Кыргызстана) Автореф. дис. ... канд. пед. наук: (специальность 13.00.02) . – М., 1991. – 16 б.
14. Комаров В. П. Культура межнационального общения // Народное образование. – 1993. – № 5. – 65–67 б.
15. Тимофеева, Л.Ф. Организация внеклассной работы в школах с несколькими языками обучения как фактор создания коллектива учащихся. Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. – Фрунзе, КГУ, 1970. – 21 б.
16. Хайруллин Р. З. Формирование культуры межнационального общения и толерантности в молодежной среде // Мир психологии. – 2009. – №3. – 85-93 б.
17. Юнусходжаев, А. Воспитание учащихся в духе дружбы народов и социалистического интернационализма в школах Киргизии / Автореф. дис. ...канд. пед. наук, – Ташкент 1969. – 20 б.



## ПЕДАГОГИКА

УДК 372.4

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_12](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_12)**БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН СҮЙЛӨӨ  
КЕБИ ЖАНА АНЫН ӨНҮГҮҮ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ***Укуева Бушарипа Кожояровна, п.и.д, профессор,  
[Ukueva1949@mail.ru](mailto:Ukueva1949@mail.ru)**Ош мамлекеттик университети  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Бул макалада башталгыч класстын окуучуларынын кебин калыптандыруудагы маанилүү милдеттердин бири катары оозеки кепти өнүктүрүү жана анын өзгөчөлүктөрү каралып, сүйлөө акыл-эс ишмердүүлүгүнүн негизи, баарлашуу каражаты экедигини тастыкталат. Окуучулардын салыштыруу, классификациялоо, жалпылоо жөндөмдөрү кеп аркылуу билимди өздөштүрүү процессинде калыптанып, ал өзгөчөлүк сүйлөө ишмердигинде да байкалаары эксперименттин корутундусунда да тастыкталып, жыйынтыкталгандыгы көрсөтүлгөн. Окуучунун логикалык жактан так, демонстративдик, образдуу оозеки жана жазма сүйлөөсү тажрыйбасы анын психикалык өнүгүүсүнүн көрсөткүчү болуп саналаары жана оозеки кебинин мазмуну менен формасы анын жашына, абалына, тажрыйбасына, темпераментине, мүнөзүнө, жөндөмүнө, кызыгуусуна, абалына жараша болуп, кептин жардамы менен окуучулар окуу материалын үйрөнүшүп, баарлаша тургандыгы белгиленет. Окуучулар кептин оозеки, жазуу жана башка түрлөрүн канчалык жигердүү өркүндөтсө, сөз байлыктары байып, алардын таанып-билүү жөндөмдүүлүгү жана маданияты ошончолук жогору боло тургандыгы белгиленет.

**Ачык сөздөр:** эксперимент, чөйрө, тажрыйба, сүйлөө ишмердүүлүгү, дидактика, компетенция, логика, кеп маданияты, каражат, өздөштүрүү.

**РЕЧЬ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ И ОСОБЕННОСТИ ЕЕ РАЗВИТИЯ***Укуева Бушарипа Кожояровна, д.п.н, профессор  
[Ukueva1949@mail.ru](mailto:Ukueva1949@mail.ru)**Ошский государственный университет  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** В данной статье рассуждается развитие разговорной речи и ее особенности как одна из важнейших задач формирования речи младших классов. Подтверждается то, что речь-основа умственной деятельности, и является средством коммуникации. Подытоживается заключении эксперимента что умения учеников сравнивать, классифицировать обобщения формируются у учащихся в процессе овладения знаниями через речь, что проявляется также в речевой деятельности. Логически четкая, доказательная, образной устной и письменной речь ученика - показатель его умственного развития. а содержание и форма устной речи зависят от его возраста, состояния, опыта, темперамента, характера, способностей, интересов,

состояния, с помощью речи учащиеся усваивают учебный материал и общаются. Чем активнее учащиеся развивают устную, письменную и другие формы речи, тем богаче словарный запас и тем лучше их познавательные способности.

**Ключевые слова:** эксперимент, среда, опыт, речевая деятельность, дидактика, компетентность, логика, культура речи, средства, овладение.

## SPEECH OF YOUNG SCHOOLCHILDREN AND THE PECULIARITIES OF ITS DEVELOPMENT

*Ukueva Busharipa Kozhoyarovna*  
*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*  
*ukueva1949@mail.ru*  
*Osh State University*  
*Osh, Kyrgyzstan*

**Abstract.** *This article discusses the development of oral speech and its features as one of the most important tasks of the formation of speech of younger schoolchildren. speech is the basis of mental activity, a means of communication. At the conclusion of the experiment, it was also confirmed and generalized that the skills of comparison, classification, generalization are formed in students in the process of acquiring knowledge through speech, which is also manifested in speech activity. It is noted that the experience of logically accurate, demonstrative, figurative oral and written speech of a student is an indicator of his mental development, and the content and form of oral speech depend on his age, condition, experience, temperament, character, abilities, interests, condition, with the help of speech, students assimilate educational material and communicate. The more actively students develop oral, written and other forms of speech, the richer the vocabulary and the better their cognitive abilities.*

**Keywords:** *experiment, environment, experience, speech activity, didactics, competence, logic, culture of speech, means, mastery.*

**Киришүү.** Кандай гана адам болбосун анын оозеки кебинин-сүйлөөсүнүн мазмуну жана формасы анын жашына, абалына, тажрыйбасына, темпераментине, мүнөзүнө, жөндөмүнө, кызыгуусуна, абалына жараша боло тургандыгы белгилүү. Андай болгон сон, кептин жардамы менен окуучулар окуу процессинде жаны материалды үйрөнүшөт, баарлашышат, диалог тузушот. Анткени, окуучулар кептин оозеки, жазуу жана башка түрлөрүн канчалык жигердүү өркүндөтсө, сөз байлыгын толуктаса, алардын таанып-билүү жөндөмдүүлүгү жана маданияты ошончолук жакшы болот.

Орус илимпозу Р.С. Немов айткандай: «Баланын мектепке кириши менен баарлашуусу, оюн менен бирге окуу иш-чаралары да алдыңкы планга чыгып, башталгыч мектеп жашындагы балдардын өнүгүүсүндө бул иш өзгөчө роль ойноп, ал башка иш-аракеттердин: оюн, эмгек жана байланыштын мүнөзүн аныктайт. Бул аракет - кичинекей мектеп окуучулары

менен башка адамдардын, өзгөчө чоңдор менен мугалимдик кесипти аркалап, үлгү жана ар түрдүү билимдердин негизги булагы болгон педагогдун карым-катнаштык чөйрөсү менен мазмунун кеңейтет(Немов, 1995).

Ал эми илимпоз педагог С. С. Сакиева белгилегендей:” Бала мектепке белгилүү деңгээлде кептик машыгуусу менен келет. Сабатка үйрөтүүнүн алгачкы этабынан баштап эле ал үйрөтүлө баштайт. Тактап айтканда, эне тилин үйрөтүү аркылуу баланы окуунун жана жазуунун ыгына үйрөтүлөт. Биринчи класска келген окуучу эртеңки күнү кат, арыз жазууга күндөлүктөрдү, дептерлерди, ишеним, тил кат жазууга даяр болушу зарыл. Булардын ичинен эң башкы роль- анын кеп-сүйлөө ишмердүүлүгүнө берилгендиктен, мектепке келген күндөн баштап, биринчиден, кеп ишмердүүлүктүн эркин факторлору кеңее. Мында баланын сүйлөөсүндө, кебинде өзгөрүүлөр пайда болуп, ал мугалимдин окутуу процессиндеги талабына калыптана баштайт. Кептин мотивациясы өзгөрүп, анда башкы мотив баарлашууга, сабактагы айтып берүү, аңгемелешүү-бул мугалимдин талабын аткарууга, өз алдынча жооп берүүгө аракеттенет.(Сакиева, 2000)

Себеби, мугалим биринчи эле баланы окута баштаганда окуу-жазууга карата даярдыктарды жүргүзөт, акырындык менен окуу-жазууга үйрөтөт.

Окуу процессинин теориялык жана практикалык бөлүгү окуу ишмердүүлүгү аркылуу калыптанат. Окутуунун методикасы төмөнкү 3 маселени чечүү аркылуу ишке ашырылат:

1. Эмнени окутуу керек?
2. Кантип окутуу керек?
3. Эмне үчүн? Эмнени окутуу керек?

Бул суроонун жообун чечмелөөдө эң алгач эне тилин окутууда окутуунун мазмунун иштеп чыгуу, тактап айтканда эне тилинин программасын, окуулуктарды окуучулар үчүн ар түрдүү окуу упособияларын түзүү жана аны өркүндөтүүнү ишке ашыруу болуп саналат. Кантип окутуу керек? Бул маселени чечүүдө окутуунун методдору, методикалык ыкмаларын, көнүгүүлөрдүн системасын, аны колдонуу үчүн методикалык көрсөтмөлөр, пособиелер, окуучунун практикалык жумуштарды аткаруусунун системасы, сабактардын үлгүлөрү ж.б. каралат. Эмне үчүн? Бул маселеде методиканын эффективдүүлүгүн салыштырып изилдөө, методикалык көрсөтмөлөрдү экспериментте текшерүү ж.б. жумуштар жүргүзүлөт

Жогорудагы маселелерди чечүүдө эне тилин окутуунун методикасы окуучунун тилдик материалдарды өздөштүрүүсүнүн жетишкендиктерин

жана кемчилдиктерин, анын кептик, орфографиялык типтүү каталарын, аларды жоюуну жана эскертүүнүн жолдорун изилдейт.

Башталгыч класстардагы эне тили сабактарынын мазмуну жана түрү төмөнкү курамдан турат:

1. Окуучунун оозеки жана жазуу кебин өнүктүрүү-адабий окуу, жазуу, грамматикалык материалдарды окуп үйрөнүү, окуучунун кеп ишмердүүлүгүнө байкоо жүргүзүү байланышат;

2. 1-класска келген баланы окутууга, жазууга, сабатын ачууга, окуунун жана жазуунун элементардык жолдорун, ал машыгууларды андан ары өркүндөтүүгө;

3. Адабий нормаларда жазуунун орфографиялык жана пунктуациялык, грамматикалык эрежелерин, кептин орфоэпиялык жактан тууралыгын окуп-үйрөнүү;

4. Грамматикалык, теориялык материалдарды фонетика, лексика, тилдин илимий жактан калыптанышы изилденет;

Азыркы мезгилде кеп өстүрүүнүн методикасы-илимий потенциалдык жаңы деңгээлде өркүндөтүлүүдө. Анын башкы булагынын каражаты катарында-лингвистика кызмат кылууда. Кийинки мезгилдерде лингвистиканын кеп маданияты, тексттин теориясы боюнча багыттары бир топ илимий потенциалга жетиш еалды.(Башталгыч класстардын программасы 2000)

Башталгыч билим берүүдө балада сүйлөмдүн түзүлүшү боюнча суроолорго так жооп берүү, сүйлөм түзүүгө, сөз жана сүйлөмдүн ортосундагы тыныш белгилерин (чекит, үтүр, кош чекит, суроо белгиси, илеп белгиси ж.б.) коюуга калыптанат. Грамматика жана туура жазуу, адабий окууга арналган сабактар окуучунун кеп өстүрүүсүнө тыгыз байланышкан. Балдар өзүнүн оюн жазууда жана оозеки формада так, түшүнүктүү кылып айтып берүүгө калыптанат. Байланыштуу кеп практикалык көнүгүүлөрдүн системалуу жүргүзүлүшүнүн негизинде сүйлөм түзүү, сүрөттөр менен иштөө, өзүнүн ойлору боюнча жат жазуу, изложение, сочинение жазуу жумуштарына калыптанат. Жалпысынан алганда, башталгыч класстардын окуу материалдары концентрдик жол менен жүргүзүлөт, дидактиканын жеңилден оорго, жөнөкөйдөн татаалга деген принциптери сакталат.(Сакиева, 2000)

Ошондуктан, биз мындан ары өз ишибизде жаш окуучулардын сүйлөө жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү өзгөчөлүктөрүн карап чыгууга аракет кылабыз.

**Материалды изилдөө методдору.** Кеп – адамдын иш-аракетинин бир түрү, тилдик каражаттарды колдонуунун негизинде ой жүгүртүүнү ишке

ашыруу болуп саналат. Адам өмүр бою сүйлөөсүн жакшыртат, белгиленген нормаларды үйрөнөт, сөз байлыгын байытат. Ар бир курактык баскычта ал жаңы билимдерди алат, бул анын сүйлөө өнүгүүсүн аныктайт. Кепти өздөштүрүүнүн эң маанилүү этаптары мектепке чейинки жана башталгыч мектеп жашы. Баланын кебнин калыптанышы стихиялуу процесс эмес, тескерисинче, үзгүлтүксүз педагогикалык таасирди талап кылат. Баланын сүйлөө өнүгүүсүнүн биринчи шарты - баарлашуу же баарлашуу муктаждыгы. Мына ошондуктан кеп маданиятын калыптандыруу методунда кептин мотивациясын жогорулатуучу, кеп проблемаларын чечүү талабынын алдында окуучуну баарлашууга шыктандырган, ой-пикирин ортого салуучу жагдайлар болушу керек. Бирок бала өз оюн билгичтик менен айта алышы үчүн ага сүйлөө жүрүм-турумунун үлгүлөрүн берип, сүйлөө ишмердүүлүгүн калыптандырууну жана көзөмөлдөөнү камсыз кыла турган чөйрөнү түзүү зарыл. Бул баланын сүйлөө жөндөмүнүн өнүгүшүнүн экинчи шарты. Кеп чөйрөсү – бул ата-энелердин, башка туугандарынын жана досторунун, элдик оозеки чыгармачылыктын, көркөм адабияттын, радио жана телевидениенин, кино жана театрдын, мектептеги, андан тышкары, мугалимдердин жана башка мектеп кызматкерлеринин сүйлөгөн сөздөрү, класста угулган сүйлөө; окуу китептеринин жана окуу куралдарынын тили. Кеп маданиятын өнүктүрүү маселелерин чечүүнүн жолдору Л.С. Выготскийдин (1998), Р.С. Немовдун (1995), П.Я. Ксенофонованын (2007), Е.И. Тихееванын (2019), эмгектеринде чагылдырылган

А.Н. Ксенофонованын пикири боюнча, башталгыч мектеп окуучуларын тарбиялоодо сүйлөө ишмердүүлүгү маанилүү милдетти аткарат, атап айтканда, баланын активдүүлүгүн стимулдаштыруу жана көрсөтүү үчүн шарттарды түзөт. Окуучунун позициясынын индивидуалдуулугу рационалдуу сүйлөмдөр түрүндө, сүйлөө сөздөрүндө өз алдынчалыгын көрсөтө билүүсүнөн көрүнөт. Мугалим өз кезегинде алардын активдүүлүгүнө, өз алдынчалыгына, ошондой эле чыгармачылык жөндөмүнө таянат. Адам ишмердүүлүгүнүн ар бир чөйрөсүн байланышсыз, ички руханий маданиятысыз элестетүү мүмкүн эмес.

Л.С. Выготский сүйлөө ишмердүүлүгү адамдардын өз ара аракеттенүүсүнүн негизи экендигине токтолуп, ага чоң маани берген, ошондой эле инсандын, ой жүгүртүүнүн жана адамдын бардык таанып-билүү процесстеринин калыптанышынан эң бай мүмкүнчүлүктөрдү көргөн. (Выготский, 1998). Андыктан, макалада колдонулган методдор жогорудагы окумуштуулардын методикалык адабияттарындагы ыкмаларына таянылып, кеп маданияты түшүнүгүнө көптөгөн аныктамаларды негиз кылды.

### Негизги бөлүк- талкуу баяндамалар

Алардын айрымдарына токтололу. Кеп маданияты – элдин тилди колдонуу менен байланышкан маданиятынын бир бөлүгү экендиги талашсыз.

Ал тилдин өзүн, анын этникалык өзгөчөлүгүн, оозеки же жазуу түрүндө камтылган функционалдык жана социалдык маанилерин камтыйт. Мындан тышкары, ал дүйнөнүн тилдик картинасынын этникалык өзгөчөлүктөрүн жана калыптанган үрп-адаттарын жана жүрүм-турум эрежелерин (анын ичинде вербалдык эмес каражаттарды колдонуу), берилген тилдеги тексттердин жыйындысын камтыйт.

С.Д. Якушеванын пикири боюнча сүйлөө маданияты – тил менен таанып билүү процесстеринин ортосундагы объективдүү болгон байланыштар принцибинин негизинде өнүккөн, стилдик сезимди, өнүккөн табитти жана эрудицияны камтыган инсандык маданият (Якушева, 2011)

С. Бочкарева кептин кеп маданиятын калыптандыруу үчүн зарыл болгон төмөндөгү сапаттарды белгилейт: кептин тактыгы, ойдун ачыктыгы, мазмуну, кептин айтылышынын логикасы, баяндоо системасы, экспрессивдүүлүк, сөз байлыгы, эмоционалдуулук, образдуулук, тууралык. Ал сүйлөө маданиятын «конкреттүү кырдаалды эске алуу менен жана тапшырмага ылайык, кайрылуучуга эң жакшы таасир этүүчү сүйлөө сапаттарынын жыйындысы» деп аныктайт (Бочкарева, 2011).

Бочкарева Т.С. тарабынан аныкталган кеп сапаттарына таянып, эгерде адам тыбыштарды туура эмес айтса, өз оюн туура эмес формулировкаласа, ырааттуу, логикалык жактан курулган кепке ээ болбосо; өтө акырын же өтө катуу сүйлөсө, интонацияны туура эмес тандаса, сөз байлыгы начар ж.б., демек, анын сүйлөө маданияты да жок.

Кеп маданиятында ал кептин тууралыгын, башкача айтканда, чечендер жана жазуучулар тарабынан «идеал» же жалпы кабыл алынган жана салттуу түрдө корголгон адат, образ катары кабыл алынган адабий нормалардын сакталышын, ошондой эле сүйлөө чеберчилигин - б.а. адабий тилдин нормаларын гана сактоо, ошондой эле тиешелүү варианттарды тандап алуу, мааниси жагынан эң туура, стилистикалык жана кырдаалга ылайыктуу, экспрессивдүү сүйлөөнү белгилейбиз.

Адамдын сүйлөө маданияты – бул адамдын тил жөнүндөгү билимге болгон мамилеси, аны кеңейтүүгө умтулуусу, алган билимин колдоно билүү, ошондой эле кепти жаратуу процессин (сүйлөө, жазуу) да, аны кабыл алуу (угуу, окуу) процессин да камтыйт. Туура сүйлөө деңгээлин жогорулатуу үчүн билимдерди жана коммуникация ыкмаларын өздөштүрүү, кемчиликсиз

кептин үлгүлөрүнө ээ болуу, анын белгилерин жана түзүлүш принциптерин билүү зарыл.

Академик В.В. Виноградов сүйлөө маданиятына байланышкан эмгектеринде субъективдүү табиттик баалоо бар деп эсептегендиктен, бул маселени изилдөөнүн татаалдыгына көңүл бурат. Бул белгилүү бир кырдаалда адам өз оюн жагдайга жараша ар кандай жолдор менен айта алат дегенди билдирет (Виноградов, 2001)

Бирок автор бул маселени чечүүнүн жолдорун келтирет: - ченемдик-тарыхый мамиле коомдун социалдык түзүлүшүнүн өзгөрүшүнө байланыштуу адабий нормалардын бузулушунун конкреттүү учурун талдоо зарылчылыгын билдирет, - ченемдик-стилистикалык мамиле эркиндикти, чыгармачылыкты камтыйт. ар кандай тилдик каражаттарды колдонууда жана ошого жараша сүйлөө стилдерин толук түшүнүү жана туура өз ара аракеттенүү экендигин баса белгилейт. Тил илиминин бөлүмүндө «тил нормасы» түшүнүгү эң маанилүү болуп, кептин тууралыгы бирден-бир изилдөө объектиси катары эсептелген .

Профессор А.Н. Ксенофонтова азыркы методикалык адабияттарда акыркы мезгилге чейин «кеп маданияты», «кептин тууралыгы» жана «тил ченемдүүлүк» түшүнүктөрүн аныктоо тенденциясы болгон деп эсептейт. Албетте, алар тилдин грамматикалык, синтаксистик, лексикалык жана стилистикалык нормаларына негизделгендиктен «кеп маданияты» терминине кирет. Бирок бул түшүнүктөрдү өз маңызы боюнча аныктоого болбойт, анткени «кеп маданияты» түшүнүгү бүт тил системасы менен чырмалышкан. Бул вербалдык баарлашуунун ар кандай реалдуу кырдаалында керектүү мазмунду аныктайт. Бул вербалдык практикада аларды колдонууга аң-сезимдүү мамилени калыптандыруучу мындай тилдик каражаттарды вербалдык баарлашуу процессинде тандап алуу жана колдонуу жөндөмүндө чагылдырылат. Буга карабастан адабий тилди өздөштүрүүнүн эки деңгээли бар – төмөнкү жана жогорку. «Сүйлөө нормаларын сактоо, сөздүн тууралыгы кептин өз ара аракеттенүүсүнүн негизги талабы. Сүйлөө маданиятынын коммуникативдик жагы – бул тилди билүүнүн эң жогорку деңгээли» (Ксенофонтова, 2007).

Биринчи этап – кептин тууралыгы, тактап айтканда, тил системасынын деңгээли менен өз ара байланышта болгон адабий тилдин нормалары. Лексикалык, орфографиялык, грамматикалык, сөз жасоо, морфологиялык, синтаксистик нормалар бар. Лексикалык ченемдер түшүндүрмө сөздүктөрдө сөздөрдүн маанилерин чечмелөө жана алардын бири-бирине шайкеш келиши

түрүндө берилсе, калган ченемдер адабий тилдин грамматикасы боюнча окуу куралдарында, атайын сөздүктөрдө, маалымдама китептеринде жазылат.

Экинчи этап – коммуникативдик аспект, ал тилдик каражаттарды баарлашуу максатында колдонуу, ошондой эле берилген баарлашуу шарттарында колдонуу катары көрсөтүлүшү мүмкүн (Рысбаев, 2000).

Жогоруда айтылган аныктамалар балдардын ырааттуу сүйлөө өнүгүүсү жөнүндө төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берет:

1. Мектепке чейинки куракта ырааттуу кеп өзүнүн өнүгүүсүндө диалогдон монологго, ситуациялык кептен контексттик кепке өтүп, аны коммуникация жана таанып-билүү функциясына гана эмес, иш-аракеттерди пландаштыруу, координациялоо функциясына да колдонууга өтө тургандыгына.

2. Мектепте окуу процессинде балдардын ырааттуу сүйлөөсү андан ары өнүгөт: алар тарабынан окуу процессинде билимди алуу, сактоо жана берүү каражаты, өзүн-өзү көрсөтүү жана таасир берүү каражаты катары колдонулат. Окуучулар адабий тилдин жазма түрүн өздөштүрүшөт. Когеренттүү (оозеки жана жазуу) кептин өнүгүшү мектеп окуучуларынын кептин ар кандай стилистикалык түрлөрүн, ар кандай түрлөрүн жана формаларын, ошондой эле баарлашуу көндүмдөрүн өздөштүрүүсүнөн көрүнөт.

Башталгыч мектеп курагындагы балдардын сүйлөө жөндөмдүүлүгү ар кандай өзгөрүүлөргө дуушар болуп, окуу-тарбия процессинин таасири астында ар тараптуу өнүгөт. Кептин бардык функциялары ачылат, бул бала пландоону, өз оюн тилдик каражаттар менен айтууну, маектешинин мүмкүн болуучу реакцияларын, баарлашуунун өзгөргөн шарттарын алдын ала билүүнү, анын сүйлөө ишмердүүлүгүн башкарууну үйрөнөт.

3. Балдардын сүйлөө активдүүлүгүнүн өнүгүшү билим берүүнүн бардык баскычтарында болот. Оозеки байланыштыруучу кеп көнүгүүлөрү ар бир сабакта өткөрүлөт. Окуучунун ар бир ырааттуу оозеки жообу – оозеки кептин көнүгүүлөрү, демек, ал кептин мазмунуна, конструкциясына жана жасалгасына коюлган талаптарга жооп бериши керек. Балдардын көңүлүн баяндын ырааттуулугу, мазмундун толуктугу, синтаксистик түзүлүштөрдүн тууралыгы, лексикалык байлык сыяктуу жактарына буруу керек.

4. Кепти өнүктүрүү боюнча иштерге карата окутуу методдорунун бир өзгөчөлүгү алардын текст сыяктуу дидактикалык курал менен айкалыштырылышы болуп саналат.

Тексттин темасын түшүнүү, аны билдирүүдө ачып берүү, “бөтөн” сөздүн негизги идеясын түшүнүү, ошондой эле аны билүү жана аны өз



алдынча өнүктүрүү, сүйлөмдөрдү туура ырааттуулукта жайгаштыруу жана аларды бириктирүү - булар мектеп окуучуларынын кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү процессинин башталышынан тартып калыптанышы керек болгон жөндөмдөр.

5. Окуучулар мугалимдин жана мектеп окуу китептеринин авторлорунун ой жүгүртүү логикасын кабыл алуу менен ой жүгүртүү ыкмаларын үйрөнүшөт, ошондуктан мугалимдин сөзү, ой жүгүртүүнүн жана жалпылоонун мисалдары менен каныккандыгы өзгөчө маанилүү. Ой жүгүртүү тексти менен иштөө аркылуу башталгыч класстардын окуучуларынын кебин өнүктүрүү жолдорун аныктоо максатта чакан эксперимент жүргүзүлгөн.

**Эксперименттин тактоо этабы**

Эксперименттин максаты кепти өнүктүрүү сабактарында тексттик ой жүгүртүүнү куруу жөндөмүнүн калыптануу деңгээлин аныктоо болгон.

Бул этапта Кара-Суу орто мектебини 3-классында «Мен кышты эмне үчүн жакшы көрөм» аттуу үй тапшырмасы эссе берилди. Бул эссе төмөндөгү сүйлөө көндүмдөрүнүн өнүгүү деңгээлин аныктоо максатында жүргүзүлдү:

- тиешелүү коммуникация каражаттарын колдонуу менен структуралык схема боюнча ой жүгүртүү текстин түзө билүү;
- эсседеги теманы жана негизги ойду ачып бере билүү;
- далилдерди колдонуу, түшүндүрүү, тыянак чыгаруу жөндөмдүүлүгү.

**Натыйжаларды талдоо.**

Балдардын ишинин анализи айрым сүйлөө жөндөмдөрүнүн өнүгүү деңгээлин аныктоо максатында жүргүзүлдү. Ар бир жөндөмдүн өнүгүү деңгээли сапаттык аспектиге ээ болгон төмөнкү критерийлер боюнча бааланган:

- “кеп көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн жогорку деңгээли” (кеп сүйлөө жөндөмдүүлүгү мыкты же жакшы деңгээлде калыптанат);
- «кеп көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн орточо деңгээли» (кеп чеберчилиги жарым-жартылай калыптанат);
- «кеп көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн төмөн деңгээли» (кеп көндүмдөрү калыптанбайт);

Бардык иштердин жалпы саны (16) 100% кабыл алынды. Бардык иштер чеберчиликтин ар бир түрү боюнча өзүнчө бааланды.

Иштин анализинин натыйжалары таблицага киргизилди:

Көндүмдөрдүн өнүктүрүү деңгээли	Тексттик ой жүгүртүүнү	Теманы жана	Далилдерди колдонуу,
---------------------------------	------------------------	-------------	----------------------

	түзө билүү	негизги ойду ача билүү	түшүндүрүү, жыйынтык чыгара билүү.
<b>жогору</b>	<b>12,5%</b>	<b>12,5%</b>	<b>12,5%</b>
<b>орто</b>	<b>37,5%</b>	<b>31,25%</b>	<b>12,5%</b>
<b>төмөн</b>	<b>50%</b>	<b>56,25%</b>	<b>75%</b>

Маалыматтарды талдоо ачык темада дилбаян жазган балдардын саны жарымына жетпегенин көрсөттү. Тесттин түрү боюнча 11 бала аңгемеден, 2 бала сүрөттөдө адашып кеткенин эссе-баяндамалардын көбүнөн байкалат. Бул факты башталгыч класстардын окуучуларынын сүйлөө жөндөмүнүн өнүгүүсүнүн жалпы тенденциясын тастыктайт.

Кеп көндүмдөрүн өнүктүрүү деңгээлин анализдөөнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, класстын окуучуларынын 50%ы ой жүгүртүүнү түзө алат, дилбаянда теманы жана негизги ойду ача алат – 44%, дил баянда далилдерди же түшүндүрмөлөрдү колдоно алат – 25%, негизги ойго туура келген жыйынтык чыгарууну - 37,5%. Алардын ичинен окуучулардын 12,5%дан 37,5%ке чейин бул көндүмдөр жарым-жартылай калыптанса, 50% -75%ында иш жүзүндө калыптанбайт. Эң жакшысы, балдарда далилдерди, түшүндүрмөлөрдү, кириш сөздү колдонуу, жыйынтык чыгаруу жөндөмдөрү калыптанды. Класстын 75%ында бул жөндөмдөрдүн өнүгүү деңгээли төмөн экинчиги тастыкталат.

Ошентип, эксперименттин жүрүшүндө балдардын иш-аракетине караганда, сүйлөө жөндөмдүүлүктөрү жарым-жартылай же начар калыптанганы көрүнүп турат. Берилген тексттин түрү көпчүлүк окуучулар үчүн эң олуттуу кыйынчылыктарды жаратып жатканын, аларда аргументациянын жоктугунан, алсыз, жетишсиз салмактуу далилдерди колдонууларынан, тексттин стереотиптүү түзүлүшүнөн, баяндоо үчүн ой жүгүртүүнү алмаштырууда алсыз экендигинен байкалат. Мында түшүндүрүү жана далилдөө жөндөмүн өнүктүрүү жетишсиз экендигин, эң жөнөкөй ой жүгүртүүдө тексттин куруу үчүн атайын олуттуу иш керек экендигин билдирет.

**Корутунду.** Башталгыч класстардын сабактарында ой жүгүртүү аркылуу кепти өнүктүрүү боюнча иштөөдө кездешүүчү көйгөйлөрү карап чыгылды жана методикалык адабияттар, көрүнүктүү педагог-

психологдордун эмгектери, балдардын эмгектери талдоого алынды. Оозеки кепти өнүктүрүү жана калыптандыруу учурунда башталгыч класстын окуучуларынын көпчүлүгү эң олуттуу кыйынчылыктарга дуушар болушкандыктан, балдар логикалык жактан да, сүйлөө жагынан да бир катар каталарды кетиришет деген жыйынтыкка келинди.

Ой жүгүртүү жөндөмү балдарда мектепке чейинки куракта калыптана баштайт, ошондуктан биринчи класстын окуучуларынан баштап ой жүгүртүүнүн үстүндө иштөө зарылдыгы байкалды. Башталгыч мектепте ой жүгүртүү аркылуу кепти өнүктүрүү боюнча иш жүргүзүү баланын сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүүнүн жана тарбиялоонун ыкмаларынын бири болуп саналгандыктан, ар кандай билдирүүнү баяндоодо ал өз оюн изилдөө объектисине топтоп, талдап, андан соң далилдөө, түшүндүрүү, туура айтууга үйрөнгөндүктөн, ал идеяларын формулировкалоо, корутундусун негиздөө керектигин түшүнүүсү талашсыз.

Бул көндүмдөрдүн ар биринин калыптанышы белгилүү көнүгүүлөрдү талап кылат. Бул иште оозеки кепти өнүктүрүү үчүн эң жөнөкөй ой жүгүртүүнүн текстинин үстүндө иштөө үчүн көнүгүүлөрдүн системасы сунушталды. Иштин натыйжалары ой жүгүртүүнүн тиби боюнча ырааттуу билдирүүнү үйрөтүү үчүн, мектеп окуучуларында өздөрүнүн жаш курагына жана жалпыга белгилүү материалдын негизинде ой жүгүртүү менен тексттерди өз алдынча түзүүгө мүмкүндүк берүүчү көндүмдөрдү өнүктүрөөрү тастыктады.

Тексттин үстүндө иштөө, башкача айтканда, өз алдынча ой жүгүртүү – башталгыч класстардын окуучуларынын оозеки кебин өнүктүрүү жолдорунун бири экендиги аныкталды. Натыйжада бардык сабактарда окуучулардын оозеки жооптору жүйөлүү болуп калгандыгы; сабак учурунда окуучулар өз ойлорун түшүндүрүп, далилдеп, ар кандай фактылар, мисалдар менен иш алып барышкандыгы, өздөрүнө белгилүү эрежелерди талапка ылайык колдонушкандыгы мугалимдин тынымсыз иш аракетинин негизинде жакшыргандыгы байкалды жана бул тажрыйбаны өндүрүшкө сунуштоо практикаланды.

#### Адабияттар

1. Башталгыч класстардын программалары. -Б.,2000, 4-9-бет.
2. Бочкарева, Т. С. (2011) Развитие речевой культуры студентов Вестник ОГУ. – 2011. – №2. – б. 58-62.
3. Виноградов, В. В. (2001) Русский язык– Москва : Русский язык, 2001. – 145 б.
4. Выготский, Л. С. (1998) Мышление и речь: Избранные психологические исследования– Москва:Просвещение, – 352 б.

5. Немов Р. С. (1995) Психология / Москва., Книга 2-3. 235 б.
6. Ксенофонтова, А. Н. (2007) Речевая культура – основа речевой деятельности школьников. – Оренбург, – 48 б.
7. Рысбаев.С. К. (2000) 1-класста окуучулардын сабатын ачуунун,сөзүн өстүрүүнүн жана руханий тарбия берүүнүн маселелери.-Б.,. 48 бет.
8. Сакиева.С.С., Ташиева.Г. (2000). Сөз өстүрүү. 2 – 3 - класстын окуучулары үчүн хрестоматия. Ош,,41 бет. 18.
9. Сакиева.С.С. (2000) Башталгыч класстарда эне тилин окутуу боюнча методикалык колдонмо.Жалал-Абад, ,40 б.
10. Сакиева.С.С., Мамбетова.М. (2000) Башталгыч класстарда эне тилин окутуунун методикасы. Методикалыкколдонмо. ЖалалАбад,34 б.
11. Сакиева.С.С. (2001) Эне тили. Окуу-методикалык комплекс. ЖалалАбад,, 29- б.
12. Тихеева Е. И., (2019) Развитие речи детей – Москва : Юрайт,. – 116 б.
13. Якушева С. Д.(2011) Основы педагогического мастерства– 4-е изд., испр. и доп. – Москва : Издательский центр «Академи

**ПСИХОЛОГИЯ**

УДК 159.9:001.4

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_13](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_13)**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ПСИХОЛОГИЯЛЫК ТЕРМИНДЕРДИН  
ӨНҮГҮШҮНӨ ИСЛАМ ДИНИНДЕГИ ТҮШҮНҮКТӨРДҮН  
ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ**

*Мурзаев Маматали Султанович, психолог.и.к., доцент  
Ишеналы Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети  
[mamatali54@mail.ru](mailto:mamatali54@mail.ru)*

*Бишкек, Кыргызстан*

*Караева Назира Ормонбековна, улук окутуучу  
Ош мамлекеттик университети*

*[karaeva@oshsu.kg](mailto:karaeva@oshsu.kg)*

*Ош, Кыргызстан*

*Аннотация.* Макалада ислам динине байланыштуу психологиялык маанидеги “ыйман”, “ишеним”, “напси”, “ниет”, “ыклас”, “идрек” ж.б. түшүнүктөрдүн, терминдердин мазмуну талданып, алар диний китептер аркылуу эл ичине кеңири тарап жатышы, кыргыз тилиндеги психологиялык терминдердин өнүгүшүнө өзүнүн оң таасирин тийгизүүдө. Бул процесс орус тилиндеги психологиялык терминдерди кыргыз тилине так жана терең маанисинде которууга, алардын кыргыз тилиндеги эквиваленттерин табууга мүмкүндүк жаратып жатат. Диний китептер, медреселерде берилген илим-билимдер аркылуу психологиялык маанидеги түшүнүктөрдүн, терминдердин эл арасына жайылышы кыргыз тилинде психологиялык терминдердин байышына, такталышына жана калыптанышына өзүнүн оң таасирин тийгизип жатканы ачып берилди.

*Ачкыч сөздөр:* психологиялык термин, ыйман, ниет, ишеним, напси, ыклас, хадис, сүрө, аят, кызыгуу, каалоо, инсандын активдүүлүгү, максат, көңүл буруу, диний тарбия.

**ВЛИЯНИЕ РЕЛИГИОЗНЫХ ПОНЯТИИ ИСЛАМА НА РАЗВИТИЕ  
ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ НА КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

*Мурзаев Маматали Султанович, к.психолог.н., доцент  
Кыргызский государственный университет имени Ишеналы Арабаева  
[mamatali54@mail.ru](mailto:mamatali54@mail.ru)*

*Бишкек, Кыргызстан*

*Караева Назира Ормонбековна,  
старший преподаватель*

*Ошский государственный университет*

*[karaeva@oshsu.kg](mailto:karaeva@oshsu.kg)*

*Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** В статье проанализировано содержание и психологическое значения, понятий, терминов: “ыйман”, “ишеним”, “напси”, “ниет”, “ыхлас”, “идрек” связанных с исламской религией, и показано, что они широко распространяются среди населения через религиозные книги, которые оказывают положительное влияние на развитие психологических терминов на кыргызском языке, дает возможность точно и глубоко переводить психологические термины с русского языка на кыргызский язык и найти их эквиваленты на кыргызском языке. Выявлено, что распространение психологических понятий и терминов через религиозные книги, оказывает положительное влияние на обогащение, уточнение и формирование психологических терминов в кыргызском языке.

**Ключевые слова:** психологический термин, духовность, намерение, вера, нафс, ихлас, хадис, сура, аят, интерес, желание, активность личности, цель, внимание, религиозное воспитание.

## THE INFLUENCE OF ISLAMIC CONCEPTS ON THE DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL TERMS IN THE KYRGYZ LANGUAGE

*Murzaev Mamatali Sultanovich,  
Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,  
Kyrgyz State University named after Ishenaly Arabaeva*

*[mamatali54@mail.ru](mailto:mamatali54@mail.ru)*

*Bishkek, Kyrgystan*

*Karaeva Nazira Ormonbekovna, Senior Lecturer*

*Osh State University*

*[karaeva@oshsu.kg](mailto:karaeva@oshsu.kg)*

*Osh, Kyrgystan*

**Abstract.** The article analyzes the content and psychological meanings, concepts, terms: “faith”, “belief”, “self”, “intention”, “will”, “cognition” related to the Islamic religion, and it is shown that they are widely spread among the population through religious books that have a positive influence on the development of psychological terms in the Kyrgyz language. Also, it gives the opportunity to accurate and deep translation of psychological terms from Russian to Kyrgyz and finds their equivalents in the Kyrgyz language. It was revealed that the spread of psychological concepts and terms through religious books has a positive effect on the enrichment, clarification and formation of psychological terms in the Kyrgyz language.

**Key words:** psychological term, spirituality, intention, faith, nafs, sincerity, hadith, surah, verse, interest, desire, activity of personality, goal, attention, religious education.

**Киришүү.** ЖОЖдо болочок педагогдорду кесиптик жактан даярдоодо психология боюнча окутулуучу сабактардын топтому өзгөчө орунда турат. Анткени болочок мугалим психологиялык дисциплиналарды үйрөнүү аркылуу гана адам табиятын (психикасы жана анын процесстери, кубулуштары ж.б.), инсан табиятын, инсандын жекече өзгөчөлүктөрүн жана анын калыптанышынын мыйзам-ченемдүүлүктөрүн үйрөнөт.

Кыргыз тилинде психологиялык терминдер калыптаып бүтө электигинен студенттерге психологияны үйрөтүүдө терминдерди чечмелеп баруу максатка ылайыктуу.

Педагогикалык ЖОЖдордо жана колледжерде психология предметтеринин окутулуп жатышы, психология илими боюнча окуу китептердин кыргыз тилинде жазылышы жана айрым китептердин (Д.Карнеги ж.б.) которулушу, психологиялык терминдердин системасынын кыргыз тилинде түзүлүшүнө түрткү берүүдө.

Ушул жерде баса белгилей кетчү нерсе, акыркы 10-20 жылда Куран китеби баш болгон диний китептердин кыргыз тилинде басып чыгарылышы, эл ичине тарашы, эл арасына психологиялык түшүнүктөрдүн тарашына алып келүүдө. Азыркы кезде ислам дининдеги психологиялык маанидеги түшүнүктөр кыргыз тилиндеги психологиялык терминдердин өнүгүшүнө өз таасирин тийгизүүдө. Натыйжада орус тилиндеги психологиялык терминдерди кыргыз тилинде так жана терең маанисинде берүүгө мүмкүндүк жаратууда.

**Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары.** Ислам дининдеги эң негизги түшүнүктөр: *ыйман, ишеним, напси, ыклас* ж.б. терең психологиялык мааниге ээ экендигин баса белгилөөгө болот. Жогоруда аталган ислам дининдеги психологиялык түшүнүктөрдүн маани-мазмуну терең, кеңири жана өтө так экендиги талашсыз.

Биз макалабызда ислам дининдеги түшүнүктөрдүн маани-мазмунун ачып көрсөтүүгө жана алардын кыргыз тилиндеги психологиялык терминдердин өнүгүшүнө тийгизген таасирине токтолобуз жана аналитикалык жалпылоо, мазмунду чечмелеп талдоо ыкмалары аркылуу кыргыз тилиндеги психологиялык терминдердин өнүгүшүн ачыктайбыз.

**Жыйынтыктар жана талкуулар.** Ислам дининде *ыйман* эң негизги түшүнүк болуп, татаал, көп кырдуу, терең маанидеги түшүнүк катары каралат. Ошондон *ыймандын 70 бөлүгү* (элементи) бар деп айтылат. Анын бир бөлүгү элементи болуп *уяттуулук* саналат.

*Уяттуулук* адамдын жүрүм-турумун өзгөчөлөнтүп туруучу өзгөчөлүк. Ошондон ислам дининде уяттуу адам гана *ыймандуу* боло алат деп айтылат.

*Уяттуулук* түшүнүгүнүн мааниси орус тилинде *совестливость, воспитанность, нравственность* ж.б. сөздөр аркылуу берилет.

*Уяттуулук* адамда эки түрдүү болот:

1. Тубаса берилүүчү уяттуулук.
2. Тарбия таасиринде адамдын өмүрүндө калыптануучу уяттуулук.

Ислам дининде *ниет* – эң негизги түшүнүктөрдүн бири. Ал татаал, көп кырдуу, терең мааниге ээ болгон түшүнүк. Ислам дини ниетке өзгөчө маани берет жана аны аракеттердин башаты катары карайт.

Хадисте “баары ниетке жараша болот” - деп айтылат. Ошондон ар бир адамдын ниетине жараша сооп жана жаза берилет.

Адам аң-сезиминде, акылында пайда болгон ойду, идеяны муктаждыктын элегинен өткөрүп, көңүлүндө ниетти жаратат. Шарт, кырдаал жана адам муктаждыгы өзгөргөн сайын ниет да өзгөрүп турат. Мына ошондон исламда ниет такай өзгөрүп туруучу касиетке ээ деп түшүнүлөт. Ошондон улам ислам дининде ар бир амалдын башында, ортосунда жана аягында ниетти жаңылап, көзөмөлдөп туруу сунушталат. Мындан жан дүйнө кыймылда экендиги, ниеттин напси таасиринен өзгөрүп кетүү ыктымалдуулугу жогору экендиги көрүнөт.

Ислам дининде *ниет* бир канча мааниге ээ.

*Ниет* – каалоо катары умтулуу предметин аныктайт.

Ниет максат катары багыт берет жана кишини алдыга жетелейт.

Ниет – установка катары жүрүм-турумду аткаруунун маани-мазмунун аныктайт.

Психология илиминде *установка* деп, инсандын белгилүү бир жүрүм-турумду, иш аракетти аткарууга болгон ички психологиялык даярдыгын айтат [1:226]. М: азыркы кездеги саясатчылардын сөздөрүнө, убадаларына ишенбөөчүлүктүн бар болушу (саясатчылар элди кайра-кайра алдай берип, кийин чындыкты, туура сөздү сүйлөп жатса да, ага адамдын ишенбеши, кыжырданышы ж.б. саясатчылардын сөзүнө болгон установканын көрүнүшү.).

*Ниет-установка*, бирок установка бейандык деңгээлде жана аң-сезимдик деңгээлде болот деп айтылса, ниет аң сезимдүү гана болот. Установканын бейандык деңгээли напси түшүнүгү менен байланышта каралат.

Ниеттин проекциясы, көрүнүшү аракеттин жасалышына жана анын натыйжасына алып келет.

Жыйынтыктап айтканда, орус тилиндеги “установка” термининин кыргыз тилинде эквиваленти жок деп, “установка” деп эле колдонулуп келинген. Ал терминди ислам дининдеги “ниет” түшүнүгү так чагылдырып турат.

Эми “ыклас”, “напси” терминдерине токтололу.

Ислам дининде *напси* эң негизги түшүнүк болуп, ислам дининде ыйман менен напсинин байланышы өзөккү маселе катары каралат.



Ислам дининде *напси* – татаал, көп кырдуу, терең маанидеги көп катмарлуу түшүнүк.

Шейх Ахмад ажы Абдуллаев “Такыбалардын жакшы кулк-мүнөзү” (орусчадан которгон К.Жаркынбаев. – Бишкек. 2020) аттуу китебинде адамдардын адеп-ахлагы жана коомдогу адеп-ахлак байланышта каралып, адамдын бүт жүрүм-турумун аныктоочу нерсе катары *напси* (*нафси*) эсептелинет. *Написин* тазалоо аркылуу адам жакшы жүрүм-турумга ээ болот, анын жакшы жүрүм-туруму “коомдун адептүү болушуна алып келет” деген ой айтылат [2:5].

Биз *написини потребность* маанисинде карай турган болсок, жогоруда айтылгандардан *напси* - керектик, муктаждык (*потребность*) ж.б. маанисин да чагылдыра тургандыгы даана көрүнөт.

*Напси* – каалоо, кызыгуу деп которулганы менен маанилик жактан *напси* кең, көп катмарлуу жана терең түшүнүк.

Басымдуу түрдө *напси* – *көңүлдүн каалоосу* маанисинде берилет. Ал эми каалоо кызыгуудан жаралат.

Психологияда адам үчүн эмоционалдык мааниге ээ болгон гана объект кызыгууну жаратат деп айтылат.

**КЫЗЫГУУ** (интерес) – инсандын өзү үчүн мааниге ээ болгон объектиге тандап мамиле жасоосу жана таанып билүү муктаждыгынын көрүнүшү катары инсанды жаңы максаттарга, ишмердүүлүктөргө багыттайт, аракетке алып келет [1:120].

Психология илиминде кызыгуунун, каалоонун жаралуусу инсандын активдүүлүгүнүн жаралышына алып келет жана мотив катары кызмат кылат. Мында кызыгуунун, каалоонун жаралуусу инсандын активдүүлүгү менен байланыштуу каралат. Ал эми ислам дининде да *написинин* пайда болуусунда кишинин каалоолорунун таасири күчтүүлүгүнө басым жасалат. Бирок психология илими менен ислам дининде *написинин* жаралышын түшүндүрүүдө айырмачылыктар бар. Алсак, ислам дининде *написинин* пайда болуусунда кишиде каалоолордун жаралуусунда жин-шайтандардын да таасири күчтүүрөктөй мааниде берилет. Себеби аң-сезимдүү денгээлде *напси-каалоо*, кызыгуу кишинин ыйманы менен жөнгө салынып ооздукталып, адеп эрежелери менен башкарылып турат. Айрым учурларда *написинин* жаралуусунда андап билинбеген таасирлер да болот. Бул учурда *написинин* пайда болуусунда, инсандын активдүүлүгүнүн жаралышында шайтандын азгыруусунун күчтүүлүгү жана анын инсандын активдүүлүгүн жаратуучу табиятка ээ экендигине басым жасалат.

Психология илиминде каалоону, кызыгууну инсан башкарып, жөнгө сала алса, ислам дининде напсини бардык адамдар эле башкарып, жөнгө сала албай турганын, ыйманы бекем инсандар гана напсини ооздуктай алат, башкара алат деп түшүндүрүлөт. Ал эми ыйманы бекем эмес адамдар шайтандын башкаруусундагы напсинин жетегинде калып, ыйманга туура келбеген жүрүм-турумдарды жасайт деген ой үстөмдүк кылат. Ошондон ислам дининде адамдын ыйманын бекемдөө эң негизги рухий иш болуп саналат

Диний тарбия өзгөчөлүктөрүнө адамдын напсисин тарбиялоого басым жасалгандыгын айтууга болот.

СССР мезгилинде советтик тарбияда напси тарбиясы идеологиялык тарбиянын көлөкөсүндө калган [3].

Азыр диний тарбиянын күчөшү менен кыргыз элинде кайрадан адамдын напсисин тарбиялоо чоң мааниге ээ болууда.

Кыргыз элдик педагогикасында адамдын муктаждыгын калыптандыруу маданиятына тарбиялаган. Ал эми “Жакшы тамак калгыча, жаман курсак жарылсын” ж.б. сыяктуу макалдар ысырапкорчулукка жол бербөө ж.б. ниетинде айтылган десек туура болот.

Ыклас Ислам дининдеги эң негизги түшүнүктөрдүн бири болуп, татаалдыгы, көп кырдуулугу менен өзгөчөлөнөт.

Ыклас Кудайдын ыраазычылыгы үчүн аткарылган аракеттер (Кудайдын ыраазычылыгы үчүн убактысын, күчүн сарптоо ж.б.).

Ыклас – бул ыймандын эң жогорку даражасы (Байхаки). “Ыймандууларга Ыклас менен иш кылууну буйрудум” [4] - дейт Аллах.

Ыклас – көңүл буруу катары психика багытталган жана топтолгон предметти аныктайт.

Ыклас - абал катары кишини азыркы абалын, иш аткаруу өзгөчөлүгүн аныктайт.

Ыклас –установка катары жүрүм-турумду аткаруунун өзгөчөлүктөрүн, иш аракетти маанилүү жана мазмундуу аткарууну аныктайт.

Ыклас психологиялык установка катары кишинин динге мамиле жасаганда өтө берилип, өтө жоопкерчилик менен аракеттенүүсү жана жакшы натыйжага ээ болууга күчтүү умтулуусунан көрүнүүчү өзгөчөлүк. Бир караганда ыкластын мааниси психология илиминдеги көңүл буруу, анын өзгөчө түрү болгон кунт коюу түшүнүгүнө маанилик жактан жакын жана окшош болуп көрүнөт. Бирок, андай эмес. Ыкластын мааниси өтө терең жана кең, ошондой эле ал жан дүйнөнүн тереңинде орун алган жана анын түпкүрүндө жатып, жүрүм-турумга өтө күчтүү таасир эте алчу кудретке ээ

болгон психологиялык кубулуш. Алсак, көңүл буруу – кишинин психикалык ишмердигинин бир нерсеге (объектке) багытталышы жана топтолушу, ал эми кунт коюу көңүл буруунун күчтүү көрүнүшү болуп, бир нерсеге (объектке) багытталган жана топтолгон психикалык ишмердиктин күчтүү жана узак убакытка созулган абалы болуп саналат [1:113]. б.а. кунт коюу узак убакытка чейин, туруктуу түрдө белгилүү бир нерсеге өтө берилип көңүл буруу. Ушул жерде ыкласты көңүл буруунун бир өзгөчө көрүнүшү катары кароого болору белгилүү болот.

Ыклас кунт коюудан өтө күчтүүлүгү жана жан дүйнөнү камтуунун кеңдиги менен айырмаланат жана адамдын бүт жан дили менен берилип, ишеними, ынанымы менен бир нерсеге өтө күчтүү көңүл буруусу, көңүл топтоосу жана кунт коюусу болуп саналат. Ошондой эле ыклас нерсеге карата адамдын мамилесинин багытын жана мазмунун, мамиле жасоого болгон ички даярдыгын көрсөтүп турат.

Психологияда көңүл буруунун термелүү касиетине ээ экендиги, ошондон психикалык ишмердик белгилүү убакытка көңүл бурулган объектиден башка объектиге көңүл бурулуп кайра өз ордуна кайтып туруусу ишке ашып турары белгиленет. Ал эми ыклас болсо андай термелүү сапатка ээ эмес.

Ыклас учурунда, киши ыкластуу болгон учурда, нерсе (М: дин, куран үйрөнүү ж.б.) бүт акыл-эсти өзүнө багынткандан, кишини шайтан азгыра албай калган абал түшүнүлөт. Ошондон киши бир нерсеге ыклас койгондо көңүлдүн термелүүсү ишке ашпай, көңүл буруу бир нерсеге (объектиге) каккан казыктай бекем орноп калган учурдагы көңүл буруунун ишке ашуусу ыкласты пайда кылат.

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктасак, ыклас көңүл буруу, кунт коюу гана эмес, ошол эле учурда ишке инсандык мамиле да болуп саналат.

Ыкласты психикалык процесс гана эмес, өзгөчө настрой - жан дүйнө абалы деп айтуу туура болот. Мында киши бүт дитин, психикалык абалын ошол үйрөнүлүп жаткан объектиге ээ болууга багыттайт. Ушул жагынан алганда ыклас бул – психологиялык установка.

Ыклас установка катары кишинин динге мамиле жасаганда өтө берилип, өтө жоопкерчилик менен аракеттенүүсү жана жакшы натыйжага ээ болууга күчтүү умтулуусунан көрүнөт. Ошондон ислам дини жаш муундарды ыклас менен иш жасоого (айрыкча Куран аяттарын үйрөнүүдө ж.б.) көнүктүрөт.

Жыйынтыктап айтканда, ыклас кишинин мамилесинин багытын жана мазмунун аныктоочу күч болуп, адамдын бир нерсеге бүт жан дили менен

берилип, ага өтө күчтүү көңүл буруусун багытталышын, топтолушун чагылдырат жана адамдын белгилүү бир нерсеге карата мамиле жасоого болгон ички даярдыгын билдирет.

Жогоруда айтылгандарды (ниет, ыклас ж.б.) дубанын мисалында тереңирээк ачып берүүгө аракеттенебиз. Ислам дининде дуба Кудайга кайрылып, жардам суроо амалы болуп саналат.

Дуба – бул жөн эле Аллахка кайрылып, жардам сурануу гана эмес, адамдын өзүндөгү көйгөйлөрдү ачыктоосу жана андан арылууга өзүн багыттоосу, аракетти баштоону өзүнө ниет-установка кылуусу, өзүн оңдоо багытына кадам таштоосу [5]. Адам дуба кылуу аркылуу Кудайга кайрылуу аркылуу өзүнө кайрылат, өзүнө психологиялык настрой берет, өзүнүн установкасын бекемдеп, аракет жасоого шымаланып киришет, натыйжада дубада айтылгандар ишке аша баштайт. М: дуба кылганда «менин жүрөгүмү тазала, ыйманымды бекем кыл» - деп, Кудайдан тилеп олтуруп, өзүнө буйрук берет, өзүн ошолорду аткарууга бүт денесине, аң-сезимине буйрук берүүгө жетишет, аны ишке ашырууга системаны аракетке алып келет. Бул жерде дуба аркылуу адамдын өзүн-өзү тарбиялоосу ишке ашат жана мындан дуба ислам дининдеги инсанды калыптандыруучу эн негизги фактор, метод, ыкма катары колдонулары көрүнөт.

Күнүмдүк турмушта колдонулган түшүнүктөр адамдын психологиясын түшүндүрүүдө өзгөчө мааниге ээкендиги идрек түшүнүгүнөн да ачык көрүнөт.

Ислам дининде идрек – адамдын акылынын кыймыл-аракети, алдыга карай жылуусу, акылдын өнүгүшүнүн ошол адамдагы жеткен чеги катары көрүнүшү.

Идиректүү – акыл-эси күчтүү жана өзгөчө деген маанини туюнтат. ...Анан, (Эй Мухаммад) айткын: «Кайып, (б.а., келечектин жана инсан идиреги жетип барбай турган бардык нерселердин билими) Аллага таандык... (Юнус сүрөсү; 10/20) [1].

Дымак - уровень притязаний. Дымагы чоң, бийикте ж.б. сөздөр кишинин умтулуусунун бийиктигин билдирет [3]. Кыргыз эли дымагы чоң эл. Ошондон баары эле чоң болгусу келет. Бир карасаң начар сапаттай сезилет. СССР мезгилинде өзбектер складда иштегенди, кыргыздар аз акчага папке көтөргөн ж.б. иштерде иштегенди жактырчу, ошого жараша алардын жашоо денгээли ар түрдүү эле.

**Корутунду.** Кыргыз тилиндеги психологиялык терминдердин өнүгүшүнө, калыптанышына ислам дининдеги түшүнүктөр өз таасирин

тийгизүүдө. Бул акыркы 20-30 жылдарда Куран китеби баш болгон диний китептердин кыргыз тилинде басылып чыгарылышы жана эл ичине тарашы, эл арасында ислам дининдеги психологиялык түшүнүктөрдүн кеңири жарыяланышы менен байланыштуу. Тилибизде жүрүп жаткан мындай процесс көптөгөн орус тилиндеги психологиялык терминдерди кыргыз тилинде так жана терең маанисинде берүүгө мүмкүндүк жаратууда. Ислам дининдеги *ыйман, ишеним, напси, ыклас* ж.б. психологиялык түшүнүктөрдүн маани-мазмуну терең, кеңири жана өтө так. Орус тилиндеги көптөгөн терминдердин кыргыз тилинде эквиваленти жок деп, кыргыз тилинде да орусча терминдер (“установка” ж.б.) колдонулуп келинсе, ислам дининдеги түшүнүктөр кыргыз тилинде көптөгөн психологиялык терминдерди так чагылдырып бере тургандыгы белгилүү болду.

### Адабияттар

1. Мурзаев М.С. Психологиялык түшүнүктөрдүн жана терминдердин сөздүгү. /Түзгөн: Мурзаев М.С. – Б., 2022. -264 б.
2. Шейх Ахмад ажы Абдуллаев. Такыбалардын жакшы кулк-мүнөзү. //Орусчадан которгон К. Жаркынбаев. – Бишкек. 2020, –256 б.
3. Общая психология /Под ред. А.В. Петровского М.: 1998. 344 с.
4. Ыйык Куран: Маанилеринин кыргызча котормосу /Которгондор: Абдышүкүр Исаилов, Дүйшөн Абдылдаев, Садибакас Доолов, Садык Гавай. –Б.: 2009. 624 бет.
5. Имам Навави 40 хадис кыргызча котормосу жана түшүндүрмөсү менен. – Б., 2013. -136 б.

**ПСИХОЛОГИЯ**

УДК 371.9 (0.76): 372

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_14](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_14)**КӨРҮҮСҮ БУЗУЛГАН БАЛДАРДЫН ПСИХИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮН  
КОРРЕКЦИЯЛОО***Умаров Талант Нурдинович, п.и.к., доцент  
[talant\\_22@bk.ru](mailto:talant_22@bk.ru)**Алымжан кызы Нурита, магистрант  
[kk191871@gmail.com](mailto:kk191871@gmail.com)**Ош мамлекеттик университети  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Көрүүсү бузулган баланын жүрүм-турумунун социалдык адаптациялык формаларын калыптандыруу процессинде билим берүү мекемесинин ишиндеги маанилүү багыттардын бири болуп психологиялык коррекциялоо жумуштары саналат. Коррекциялоо көрүүсү бузулган балага көрүү кемчилигинин кесепеттерин белгилүү бир деңгээлде компенсациялоочу, дүйнөнүн бирдиктүү картинасын жана гармониялуу мамилелер системасын өздөштүрүүгө жардам берет. Бул өзүн-өзү реализациялоо жана коомдук чөйрөдө ийгиликтүү адаптация үчүн абдан зарыл. Жекече коррекциялоочу класстарда баланын өнүгүүсүндөгү кемчилдиктерди коррекциялоодо көрүү функцияларын өнүктүрүүгө багытталган конкреттүү мүнөздөгү тапшырмалар чечилет. Коррекциялоо баланын кызыкчылыктарын, көрүү кабылдоосунун өнүгүү деңгээлин, таанып билүү активдүүлүгүн, практикалык көндүмдөрүн эске алуу менен курулат. Акырындык менен, ар бир коррекциялоочу ыкма балага жеткиликтүү ар кандай материал боюнча иштелип чыгат.

**Ачык сөздөр:** коррекциялоо, компенсациялоо, көрүүсү бузулган балдар, психикалык өнүгүү, көрүү кабылдоосу, инклюзивдик билим берүү, реабилитация, психологиялык-педагогикалык колдоо.

**КОРРЕКЦИЯ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ С  
НАРУШЕНИЯМИ ЗРЕНИЯ***Умаров Талант Нурдинович, к.п.н., доцент  
[talant\\_22@bk.ru](mailto:talant_22@bk.ru)**Алымжан кызы Нурита, магистрант  
[Kk191871@gmail.com](mailto:Kk191871@gmail.com)**Ошский государственный университет  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Психокоррекционная работа является одним из важных направлений в работе образовательного учреждения в процессе формирования социально-адаптивных форм поведения слабовидящего ребенка. Коррекция помогает слабовидящему ребенку освоить единую картину мира и стройную систему отношений, компенсируя в определенной мере последствия нарушения зрения. Это очень необходимо для

самореализации и успешной адаптации в социальной среде. На индивидуальных коррекционных занятиях решаются задачи специфического характера, направленные на развитие зрительных функций при коррекции дефектов развития ребенка. Коррекция строится с учетом интересов ребенка, уровня развития зрительного восприятия, познавательной активности, практических навыков. Постепенно каждый коррекционный прием разрабатывается на разных доступных ребенку материалах.

**Ключевые слова:** коррекция, компенсация, слабовидящие дети, психическое развитие, зрительное восприятие, инклюзивное образование, реабилитация, психолого-педагогическое сопровождение.

## CORRECTION OF MENTAL DEVELOPMENT OF CHILDREN WITH VISUAL IMPAIRMENTS

*Umarov Talant Nurdinovich,*

*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor*

*[talant\\_22@bk.ru](mailto:talant_22@bk.ru)*

*Alymzhan kyzy Nurita, Master's Student*

*[Kk191871@gmail.com](mailto:Kk191871@gmail.com)*

*Osh State University*

*Osh, Kyrgyzstan*

**Abstract.** *Psychocorrective work is one of the important directions in the work of an educational institution in the process of forming socially adaptive forms of behavior of a visually impaired child. Correction helps a visually impaired child to master a single picture of the world and a coherent system of relationships, compensating to a certain extent the consequences of visual impairment. This is very necessary for self-realization and successful adaptation in the social environment. In individual remedial classes, tasks of a specific nature are solved, aimed at the development of visual functions in the correction of developmental defects in the child. The correction is built taking into account the interests of the child, the level of development of visual perception, cognitive activity, and practical skills. Gradually, each corrective technique is developed on different materials available to the child.*

**Key words:** *correction, compensation, visually impaired children, mental development, visual perception, inclusive education, rehabilitation, psychological and pedagogical support.*

**Киришүү.** Бүгүнкү күндө мүмкүнчүлүгү чектелген балдардын кызыкчылыктарын жана керектөөлөрүн канааттандырууга багытталган инклюзивдик билим берүү системасын өнүктүрүүгө көбүрөөк көңүл бурулууда. Терапиянын жана реабилитациянын жаңы ыкмалары, социалдаштыруу жана адаптациялоо программалары иштелип чыгууда [1]. Мында коомдун ар бир мүчөсүнүн, анын ичинде майыптардын, физикалык жана психикалык өнүгүүсү бузулган адамдардын толук инсандык, психикалык жана физикалык өнүгүүсүн камсыз кыла турган психологиялык терапиянын жана реабилитациянын мазмунун камсыз кылуу маанилүү.

Көрүү – бул айлана-чөйрө жөнүндө маалымат алуу үчүн эң маанилүү сезүүнүн каналы. Көрүүнүн бузулушунда же такыр эле жетишпеген мезгилде бала дүйнө менен таанышуу үчүн угуу, кол менен тийүү, жыттоо жана даам сезүүсүнө негизделип маалымат алат [4]. Мындай маалымат дүйнөнүн толук образын камсыздай албайт. Ошондуктан, көрүүсү начар балдар жаңы жагдайлардан өзгөчө этият болушат.

Көрүүнүн жоктугу же анын жетектөөчү функцияларынын оор өнөкөт бузулушу адамдын жашоосунда олуттуу өзгөрүүлөрдү жаратып, коомго аралашууну кыйындатат. Ошол эле учурда көрүүнүн начарлашы ар тараптуу өнүккөн инсандын калыптанышына жана анын тышкы дүйнө менен өз ара аракеттенүүсүнө жеңилбес тоскоолдук эмес. Бирок, көрүүнүн бузулушунун ар кандай даражасы балдардын психофизикалык өнүгүүсүнө ар кандай таасир этет, бул көрүүсү начар балдарга өзгөчө окуу шарттарына жана психологиялык-педагогикалык даярдыкка муктаж экендигин көрсөтөт [7].

Көрүүсү бузулган балдар менен иштөөнүн көп жылдык тажрыйбасы балага адистештирилген жардам канчалык эртерээк берилсе, ар бир балага мүнөздүү болгон уникалдуу компенсациялык мүмкүнчүлүктөрдүн аркасында анын психологиялык өнүгүүсү ошончолук ийгиликтүү уланаарын көрсөтүп турат.

Көрүүсү начар балдардын өнүгүүсү жөнүндө сөз кылып жатып, алар эмоционалдык абалдардын айкалышуусу жана пайда болуусунун бузулушу менен мүнөздөлөөрүн белгилей кетүү керек. Мындай балдар тынчсызданышат, тез чарчашат. Аларга байланышуу абдан кыйын. Бала канчалык жаш куракта болсо, ага чоочун чөйрөдө жана ага бейтааныш адамдарда ошончолук адекваттуу реакцияларды көрсөтө аларын эстен чыгарбоо керек.

**Материалдар жана изилдөө методдору.** Көрүүсү бузулган балдардын психологиялык диагностикасын жүргүзүү өзгөчө методикаларды талап кылат, тилекке каршы, алар өтө аз. Ошондуктан, бирдей курактагы көрүүсү нормалдуу балдарды изилдөөгө багытталган атайын методдорду колдонуу зарыл [2]. Аларды колдонуу стимулдоочу материалды ыңгайлаштыруу жана психикалык өнүгүүнүн бүткүл процессине көрүү бузулууларынын таасиринин кесепеттери менен балдардын кабыл алуусунун психологиялык өзгөчөлүктөрүнө ылайык изилдөө жүргүзүүнүн тартиби менен байланышкан.

Көрүүсү бузулган балдарды изилдөөдө стимулдоочу материалды адаптациялоо аны балдардын так жана даана кабыл алуу зарылдыгы менен шартталган жана психологдун оорунун диагнозун жана изилденүүчү баланын негизги көрүү функцияларынын абалын (көрүү курчтугу, түстөрдү



ажыратуусу, көрүү мүнөзү ж.б.) билүүсүн талап кылат [8]. Ошентип, анын тери аркылуу сезүүсүнө байланыштуу материалды көрсөтүүдө убакыт эки-үч эсеге көбөйөт, анткени тийүүгө негизделген тапшырманы аткаруу көрүүнүн негизиндеги тапшырмаларды аткарууга салыштырмалуу эки-үч эсеге көбөйүүнү талап кылат.

«Формалардын кутусу» техникасы. Тапшырманы аткаруу баладан фигураны туура кабыл алууну гана эмес, фигураны туура айлантууну да талап кылат. Көрүүсү начар балдар үчүн бул жалпы талаптардан тышкары, тапшырманы аткарууда кошумча фигуралардын бийиктигин жана көлөмүн кабыл алуу, геометриялык фигуранын тегиздик сүрөтүн үч-төрт фигурадан бөлүп алуу кыйынчылык жаратат.

Фигураларды туура эмес айлантуудан гана эмес, ошондой эле кыймылдардын координациясынын так эместигинен да фигураларды практикалык топтоодо кыйынчылыктар болушу мүмкүн. Психолог тактоочу суроолорду берип, тест жүргүзүүдө аларды белгилеши керек [5].

Л.Тихомированын «Фигураларды атагыла» көрүү кабыл алуу деңгээлин аныктоо методу боюнча көрүү кабыл алуу деңгээли бааланат.

Балага предметтердин сүрөтү түшүрүлгөн таблицалар берилет жана бул чиймелер кайсы фигуралардан жасалганын аташы керек? Сүрөттөр татаалдашуу берилген.

– эгерде тапшырма толук аткарылса, аткарылды деп эсептелет, эгерде бала бардык фигураларды (тегерек, тик бурчтук, үч бурчтук) туура таап, атаса же бир же эки ката кетирсе (биринчи деңгээл) (+) белгиси менен бааланат.

– эгерде бала үч же төрт ката кетирсе (экинчи деңгээл) тапшырма аткарылды деп эсептелет, (+) белгиси менен бааланат.

– эгерде бала беш же андан көп ката кетирсе (үчүнчү деңгээл) тапшырма аткарылган жок деп эсептелет, (-) белгиси менен бааланат.

Биз бул методиканы көрүүсү бузулган (көздүн курчтугу 0дөн 0,04кө чейин) балдардын тери аркылуу кабыл алуу деңгээлин баалоо үчүн ылайыкташтырдык. Бул үчүн предметтердин сүрөттөрү бар таблицалар катары балдарга картондон кесилген картон баракка чапталган геометриялык фигуралардан турган нерселердин сүрөттөрү болгон планшеттер сунушталды. Балдар бул сүрөт кандай геометриялык фигуралардан тураарын аташып, ар бир планшетти кезеги менен кармашты.

Экспериментти баштаардан мурун балдардын геометриялык фигуралар жөнүндөгү ойлорун аныктоо максатында балдарга геометриялык фигуралар

чапталган планшеттерди сунуштадык. Эксперимент көрүүсү начар 4-5 жаштагы балдардын тери сезүүсү аркылуу кабыл алуусунун деңгээли төмөн экенин көрсөттү. Эксперименталдык изилдөө иштери Жалал Абад шаарындагы көрүүсү бузулган балдардын атайын балдар бакчасынын 4-5 жаштагы тарбиялануучу 28 балдарына жүргүзүлдү.

**Жыйынтыктар жана талкуулоолор.** Көрүүсү бузулган балдардын таанып-билүүсүнүн өнүгүүсү жөнүндө сөз кылып жатып, таанып-билүүгө кызыгуунун деңгээлине таасир этүүчү психикалык активдүүлүктүн төмөн деңгээлин белгилей кетүү керек. Мындай балдарда кабыл алуусу жайыраак, ар түрдүү образдардын аздыгы, менен мүнөздөлөт. Бул балдардын образдуу ой жүгүртүүсүн калыптандырууда кыйынчылыктар бар. Көрүүсү начар балдардын сүйлөө жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүдө өзгөчөлүктөр белгиленет. Объекти жана анын жеке касиеттерин бүтүндөй кабылдай албагандыктан балдар көбүнчө сөздөрдү туура эмес колдонушат [6].

Алардын кебиндеги ыраатсыздык, негизги касиетти бөлүп көрсөтүүдө кыйынчылыктарды, логикалык байланыштагы көйгөйлөрдү көрсөтөт. Көрүүсү бузулган мектепке чейинки курактагы балдардын эмоционалдык жана инсандык өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз кылып жатып, айрым өзгөчөлүктөрдүн бар экендигин белгилей кетүү керек. Көрүү кабыл алуусунун бузулушунун даражасы жана коррекциялык-өнүктүрүү иштеринин башталышынын убактысы көбүнчө балдардын бул категориясынын өнүгүүсү жана адаптацияланышы үчүн жагымдуу шартты аныктайт.

Жалпы билим берүүчү топторго бириктирилген көрүүсү начар балдар менен иштөөнү уюштуруу көрүүнүн бузулушунун даражасын жана бул бузулуулардын пайда болуу убактысын эске алуу менен ишке ашырылат. Балдардын билимге болгон өзгөчө муктаждыктары эске алынат. Психологиялык-педагогикалык диагностиканын жыйынтыгы боюнча балдар үчүн жекече коррекциялык жана өнүгүүнү колдоо программалары иштелип чыгат.

Психологиялык-педагогикалык колдоо – бул ар бир баланын билим берүү чөйрөсүндө ийгиликтүү окуусу жана өнүгүүсү үчүн социалдык-психологиялык жана педагогикалык шарттар түзүлө турган комплекстүү, системалуу уюштурулган иш. Көрүүсү начар балага психологиялык колдоо көрсөтүүнү педагог-психолог тарабынан өнүктүрүү, билим берүү, тарбиялоо, социалдаштыруу маселелерин чечүүдө балага, ата-энелерге жана мугалимдерге психологиялык колдоо көрсөтүүнүн жана жардам берүүнүн комплекстүү технологиясы катары кароого болот.

Билим берүү мекемесинде баланын өнүгүүсүн психологиялык-педагогикалык колдоонун максаты баланын нормалдуу өнүгүүсү жана ийгиликтүү билим алуусу үчүн психологиялык шарттарды түзүү болуп саналат.

Психологиялык-педагогикалык колдоонун милдеттери: [3].

1. Курдаштар тобунда жана педагогикалык жамаатта бала үчүн эмоционалдык жагымдуу микроклиматты түзүү.

2. Балдардын өнүгүүсүнүн индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн алардын интеллектуалдык, эмоционалдык жана жүрүм-турум чөйрөлөрүнүн биримдигинде изилдөө.

3. Атайын билим берүү программаларына, алардын ишин уюштуруунун өзгөчө формаларына муктаж болгон балдарга жардам көрсөтүү.

4. Өнүгүү бузулууларын өз убагында эрте диагностикалоо жана коррекциялоо.

5. Баланы тарбиялоо жана өнүктүрүү боюнча тарбиячылардын, ата-энелердин психологиялык компетенттүүлүгүн жогорулатуу.

Балдардын берилген материалдарды өздөштүрүүсүнө түздөн-түз таасирин тийгизген кабылдоо чөйрөлөрү балдар бакчаларындагы алгачкы күндөрдөн баштап биринчи планга чыгаары белгилүү. Эгерде визуалдык кабылдоо жөнүндө сөз кыла турган болсок, анда бул жерде кабылдоонун туруктуулугу, көрүү-кыймыл координациясынын өнүгүүсүнүн белгилүү деңгээли, көрүү-мейкиндик кабылдоосу жана көрүү эс тутуму маанилүү. Көрүүсү бузулган балдарда когнитивдик жана эмоционалдык-эртүү процесстердин өнүгүү деңгээли төмөндөйт, анын натыйжасында өздөштүрүү дагы татаалдашат. Массалык балдар бакчаларында компенсациялык механизмдерди калыптандыруунун жогорку эффективдүү индикаторлоруна жетишүү мүмкүнчүлүгү чектелген баланын психологиялык өнүгүүсүнүн иш жүзүндөгү деңгээлин комплекстүү диагностикалоо, ошондой эле психологиялык жана психологиялык өнүгүүнүн натыйжалуу системасын иштеп чыгуу менен гана мүмкүн болот. көрүүсү бузулган балдардын мүмкүнчүлүктөрүн жана муктаждыктарын адекваттуу өнүктүрүүгө педагогикалык колдоо көрсөтүү.

Көрүүсү начар балдарда жумасына бир кошумча сабактын жана сунуш кылынган программа боюнча ата-энелер менен үйдө биргелешкен сабактардын эсебинен кыймылдын кеңири спектри ишке ашырышты. Сунуш кылынган методиканы ишке ашыруунун натыйжалуулугу теңтуштарынын тобундагы көрүүсү начар балдардын физикалык даярдыгы, когнитивдик

процесстеринин өнүгүүсү, жүрүм-турумдук көрсөткүчтөрү, социалдык адаптациялары боюнча бааланды. Сабактар 7 адамдан турган чакан тайпада өткөрүлдү. Балдар менен сабактарды өткөрүү үчүн жылуу полу бар спорт залын, спорттук шаймандарды (топтор, аркандар, тренажерлор ж.б.), спорт аянтчасын колдонулду. Ар бир сабактын узактыгы көрүүнүн бузулушунун оордугуна жана дарыгердин сунуштарына жараша 25тен 30 мүнөткө чейин. Сабактар эртең менен же түштөн кийин өткөрүлчү. Методиканы ишке ашыруу процессинде физикалык сапаттарды өнүктүрүүгө багытталган конкреттүү методдор колдонулган. Көрүүсү начар балдардын жүрүм-турумунун адекваттуу эмес формасы, эмоционалдык чөйрөсүнүн өзгөрүшү, физикалык сапаттарынын жана таанып билүү жөндөмдүүлүгүнүн бузулушу 4-5 жаштагы балдардын дене тарбиясын өткөрүүнүн методикалык ыкмаларынын негизин түзгөн. Маалыматты вербалдык эмес берүү ыкмасын ишке ашыруу үчүн угуу, визуалдык, денелик, эмоционалдык каражаттар колдонулган. Ар түрдүү багыттагы жана интенсивдүү физикалык көнүгүүлөр үч этапка бөлүнөт: даярдоо, негизги жана өркүндөтүүчү. Бул бөлүнүү прикладдык физикалык көнүгүүлөр үч этапка туура келген ар кандай татаалдык даражасына ээ болгондугу менен түшүндүрүлдү:

- даярдоо, балдардын кыймыл аракетинин сунушталган варианттары менен тааныштырууну камсыз кылуу, стихиялуу кыймыл активдүүлүгүн жогорулатуу маселесин чечүү жана натыйжасы, эмоционалдык стресстен арылуу;

- негизги, психомотордук жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүнү камтыган, даярдоо баскычында катышкандар жетиштүү өздөштүргөн көнүгүүлөрдү ишке ашыруу аркылуу;

- өркүндөтүүчү, стадиясынын алкагында сунушталган методиканын эң татаал элементтери өздөштүрүлгөн, ошондой эле эмоционалдык-эрткүү чөйрөнү жана балдардын коммуникация көндүмдөрүн коррекциялоо жана өнүктүрүү.

Эксперименттин жүрүшүндө психиканын өнүгүшүн мүнөздөгөн көрсөткүчтөрдүн көрүүсү начар балдарда абдан олуттуу өзгөрүүлөр болгон; кыймылдарды координациялоо жөндөмдүүлүгү; эмоционалдык тең салмактуулук жогорулаган. Эксперименталдык топтогу мындай оң өзгөрүүлөр, биздин оюбузча, оптималдуу тандалып алынган физикалык активдүүлүк, ошондой эле коррекциялык иштердин мазмунуна киргизилген көнүгүүлөрдүн максаттуу таасири менен шартталган. Коррекциялоо көнүгүүлөрүн гимнастика, теннистик шар жана ракетка, топ менен оюн

тапшырмалары түзгөн. Акыркы жыйынтыктарды талдоо эксперименталдык топтун балдарынын физикалык даярдыгынын көрсөткүчтөрү боюнча группанын ичинде олуттуу жакшыргандыгын көрсөттү. Эксперименттин жүрүшүндө алынган маалыматтар 4-5 жаштагы көрүүсү начар балдардын когнитивдик жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө сунушталган ыкманын таасиринин натыйжалуулугун тастыктады. Эстутум, кылдат көңүл коюу, материалды кабыл алуу, интеллектуалдык активдүүлүккө мотивация жогорулаган. Дене тарбия көнүгүүлөрүн жасоо процессинде инсандар аралык позитивдүү өз ара аракеттенүүнү уюштуруу, балдардын курактык кыймыл милдеттерин иштеп чыгуулары көрүүсү бузулган балдардын тынчсыздануу деңгээлин бир кыйла төмөндөтүүгө мүмкүндүк берди. Ошентип, көрүүсү бузулган мектепке чейинки 4-5 жаштагы балдардын кыймыл аракетин калыптандыруу программасын ишке ашыруу процессинде физикалык даярдыгынын көрсөткүчтөрү бир топ жакшырганын көрөбүз. Алынган маалыматтар мектепке чейинки курактагы балдардын психикасын калыптандыруунун бардык изилденген көрсөткүчтөрү боюнча жакшы натыйжаларга ээ болгондугун 1-Таблица тастыктайт.

**1-Таблица. Эксперименталдык топтун балдарынын психофизикалык өнүгүүсүнүн деңгээлдик көрсөткүчтөрү**

Жогорку деңгээл		Орточо деңгээл		Төмөнкү деңгээл	
Экспериментке чейин	Эксперименттен кийин	Экспериментке чейин	Эксперименттен кийин	Экспериментке чейин	Эксперименттен кийин
25%	54%	47%	41%	28%	5%

### Корутунду

Психологиялык-педагогикалык адабияттарды жана мектепке чейинки курактагы көрүүсү бузулган балдардын психикалык өнүгүүсүн коррекциялоо боюнча экспериментти талдап көрүп, төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик:

1. Көрүүсү начар балдардын психикалык өнүгүүсүндө бир катар өзгөчөлүктөр бар. Адабияттарды анализдөөлөр көрсөткөндөй, мектепке чейинки курактагы көрүүсү начар балдарда нерв-психикалык оорулар 65% түзөт. Көрүүсү бузулган мектепке чейинки курактагы балдардын 20%га жакыны мүнөздүн меланхолия түрүнө ээ экени аныкталган. Натыйжада, үй-бүлөдө жана балдар мекемесинде көрүүсү начар балдардын да, алардын теңтуштарынын да социалдык адаптациясын оптималдаштырган психологиялык-педагогикалык атмосфераны түзүү зарыл.

2. Көрүүсү начар балдарды тарбиялоо процессинде атайын түзөтүүчү көнүгүүлөр өзгөчө орунду ээлейт. Алар негизинен кыймылдаткыч,

тактилдик, угуу жана көрүү анализаторлорунун функциясын, алардын өз ара аракеттенүүсүн үйрөтүүгө багытталган.

3. 4-5 жаштагы балдардын когнитивдик процесстерин салыштырып талдоо көрүүсү начар балдардын дени сак теңтуштарынан төмөнкү көрсөткүчтөр боюнча артта калгандыгын аныктады: көңүл буруу, эс тутум, программаны өздөштүрүү сапаты.

4. Начар көргөн балдар үчүн дене тарбиясынын иштелип чыккан программасын колдонууга төмөнкүдөй жол берери эксперименталдык жактан далилденди:

- көрүүсү бузулган балдардын физикалык даярдыгын алсак, ийкемдүүлүк, ылдамдык, күч сапаттарын олуттуу жакшыртуу;

- эс тутумду, көңүл бурууну, визуалдык-образдуу ой жүгүртүүнү, материалды өздөштүрүү сапатын мүнөздөгөн көрсөткүчтөрдү жогорулатуу.

5. Көрүүсү начар мектепке чейинки курактагы балдардын социалдык жана эмоционалдык өнүгүүсүнүн көрсөткүчтөрү эксперименттен кийин бир топ жакшырган, балдар чоңдор менен байланышта болушат, буюмдар менен кыймыл-аракеттерди жасоого аракет кылышат, кызыгуу көрсөтүшөт.

#### Адабияттар

1. Анисимова, Н.Л. Особенности психологической помощи детям с нарушениями зрения в дошкольном учреждении: методич. рекомендации. – М.: Логос ВОС. – 2011. – 96 с.
2. Белецкая, В.И., Гнеушева АН. Охрана зрения слабовидящих школьников. М.: Просвещение. – 2018. – 340 с.
3. Воспитание слепых детей дошкольного возраста в семье. Библиотечка для родителей. Под ред. В.А. Феоктистовой. – М., – 2015 с. – 98 с.
4. Денискина, В.З., Бенедиктова, М. В. К вопросу о классификации детей с нарушениями зрения и вторичных отклонениях в их развитии. – М., – 2007. 89.
5. Егорова, Л.В. Использование сохранных анализаторов в работе со слабовидящими детьми //Дошкольная педагогика. – № 4. – 2006. – С.23-25.
6. Литвак, А.Г. Психология слепых и слабовидящих. - СПб.: РГПУ им.А.И. Герцена. – 2009. – 98 с.
7. Плаксина, Л.И., Григорян, Л.А. Психолого-педагогическая характеристика детей с нарушениями зрения (Учебное пособие). – М., – 2016. – 156 с.
8. Плаксина, Л.И. Теоретические основы коррекционной работы в детских садах для детей с нарушением зрения. – М. – 2018. – 209 с.

**ФИЛОЛОГИЯ**

УДК 82-1/-9

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_15](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_15)**МЕЛИС АБАКИРОВДУН «КӨКӨЙКЕСТИ» РОМАНЫНЫН КӨРКӨМ ЭСТЕТИКАЛЫК АЧЫЛГАСЫ**

*Жаанбаева Калипа Бердиевна, улук окутуучу,  
Ош мамлекеттик педагогикалык университети  
[kalipa27@hotmail.com](mailto:kalipa27@hotmail.com)  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Бул макалада жазуучу Мелис Абакировдун чыгармачылыгында жаңычылдык тууралуу сөз болот. Ошондой эле, жазуучунун «Көкөйкести» романы талдоого алынып, андагы образдар системасы, каармандын мүнөзү, чыгармада көтөрүлгөн проблемалар анализденет. Бул романда адам баласынын реалдуу жашоо турмушу андагы инсандардын тынч агымы жана социалдык-тарыхый тенденциялары камтылып, көркөмдөлүп ачылган. «Көкөйкести» романы тууралуу адабиятчылар тарабынан айтылган сын-пикирлер, романдын жанрдык табиятында кеңири баяндалат. Бир караган окурман үчүн кантип эле ушундай маанилүү, өзүнчө чоң романдык мазмун жана сюжет жаралсын деген ой, ишенбөөчүлүк жаралышы мүмкүн. Бирок, маселе окуяда эмес алсыз шартта калган адамдын ички дүйнөсүндө, бири-бирине жасаган мамилесинде болуп жатат. Булардын өз ара карым-катышы күндөлүк жашоо тиричилигинен башка эң негизгиси жалпы максатка, жалпы кызыкчылыкка байланышкан. Мында чындыгында жазуучу Мелис Абакиров өзүнө гана таандык өзгөчөлүктөргө ширелген жаңычыл мүнөздөгү чыгарма жаратты деп ишенимдүү айтууга болот.

**Ачык сөздөр:** проза, повесть, изденүүлөр, табылгалар, адабият, тема, идея, философиялык ой, пафос, жазуучу, психологизм, жанр, ода.

**ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ОТКРЫТИЕ РОМАНА  
МЕЛИСА АБАКИРОВА «КӨКӨЙКЕСТИ»**

*Жаанбаева Калипа Бердиевна,  
старший преподаватель  
Ошский государственный педагогический университет  
[kalipa27@hotmail.com](mailto:kalipa27@hotmail.com)  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** В данной статье говорится о новаторстве в творчестве писателя Мелиса Абакирова. Также анализируется роман писателя «Көкөйкести», система образов в нем, характер персонажа, проблемы, поднятые в произведении. В этом романе художественно раскрывается реальная жизнь людей, в том числе мирное течение личностей и социально-исторических тенденций. Критические замечания писателей о романе «Көкөйкести» подробно описаны в жанровой природе романа. Мысль о том, как создать такое же важное, отдельное большое содержание романа и сюжет для пристального читателя, может вызвать недоверие. Но проблема не в истории, а в внутреннем мире человека, оказавшегося в уязвимых обстоятельствах, в том, как они обращаются друг с другом. Их взаимоотношения связаны с общей целью, общими

интересами, которые являются наиболее важными, кроме повседневной жизни. При этом можно с уверенностью утверждать, что на самом деле писатель Мелис Абакиров создал произведение новаторского характера, вобравшее в себя черты, присущие только ему самому.

**Ключевые слова:** проза, повесть, соискание, находки, литература, тема, идея, философская мысль, пафос, писатель, психологизм, жанр, ода.

## ARTISTIC AND AESTHETIC DISCOVERY OF MELIS ABAKIROV'S NOVEL «KOKOYKESTI»

Zhaanbaeva Kalipa Berdievna  
Senior lecturer  
Osh State Pedagogical University  
[kalipa27@hotmail.com](mailto:kalipa27@hotmail.com)  
Osh, Kyrgyzstan

**Abstract.** This article we will talk about innovation in the work of the writer Melis Abakirov. The author also analyzes the novel "Kokoikesti", analyzes the system of images in it, the character of the character, the problems raised in the work. In this novel, the real life of a person is revealed artistically, embracing in it a calm flow of personalities and socio-historical trends. The criticism expressed by writers about the novel "Kokoikesta" describes in detail the genre nature of the novel. The idea of how to create the same important, separate large content of the novel and the plot for a close reader can cause distrust. But the problem is not in history, but in the inner world of a person who finds himself in vulnerable circumstances, in how they treat each other. Their relationship is connected with a common goal, common interests, which are the most important, apart from everyday life. At the same time, it can be confidently stated that in fact, the writer Melis Abakirov created a work of an innovative nature that absorbed features inherent only to himself.

**Keywords:** prose, lyrics, researches, findings, literature, theme, idea, philosophical thought, pathos, writer, psychologism, genre, oda.

**Киришүү.** Кыргыз эл жазуучусу Мелис Абакировдун ар бир жаңы чыгармасы окурмандарды кайдыгер калтырбайт. Чебер стилист, көркөм сөз өнөрүнүн таанымал чебери китеп окурмандарынын саны азайып бараткан шартта жаңы чыгармаларын жарыялап, окурман журтунун кызыкчылыгын арттырып келет. Жазуучу Мелис Абакировдун «Көкөйкести» аттуу китеби 2000-жылы жарыкка чыкты. Бул китепте «Көкөйкести» романы, «Жинди Сабыр», «Кумар» повесттери, «Канталамай» трагифарс-повести жана айыл аңгемелери топтолгон.

**Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары.** Китептеги ар бир чыгармасынын өзүнчө тарбиясы, өзүнчө бийик маданияты бар. Адамдардын жашоого, турмушка, келечекке болгон ишенимдери кыйын кырдаалдарда кандай өзгөрүүлөргө дуушар болушун изилдөөгө алган жазуучу ар бир каармандын психологиялык портреттерин терең ачып берүү менен, окурмандардын алдына алардын күрөшүнүн маани-мазмунун кеңири



түшүндүрүп сүрөттөйт, турмуштук позициясын тактап көрсөтөт, жогорулатат. Сөздүн нугу адамдын адам болуу, ар кандай катаал учурларда бири-бирине жардам берүү, түшүнүү сыяктуу гуманисттик идеяларга бекем ширелгендигинде болууда. «Көкөйкести» - адамзатты гумандуулукка, абийрдүүлүккө, акылмандыкка, ыймандуулука чакырган роман. Чыгармадагы башкы идея – Адамды, адам турмушун сүйүү, тынчтыкты, тазалыкты, күчтүү эркти даңазалоо. Романдын бүгүнкү күндөгү актуалдуулугу да дал мына ушунда. «Өзгөчө, «Көкөйкести» романы өзүнүн көркөмдүк-эстетикалык ажары, философиялык жалпылоолору аркылуу толкуп-ташып турат. Өзү курлуу чыгармалардан аттын кашкасындай бөлүнүп турган бул романда жазуучу Адам тагдырын адамдык трагедия деңгээлине чейин көтөрүп таштаган эле.

**Жыйынтыктар жана талкуулар.** Ал эми Мелис Абакировдун «Көкөйкести» романы жыйнактын өзөгүн түзүп турат. Бул роман 2002-жылдагы Кыргыз Республикасынын Токтогул Сатылганов атындагы мамлекеттик сыйлыгына көрсөтүлгөн.

XVII – XVIII кылымдар чегиндеги окуяларды камтыган чыгарманы тарыхый роман деп шартуу түрдө гана атоого болот. Автор өзү да жөн гана «роман» деген жанрдык аныктама бергени бекеринен эмес. Анткени, көптөгөн каармандардын алдыңкы катарында Атаке-бий, Абайылда баатыр, Аюке сыяктуу белгилүү тарыхый инсандар менен катар эле белгисиз, бирок реалдуу жашап өткөн көптөгөн каармандардын прототиптерин түзгөн «мезгил-доор» агымынын нугун аныктаган карапайым элдин карааны элестүү, көркөм тартылган. Жазуучу мурунтан белгилүү эле көп айтылган окуяларды, легенда-уламыштарды, санжыраларды кайталап отурбастан, мындан эки-үч кылым илгери болгон окуяларды өз алдынча кайра иштеп чыккан. Көркөм сөз фантазиясынын, законченемдеринин негизинде өз көз карашын, концепциясын, идеясын түзүп, кайталангыс чыгарма жарата алган [3].

Аты аталган чыгармасы тууралуу Мелис Абакиров мындай дейт: «... Жыйырма жыл бою жазылган эмгек. Түйшүгү түмөн чыгарма. Аны өзүм чечмелебейин. Басма сөз беттеринде жарыяланган калемдештеримдин жана окурмандардын пикирлерин кайталагым келбейт. Ал элибиздин өткөн доордогу көкөйкести учурларын көркөм чагылдырууга кылган ак дил мээнетим деп эсептейм» [2].

Чындыгында, бул роман жарыкка чыкканда окурмандын көңүлүн өзүнө буруп, ар кандай пикирлердин пайда болушуна шарт түзүлдү. Бири: «Өткөн доорго гимн» десе, бири: «Көкөйкестти» - көрөңгөлүү роман», «Улут рухунун улуулугуна ода» деген аталыштагы макалаларды жарыялашты.

Адегенде эле көзгө урунган нерсе жазуучунун эң негизги «инструменти» - тили болот эмеспи. Мелис Абакиров чебер жазуучу – стилист катары эбак эле өз баасын алса да, аталган романдагы стилдик эволюция өзүнчө сөз кылууга арзыйт. Адабият таануудагы айныгыс бир аксиома – чындык – ар бир тема сюжет, баян ички мазмунга жараша, ага ылайык келген, мазмунду толук бере алган тилдик, стилдик ыргакты талап кылат. Ошол өзүнчө гана шайкеш келген интонация табылбаган чакта чыгарманын башка барандуу ийгиликтери (курч окуя, кызыктуу тема, терең идея ж.б.) жөнүндө сөз кылбай койсок деле болот.

Жөнөкөйлөштүрүп айтканда – күндөлүк кадыресе – болмушту деле демейде сөзмөр, табиятынан сүрөткер адам жетер жерине жеткирип, көз алдыга элестүү тартып баяндаса, ошол эле окуя-баянды сөзгө чоркок, анды-дөңдү байкабаган адам «келди-кетти, айтты-деди» деген сыяктуу кургак маалымат менен чектелет эмеспи.

Бул жагынан алганда жазуучу романда өзүнүн мурдагы, азыркы турмушту баяндаган чыгармаларында ачылбай келген жүзүн, жаңы мүмкүнчүлүктөрүн ачкан. Тил – интонация эбегейсиз симфония добушу куюлушуп, улам өзгөрүлүп турган сымал сүрөттөлүп жаткан окуяларга, баяндалып жаткан теманын өзгөчөлүктөрүнө жараша бирде калбаат, сараң боекторго, бирде патетикалык бийик пафоско, салтанаттуу маанайга, бирде дал эле кыргыз элинин кылымдардан бери көкүрөгүндө орногон «Көкөй кести» күүсүндө болуп драмалуу-трагедиялуу «ноталарга» өтүп турат [3].

«Көкөй кести» - сөздүн толук маанисинде тарыхый роман. Азыркы учурда санжыра, эскерүү деңгээлинен ары узай албаган эмгектер тарыхый деп жарлык тагалып жаткан шартта бул абдан адилеттүү аныктама болмок. А негизи кеп анын жанрдык аталышында деле эмес, андай болгон күндө да, бул жагдай чечүүчү мааниге ээ болбос» [5].

«Көкөйкестидеги» дагы бир алгылыктуу сапат бул – көркөм романдын реалдуулукка максималдуу жакындыкта берилиши. Жашырбай эле айтып коелу – бизде тарыхый романда жана тарыхый темада жазылган романдар, чыгармалар салты аликүнгө чейин жакшы өнүккөн эмес. Ошондон уламбы, бул багытта жазылган чыгармалардын көбүндө фольклордук критерийлердин негизинде чылгый кызыктуу окуялар, курч жагдай учурлар, конфликт-коллизиялар гана иргелип, тандалып алынып, баяндалууга арзып, калган реалдуу турмуштагы тынч агымдагы, бирок өзүнүн ички мазмунуна чоң социалдык-тарыхый тенденцияларды камтыган демейки турмуш такыр эле болбогонсуп, көз жаздымда калып калат. Ал эми турмуш театр, же роман эмес жана жалаң гана «кызыктуу окуялардан» куралбайт эмеспи. Анда ошол «тихий» күндөрдө, агымдарда, демейки күндөлүк турмушта жаралган чоң окуялардын кыртышы, үрөнү, себеби камтылары эч ким үчүн табышмак

эмес. Чоң конфликтердин жаралыш себептери, шарттары тигил же бул каармандын кыял-жорук, жасаган иштерин негиздеген мүнөзү сыяктуу эле бири-бирине тыгыз байланышкан нерселер экендиги талашсыз» [3].

Романда жогоруда аталган реалдуу тарыхый инсандардын образдары да көркөм ачылган. Белгилүү бир траферат, идеялизациялоо чегинде калбай, автор аларды башка карапайым көптөгөн каармандарынын катарында эле жакшы жана терс сапаттары бар адамдар, ийгилик жана жаңылышуу сыяктуу табигый көрүнүштөрдөн куру калбаган адамдар катары сүрөттөй алган.

Н.В.Гоголь: «Жазуучунун бир гана мугалими болот; ал анын окуучусу», деген эмеспи. Ошол себептен М.Абакировдун чыгармалары да окурмандары тарабынан жогору бааланды.

«Көкөйкести» романынын, китебинин калк аралаган алгачкы кадамдарынан улам дагы бир нерсе ачык баамга урунгандай болду. Көрсө, окурмандар олуттуу, мыкты адабиятка суусап турушкан экен, муктаж тура. Демек, кыргыз адабияты өнбөйт-өспөйт дегенге негизибиз, жүйөбүз жок. Элибиз жазуучулардын жалындуу, жандуу сөздөрүнөн күдөр үзүшө элек», - деп туура белгилеген жазуучу Жумабек Медералиев [5].

**Корутунду.** Чындыгында, Мелис Абакировдун чыгармалары адамдардын рухий дүйнөсүн тазалоого багытталган чыгармалар. Чыгармаларынын негизинде окурмандардын руханий байлыктарын топтоого мүмкүнчүлүктөрү зор. Мелис Абакиров өзү да : «...Өнөр менен билимди, Теңир өзү даарыган талант менен рухту – эл кызматына жумшоодон өткөн милдет да, сыймык да барбы?! Же руханий канааттануудан ашкан байлык да, сыйлык да барбы?!» - деп айтат.

Албетте, руханий канааттанууга не жетсин. Ошол себептен, адам баласы руханий жан дүйнөсүн тазартса, байытса, ал ошончолук таза, абийирдүү, ыймандуу, маданияттуу жана эң негизгиси Адам деген улуу атты алып жүрө алат.

#### Адабияттар

1. Абакиров М. Көкөй кести. – Б., 2000
2. Абакиров М. Руханий канааттануудан өткөн байлык жок. //Эркинтоо, 2002, 22-февраль.
3. Апышов М. Өткөн доорго гимн. //Заман Кыргызстан, 2000, 3-ноябрь.
4. Асаналиев К. Бийлик жана адилеттик. //Кыргыз Туусу, 2006, 19-21-сентябрь.
5. Медералиев. Ж «Көкөй кести» - көрөңгөлүү роман . //Эркин тоо, 2000-ж, 17-ноябрь.

**ФИЛОЛОГИЯ**

УДК 801.8

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_16](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_16)**БАТА БЕРҮҮНҮН ПРАГМАТИКАЛЫК МААНИСИ***Кожоева Гулжамал Жайлообаевна, ф.и.к., доцент**[gulkyrgyz@mail.ru](mailto:gulkyrgyz@mail.ru)**Ош мамлекеттик университети**Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Макалада бата берүүнүн прагматикалык мааниси жөнүндө сөз болот. Бата берүү күнүмдүк турмушубузда кеңири колдонулат. Кыргыз этносунун ойтуюмунда батага ишенүү, сөз күчүнө ынануу, андан таасирленүү, натыйжага жетүү ж.б. түшүнүктөр жашип келет. Бата ой кампабызда даяр формула катары жашиайт. Айтылуучу учурда кырдаалга шартка жараша аткарылат.

Бата прагматикасы дайыма кайталоо менен коштолот. Адресант адресатка бата тилөөдө бир нече императивдерди кайталап колдонот. Бата түзүлүшү жагынан ыр жана кара сөз түрүндө берилсе, ал эми колдонулуу өзгөчөлүгүнө карата жеке жана жалпы болуп бөлүнөт.

Бата берүүнүн прагматикасы өзгөчө. Бата берүү төмөндөгүдөй тартипте аткарылат. Бата айтуучу же берүүчү жалгыз – бата алуучу да жалгыз, бата айтуучу жалгыз – бата алуучу көпчүлүк, бата айтуучу көпчүлүк – бата алуучу жалгыз, бата айтуучу көпчүлүк бирок бата алуучу көмүскөдө, жалпы көпчүлүктүн, жалпы көпчүлүккө бата берүүсү.

**Ачык сөздөр:** бата берүү, прагматика, кайталоо, дискурс, адресант, адресат, кырдаал.

**ПРАГМАТИЧЕСКИЙ СМЫСЛ БЛАГОСЛОВЕНИЯ***Кожоева Гулжамал Жайлообаевна, к.ф.н., доцент**[gulkyrgyz@mail.ru](mailto:gulkyrgyz@mail.ru)**Ошский государственный университет**Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** В статье обсуждается прагматическое значение благословения. Благословение широко используется в нашей повседневной жизни. В представлениях кыргызского этноса существует такие понятия как, вера в благословение, вера в силу слов, влияние, достижение результатов и другие. Благословение живет на нашем складе как готовая формула, исполненная в соответствии с обстоятельствами текущей ситуации.

Прагматизм благословения всегда сопровождается повторами. Адресант неоднократно использует несколько императивов, чтобы благословить адресата. Благословения по структуре произносятся в форме песен и произвольно, и в зависимости от специфики использования делятся на индивидуальные и общие.

*Прагматизм благословения уникален в своем роде. Благословения имеют свой порядок: тот, кто благословляет или дает благословения в одиночку - тот, кто получает благословение; тот, кто дает благословение - те, кто получают благословение; те, кто дают благословение - те, кто получают благословение (большое количество благословляющих и благословенных), иногда тот, кто получает благословение находится в дали.*

**Ключевые слова:** благословение, прагматика, повторение, дискурс, адресант, адресат, ситуация.

## THE PRAGMATIC MEANING OF THE BLESSING

*Kozhoeva Gulzhamal Zhailoobaevna*

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor*

*[gulkyrgyz@mail.ru](mailto:gulkyrgyz@mail.ru)*

*Osh State University*

*Osh, Kyrgyzstan*

**Abstract.** *The article discusses the pragmatic meaning of the blessing. The blessing is widely used in our daily lives. In the views of the Kyrgyz ethnic group, there are such concepts as faith in the blessing, faith in the power of words, influence, achievement of results, and others. The blessing lives in people as a ready-made formula, executed according to the circumstances of the current situation.*

*The pragmatism of blessing is always accompanied by repetition. The addresser repeatedly uses several imperatives to bless the addressee. The structure of the blessing is pronounced in the form of songs, and depending on the specific use, is divided into individual and general.*

*The pragmatism of blessing is unique in its own way. The blessings have their own order: the one who blesses or gives the blessings alone - the one who receives the blessing; the one who gives the blessing - those who receive the blessing; those who give the blessing - those who receive the blessing (a large number of blessing and blessed), sometimes the one who receives the blessings in the distance.*

**Key words:** *blessing, pragmatics, repetition, discourse, addressee, addressee, situation.*

**Киришүү.** Бата түшүнүгү бата, ак бата, жылуу сөздөр, тилек ушу сыяктуу сөздөр менен колдонулуп жүрөт. Кыргыз «ак баталарындагы түшүнүктө адамдын ээлери «берүүчү, жалгоочу» болуп бүткүл бийлик анын ээлеринде деп, андан жалбарып, жалооруп суранып тиленилсе, «колдоочу» катары болуп, алардан көмөк тиленген. Бата тилөөчүгө (бата алуучуга) бата берүүчү жак мына ушуларды сурап, тилеп берген сөздөр ак баталар болгон» [5, 202]. Ошондой эле, кыргыз элинде батага болгон ишеним катары бир топ паремиялар учурайт. Алсак, «Бата – сөздүн атасы», «Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт», «Баталуу эр арыбас, батасыз эр жарыбас», «Ботонун куну – бир жут, батанын куну – миң кут» ж.б.

Чындыгында кыргыз дүйнө таанымында сөздүн магиялык күчүнө, кубатына ишенүү байыртан аң-сезимибизге сиңген. Ошондуктан бата берүү күнүмдүк турмушубузда орчундуу орунду ээлейт.

Бата түшүнүгү буга чейин эмгектерде бир топ изилдөөгө алынып, түрлөрү маанисине карата классификацияланганы менен баталардын семантикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрү, прагматикасы атайын иликтенбеген.

**Изилдөөнүн материалдары жана методдору.** Бата берүүнүн прагматикасы көп функциялуу. Анткени бата ар кандай турмуштук жагдай кырдаалдарга карата ар түрдүүчө аткарылып келет. Бата берүүдө адресант жылуу сөздөр менен адресатка жакшы ойлорду тилейт. Натыйжада адресат өзүн позитивдүү сезет.

Кээде бата берүү сурануу маанисинде да аткарылып калат. Маселен, күтүлбөгөн жерден айтуучу өзүнүн каалоо-мүдөсүнө жетүү же аткартуу үчүн угучуудан суранат *батамы берейин* мобул нерселерди аткарып берчи же бир маалыматы жеткирип койчу дегендей ж.б.у. сыяктуулар. Адресат көбүнчө адресанттын каалоосун аткарууга аракет жасайт, себеби ал тетири батадан же каргыштан коркот.

Кыргыз этносунун ой-туюмунда батага ишенүү, сөз күчүнө ынануу, андан таасирленүү, натыйжага жетүү ж.б. түшүнүктөр жашап келет.

Баталар мазмуну боюнча бир топ классификацияларга ажырайт. Кырдаалга шартка жараша батанын тексти мисалы, конушка берилүүчү бата, кыз узатууда айтылбайт. Дасторконго бата, сапарга берилүүчү батада керектелбейт. Ар бири өзүнчө маанисине карата прагматикалык жактан ошол учурда же кырдаалда гана аткарылат.

Тилдик каражаттардын колдонулушуна карата бата иргелет. Мисалы: Ар бир батанын аткарылышы бөлөк. Колго суу куйганда берилүүчү батада: *Тилегиңди берсин, бактылуу бол, бак берсин, өмүрүңдү берсин* ж.б. колдонулат. Ар бир адам колго суу куйган адамга жекече бата беришет, кыска түрүндө болсо да сөз тизмектери бир нече кайталанат. Мисалы: *Айланайын бактылуу бол, бактылуу бол. Чоң жигит бол, чоң жигит бол. Кем болбо, кем болбо. Кудай жалгасын, балам, кудай жалгасын. Бак берсин, дөөлөт берсин. Көп жаша, көп жаша* ж.б. Бул мисалдарда сөздөрдүн кайталанышы ресципиентке жеткиликтүү болуп, тилектин аткарылышына ишеним жаралып жатат.

Мындай мисалдар күнүмдүк жашообузда кеңири колдонулат. Мында айтуучу батаны угуучуга жеке өзүнө гана багыттап, башкаларга жарыялабастан, ыраазычылыгын билдирет. Бата алуучу жаш курактагы адам.

Ал эми бата берүүчү ар кандай куракта. Колго суу куюуудагы кырдаалда, үндөбөй коюуга болбойт. Болбоду дегенде бир сөздү айтууну талап кылат. Мисалы: *Рахмат, рахмат*. Бир сөз аркылуу да, тилек тиленет. Баш ийкөө менен коштолот. Текст кыскача баяндалат. Ар бир эле айтуучу мындай батаны айта берет. Салт катары эс тутумубузда сиңип калган.

Бата ой кампабызда даяр формула катары жашайт. Айтылуучу учурда кырдаалга шартка жараша аткарылат. Батада берилүүчү жалпы мазмун жакшылык каалоо болгондуктан, позитивдүү императивдер аркылуу чагылат. Бата прагматикасы дайыма кайталоо менен коштолот. Адресант адресатка бата тилөөдө бир нече императивдерди кайталап колдонот. Кайталоо бул ишенимди жаратат. Маселен, *сакта, жүр, болсун, өт, айтсын, чыксын, турсун, бол, бер, кыл, берсин, келсин, толсун, колдосун* ж.б. сөздөр кайталанып колдонулат.

Бата берүүдө жогорудагы сөздөрдүн бир нече ирет кайталанышы угуучуга же бата алуучуга канчалык көп айтылса, бата ошончолук таасирдүү, жугумдуу болот. Башкача айтканда, адресаттын энергиясын толуктап, жашоого болгон таасирин күчөтөт. Бата берүү «оомийн» деп кош алакан жайылып, аны бетке сүрүү менен коштолот.

Батаны адамдардан кандайдыр бир өзгөчөлүгү менен айырмаланган инсандар берген. Мисалы: Элге кадыры сиңген, улуу аксакалдар, үлгүлү болор, тил билги, көрөгөч, көп жашаган, кадырлуу сөзү таасирдүү инсандар айтышкан.

Баталар даяр түрүндө да колдонулуп келет. Мисалы: *Кошойдун батасы, Бакайдын батасы, Арстанбектин батасы, Манастын батасы, Умай эненин батасы* ж.б.

Бата дискурсунда өзгөчө басымдуу сөздөр кайталануу менен угуучуга жеткиликтүү болот. Айтылган тилектер жаратканга жетип, кайра жообу аткарылат дегендей ишеним чоң роль ойнойт. М:

*Байгамбар батасын берсин*

*Бай дөөлөтүн берсин.*

*Теңир ата жан берсин*

*Умай эне бак берсин.*

*Казаныңа аш берсин,*

*Периштелүү баш берсин.*

*Берекелүү аш берсин.*

*Оомийин!* [5, 319]. Мында Пайгамбарга, Теңирге, Умай энеге, периштеге карата сурануу аркылуу ишеним көрсөтүлүп жатат. Бул жерде бата берүүчү адресант пайгамбар. Аны айтуучу көмүскөдө, пайгамбардын

батасы аркылуу адресатка бата тилейт. *Берсин* сөзү 7 жолу кайталанып, *бата, дөөлөт, жан, бак, аш, баши* сөздөрүнүн берилишин тиешелүү субъекттерден суранып жатат. Батанын ишке ашышы чын дилден, жагдайга жараша аткарылат. *Берсин* императивинин кайталанышы магиялык күчкө ээ. Угарман батанын ишке ашышына толук ишенет.

**Жыйынтыктар жана талкуулар.** Батанын тексти калыпка салынган эмес. Ал ар кандай сөздөр менен трансформацияланып айтылат. Бирок бардык батанын текстинин мазмуну жакшылыкка, оң мааниге карата айтылышы менен окшош.

Бата түзүлүшү боюнча экиге бөлүнөт:

- 1) ыр түрүндө;
- 2) кара сөз түрүндө.

Ал эми колдонулуу өзгөчөлүгүнө карата бата экиге бөлүнөт:

- 1) жеке;

Бата берүүчү же берүүчүлөр угучууга гана жекече жакшылыктарды арнашат. Бул жагдайда бата алуучунун аты аталуу менен айтылат. Мисалы: *Адемир чоң жигит бол, кудай узун өмүр берсин, ден соолук берсин, элдин уулу бол, оомийин!* (оозеки кептен). *Брахмат сага, балам, эки дүйнөдө ыраазымын. Келечекти кечирип, кемтигимди толтурдуң. Кудайым сага өмүр берсин, учуң узарып, өркүнүң өссүн. Сенин жүрөгүнө түшүнөм мен. Укум-тукумуң өссүн, жамандык көрбөгүн, балам, - деп бата берди* (Сооронбаева З. Чоочун киши. 2-китеп, 122-бет). Бул жерде кайнатасы Мансур келини Жайнагүлгө батасын берип жатат. *Өссүн* сөздөрү кайталанып, батанын текстиндеги негизги күчтү көтөрүп турат.

Жеке бата берүүдө бата алуучу батага ылайык белгилүү иш-аракет жасашы керек. Себеп, кырдаал, жагдай түзүлүшү абзел. Угуучу жалгыз угушу мүмкүн, кээде өзүнө жалгыз айтылган менен башка адамдардын катышуусу менен жүрөт. Жеке бата көбүнчө тууган-туушкандардын, үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосунда арбын керектелет.

- 2) жалпы;

Жалпыда жеке адамга гана эмес жалпы түрүндө берилет. Мисалы: Кыргыз элине, жалпы жамаатка, айыл элине, жалпы жаш курактагыларга ж.б. Жалпыга бата берүүдө, жалпы ой-тилектер айтылат. М:

*Кыргыз элим соо болсун,*

*Кылымга ишин оң болсун.*

*Торолуп уул, кыздарын,*

*Толкуган көлдөй ой болсун* [5, 345].



Күнүмдүк тиричилигибизде кара сөз түрүндөгү баталар кеңири колдонулат. Анткени ар бир инсан ар кандай кырдаалда чын дилинен жараткандан сурануу менен бата тилейт. Позитивдүү сөздөрдү колдонот.

Жашообузда эң көп керектелген бата дасторконго берилет. М:

*Аш бергенге баш берсин,*

*Узун өмүр жаш берсин. Оомийин!*

*Алтын башыңар аман болсун,*

*Тилегиңер кабыл болсун. Оомийин!*

*Дасторконунар толсун,*

*Уулунарддын урматын көргүлө,*

*Кызыңардын кызматын көргүлө. Оомийин!* [2, 44].

Бул мисалдардан көрүнгөндөй, кайталанган сөздөр батанын таасирин арттырып жатат.

Бата берүүнүн прагматикасы өзгөчө. Анткени бата берүү төмөндөгүдөй тартипте аткарылат. 1. **Бата айтуучу же берүүчү жалгыз – бата алуучу да жалгыз.** Мисалы:

*Итке жабуу, битке жабуу,*

*Кийимиң күзгө жетсин,*

*Өмүрүң жүзгө жетсин! Оомийин!* [2, 140].

Бул жерде *жабуу, жетсин* сөздөрү кайталанып, таандык жана барыш жөндөмөнүн мүчөлөрүнүн жардамы менен адресант тарабынан бата аркылуу каалоо-тилек ишке ашып жатат.

Жалгыз адресатка бата берүү көбүнчө үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосунда, турмуштун ар кандай кырдаалдарында кимдир бирөөгө жардам берүүдө колдонулат. Маселен, Атасы уулуна: *Уулум узак өмүрлүү бол, таалайлуу бол, ырыс кешиктүү бол* ж.б. (оозеки кептен). Жашы улгайган адамга жардам берүүдө: *Ылайым бар бол, сен мени сыйласан, кудай сени сыйласын, сен да мендей кары бол, бактылуу бол* (оозеки кептен). Дасторкон жайууда да колдонулат. Мисалы: *Башың аман болсун, дасторконуна нан толсун, эмне ниет тилесең ошолордун баары кабыл болсун. Оомийин!* (оозеки кептен).

2. **Бата айтуучу жалгыз – бата алуучу көпчүлүк.** Мисалы:

*О, касиеттүү кудурет,*

*Тилди билбегенден сакта,*

*Дилди сыйлабагандан сакта,*

*Кайырымсыз туугандан сакта,*

*Коогалуу катындан сакта,*

*Биймансыз баладан сакта,*

*Жамандын көзүнөн сакта,*

*Оозу кандуу бөрүдөн сакта,  
Тескери батадан сакта. Оомийин!* [2, 84].

*Сакта* сөзүнүн ар бир сапта кайталанышы каалоо-максаты конкреттештирип, ишенимди жаратып жатат. Эмнеден сакташ керектиги чыгыш жөндөмөнүн –ден, -дан, -нан, -дөн мүчөлөрүнүн кайталанышы аркылуу анык так берилди. Бул жерде мүчөлөрдүн кайталанышы да сүйлөмдө өзгөчө мааниге ээ.

**3.Бата айтуучу көпчүлүк – бата алуучу жалгыз.** Бул түрү той тамашаларда, мааракелерде, сыйда ошол жакшылыкты өткөргөн инсанга жалпы чакырылган же топтолгон элдер алакан жайып бата тилешет. Маселен, *Кана эмесе баарыбыз алакан жайып бата тилейли. Ылайым үй-бүлөдө ынтымак болсун, береке болсун! Балдарыңын жакшы күндөрүн көр, жыргалчылыкта жаша! Кудайдын көзү түз болсун, бардык жакшылыктар көп болсун!* ж.б.

Көпчүлүктүн бата берүүсү батанын эң күчтүүсү, анткени канчалык көп адам бата тилесе анын таасири да күчтүрөөк, б.а. азчылыкка караганда көпчүлүктүн кудайдан тилөөсү таасирдүүрөөк. Кыргыз элинде *жетинин бири кызыр* деген сөз да жок жерден айтылбаса керек.

Бата берүүдө бата алуучуну жактырбоо, теңсинбөө, кызгануу болсо да, ошол жагдайда ал негатив нерселердин ордун позитив ээлейт. Ошол кырдаал айласыз бата берүүнү талап кылат. Күтүлбөгөндө кара санатайлык бата тиленүү убактысында токтотулат. Анткени бардык батанын тексттиндеги оң таасирдүү сөздөр ар бир угучуунун психологиясына оң таасир тийгизет.

Күнүмдүк турмуш тиричиликте көпчүлүктүн бата берүүсү кеңири колдонулат. Б.а. көпчүлүктөн бата алууга ар бир инсан ниеттенип, батага татыктуу болууга аракеттенет. Ошондой эле, жашоодо кээ бирөөлөрдү анын иши жүрүшүп жатат, себеби ал бата алган да дегендей сөздөр да айтылат. Элде батага ишенүү бар үчүн тетири батадан коркушат.

Көпчүлүктүн жалгыз адамга берген батасы:

*Алганың алтын болсун,*

*Мартабаң улук болсун.*

*Жүзүң жарык болсун,*

*Өмүрүң узун болсун.*

*Ден соолугуң сак болсун.*

*Алганың менен тең карып, тең арып,*

*Ак чачтуу сары тиштүү болгула.*

*Дастарконуң узарсын,*

*Атың арам болбосун,*

*Конгон үйүң сараң болбосун. Оомийин!* [2, 105-106].

*Болсун* кайталоосу ниеттин ишке ашышын камсыздап жатат.

**4. Бата айтуучу көпчүлүк бирок бата алуучу көмүскөдө.** Көпчүлүк ырамазан айында ырамазан батасын берүүдө адресат же угуучу айкын болбостон жалпы айтыла берет, б.а. көмүскөдө. М:

*Ырамазан жар болсун,*

*Жакшылыгың шар болсун.*

*Алганыңдын кийгени,*

*Кымкап, жибек, шай болсун.*

*Балдарыңдын мингени,*

*Кара кашка тай болсун.*

*Тоодак этин ашагын,*

*Токсонго чыга жашагын.*

*Улар этин ашагын,*

*Узак өмүр жашагын. Оомийин!* [5, 341].

**5. Жалпы көпчүлүктүн, жалпы көпчүлүккө бата берүүсү.** Мында Теңирден жалпы көпчүлүк, жалпыга бата тилешет. Жаратканга табынуу, тиленүү, сурануу иретинде аткарылат. М:

*О, кудурет, жараткан,*

*Башыбызга эсендик бер,*

*Дөөлөт, бакыт, ынтымак бер.*

*Жерге жамгыр бер,*

*Жакырга байлык бер,*

*Азалуу үйгө шаттык бер.*

*Карыга сөөлөт бер,*

*Балага абийир бер,*

*Кемпирге келбет бер,*

*Келинге ыйман бер,*

*Жигитке эрдик бер,*

*Элге береке бер.*

*Ырыскы менен даарый кет,*

*Ушу батабызды кабыл эт. Оомийин!* [2, 84-85].

Бул мисалда төмөндөгүдөй каалоо-тилектер жараткандан тиленип берилүүдө: адресатка жараткандан эсендик, дөөлөт, бакыт, ынтымак берилиши, жерге жамгырдын болуусу, жакырдын муктаждыгын кандыруу, азанын ордуна шаттыктын келүүсү, карынын сөөлөттүү болуусу, балага абийир, кемпирге келбет, келинге ыйман, жигитке эрдик берилүүсү, элге берекени камсыздоо.

**Корутунду.** Бата берүү күнүмдүк турмушубузда кеңири колдонулуп, атайын максатта аткарылат. Кыргыз этносунун ой-туюмунда батага ишенүү күчтүү сакталган. Анткени сөздүн кудуретине ишенүү, сөзгө ынануу, андан таасирленүү практика жүзүндө белгилүү бир натыйжага алып келет. Бата берүүдө императивдер кайталанып, бата алуучуга таасирдүү, жеткиликтүү болот. Батада айтылуучу жалпы мазмун жакшылык каалоо болуп саналат.

Жыйынтыктап айтканда, бата берүүнүн прагматикасы өзгөчөлүктөргө ээ жана көп функциялуу. Бата берүүдө бата айтуучу же адресант жалгыз, бата алуучу же адресат да жалгыз, бата айтуучу жалгыз, бата алуучу көпчүлүк, бата айтуучу көпчүлүк, бата алуучу жалгыз, бата айтуучу көпчүлүк бирок бата алуучу көмүскөдө, жалпы көпчүлүктүн, жалпы көпчүлүккө бата берүүсү сыяктуу шарт-кырдаалга карата аткарылат. Адресант адресатка бата тилөөдө бир нече императивдерди кайталап колдонот. Баталар ар кандай трансформацияланып айтылышы мүмкүн, анын чеги бата берүүчүнүн ниет каалоосуна жараша аныкталат. Бата түзүлүшү жагынан ыр жана кара сөз түрүндө берилип, колдонулуу өзгөчөлүгүнө карата жеке жана жалпы болот.

#### **Адабияттар:**

1. Абдулатов А. Паремияларды когнитивдик-педагогикалык максатта сыпаттоонун айрым проблемалары. - Ош: Б-сыз, 2006. 149 б.
2. Джапанов А. Ак баталар. –Бишкек, 2011. 396 б.
3. Жусубалиев А. Кыргыздардын мусулмандашуу тарыхы. -Бишкек, 2016.
4. Жусупов К., Ч.Өмүралиев. Ак бата. –Бишкек: Бийиктик, 2003. 195 б.
5. Каада-салттар. Ак баталар. / Түз.:А.Акматалиев, К.Кырбашев, М.Өмүрбай уулу, Ө.Шаршеналиев. –Бишкек: Шам, 2003. 400 б.
6. Карасаев К. Каамус наама. -Бишкек, 1996. 119 б.
7. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. -Фрунзе: Мектеп, 1969.

## ФИЛОСОФИЯ

УДК 141

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_17](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_17)

**АДАМДЫН ОЙЛОСУНА ТҮДӨН-ТҮЗ ТИЙШЕЛҮҮ  
ПРИЦИПТЕРДИН ТАЛАП КЫЛЫНУУСУ ЖАНА КЭЭ-БИР СОЦИО-  
ЭКОНОМИКАЛЫК СЕБЕПТЕР**

*Масиралие Шумкар, окутуучу,  
masshum@mail.ru  
Ош мамлекеттик университети,  
Ош, Кыргызстан*

***Аннотация.** Адам баласы дүйнөдө качан пайда болгондугу туурасында жалпысынан илимий жсооп тактала элек болсо дагы азырынча археологиялык, антропологиялык, этнографиялык изилдөөлөрдүн натыйжалары бир топ салыштырмалуу өткөн кылымдардагы маалыматтарга карата жемиштүү жана аныгыраак десек жаңылышпайбыз. Колго алынган макалабызда кыскача болсо дагы адам баласынын жүз миңдеген жылдар бою тарыхта басып өткөн катаал жана табияттын татаал шарттары менен кармашып өзүн жана табиятты таануу аракеттеринин өзөгүн түзгөн «таанып билүү», процессин учурубоздагы деңгээлге салыштыруу аркылуу, мындан ары коомубоздун парадигмаларын түзгөн; каада салт, ырым-жырымдар, ишенимдер, маданият, көнмүш адаттар, искусство, көркөм адабияттардын адам баласынын дүйнө таанымына кандайча таасир бергендигин тактоочу аракет менен бирге жеке индивид жана жалпы коомдун өсүп өнүгүүсү үчүн кайсыл шарттар туура тандалса оң таасир бере тургандыгы жөнүндө кыскача ой жүгүртүүнү бөлүшүп кетүүнү туура деп белгиледик. Себеби жогорудагы илимдердин изилдөөлөрүнө таяна турган болсок, адам баласынын табигый түрдө жаратылыштан эмнени пайдалуу жана эмнени пайдалуу эместигин тандоо жөндөмүнүн жок болгондугунан кабарлайт. Мисалы: кандайдыр бир тарыхка байланыштуу чыгарманын жалпы мазмунундагы жакшы, баатыр, эр жүрөк, жаман-деп аталган каармандар, көйгөйлөр, мамилелерди өзгөртпөстөн; дал өзүн каршы тарапта согушкан тарыхчынын баяндамаларын карай турган болсок тескерисинче жакшы жана адилеттүү деп мактаганын көрүүгө болот.*

***Ачкыч сөздөр:** сезим баскычтары, эпистемология, ой жүгүртүү, салыштыруу, кредитор, дебитор, принциптер, абстрактуу.*

**ТРЕБОВАНИЕ ПРИНЦИПОВ, НЕПОСРЕДСТВЕННО СВЯЗАННЫХ С  
ЧЕЛОВЕЧЕСКИМ МЫШЛЕНИЕМ И НЕКОТОРЫМИ СОЦИАЛЬНО-  
ЭКОНОМИЧЕСКИМИ ПРИЧИНАМИ**

*Масиралие Шумкар, преподаватель,  
masshum@mail.ru  
Ошский государственный университет,  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** *Научный ответ на вопрос о том, когда появился в мире человеческий род, до сих пор не выяснен, можно с уверенностью сказать, что результаты археологических, антропологических и этнографических исследований более плодотворны и точны, чем данные прошлого. веков. В нашей статье запечатлен, хотя и кратко, процесс «познания», являющийся ядром попыток познания себя и природы, и суровые и сложные условия природы, через которые прошёл человеческий род на протяжении сотен тысяч лет в истории формировал парадигмы нашего общества, сравнивая его с нынешним уровнем; Наряду с попыткой прояснить, как обычаи, ритуалы, верования, культура, привычки, опыт и литература повлияли на мировоззрение людей, поделитесь кратким размышлением о том, какие условия, если они выбраны правильно, окажут положительное влияние на рост и развитие личности и общества в целом, мы решили уйти. Это потому, что, основываясь на исследованиях вышеупомянутых наук, это указывает на то, что люди от природы не имеют возможности выбирать, что полезно, а что бесполезно от природы. Например: без изменения так называемых хороших, героических, смелых, плохих характеров, проблем, отношений в общем содержании произведения, относящегося к какой-либо истории; Если мы посмотрим на отчеты историка, воевавшего на противоположной стороне, то увидим, что он хвалит ее как хорошую и справедливую.*

**Ключевые слова:** мышление, сравнение, принципы, абстракция, эпистемология, совокупность, взаимосвязанность, дебитор, кредитор.

## THE REQUIREMENT OF PRINCIPLES DIRECTLY RELATED TO HUMAN THINKING AND SOME SOCIO-ECONOMIC REASONS

Masiralie Shumkar, Lecturer,  
masshum@mail.ru  
Osh State University,  
Osh, Kyrgyzstan

**Abstract.** *Although the general scientific answer to the question of when the human race appeared in the world has not yet been clarified, it is safe to say that the results of archaeological, anthropological and ethnographic research are more fruitful and more accurate than the data of the past centuries. In our captured article, although briefly, the process of "knowing", which is the core of the attempts to know oneself and nature, and the harsh and complex conditions of nature, which the human race has gone through for hundreds of thousands of years in history, has formed the paradigms of our society by comparing it to the current level; Along with trying to clarify how customs, rituals, beliefs, culture, habits, experience, and literature have influenced the worldview of human beings, share a brief reflection on which conditions, if chosen correctly, will have a positive effect on the growth and development of the individual and the society as a whole. We decided to leave. This is because, based on the researches of the above sciences, it indicates that human beings do not naturally have the ability to choose what is useful and what is not useful from nature. For example: without changing the so-called good, heroic, brave, bad characters, problems, relationships in the general content of the work related to any history; If we look at the reports of the historian who fought on the opposite side, we can see that he praises it as good and just.*

*Key words: thinking, comparison, principles, abstraction, epistemology, totality, interconnectedness, debtor, creditor.*

**Киришүү.** Адам баласы дүйнөдө качан пайда болгондугу туурасында жалпысынан илимий жооп тактала элек болсо дагы азырынча археологиялык, антропологиялык, этнографиялык изилдөөлөрдүн натыйжалары бир топ салыштырмалуу өткөн кылымдардагы маалыматтарга карата жемиштүү жана аныгыраак десек жаңылышпайбыз. Колго алынган макалабызда кыскача болсо дагы адам баласынын жүз миңдеген жылдар бою тарыхта басып өткөн катаал жана табияттын татаал шарттары менен кармашып өзүн жана табиятты таануу аракеттеринин өзөгүн түзгөн «таанып билүү», процессин учурубүздөгү деңгээлге салыштыруу аркылуу, мындан ары коомубүздүн парадигмаларын түзгөн; каада салт, ырым-жырымдар, ишенимдер, маданият, көнмүш адаттар, искусство, көркөм адабияттардын адам баласынын дүйнө таанымына кандайча таасир бергендигин тактоочу аракет менен бирге жеке индивид жана жалпы коомдун өсүп өнүгүүсү үчүн кайсыл шарттар туура тандалса оң таасир бере тургандыгы жөнүндө кыскача ой жүгүртүүнү бөлүшүп кетүүнү туура деп белгиледик. Себеби жогорудагы илимдердин изилдөөлөрүнө таяна турган болсок, адам баласынын табигый түрдө жаратылыштан эмнени пайдалуу жана эмненин пайдалуу эместигин тандоо жөндөмүнүн жок болгондугунан кабарлайт. Мисалы: кандайдыр бир тарыхка байланыштуу чыгарманын жалпы мазмунундагы жакшы, баатыр, эр жүрөк, жаман-деп аталган каармандар, көйгөйлөр, мамилелерди өзгөртпөстөн; дал өзүн каршы тарапта согушкан тарыхчынын баяндамаларын карай турган болсок тескерисинче жакшы жана адилеттүү деп махтаганын көрүүгө болот. Тарыхта кандай түрдө колго алынып, кайсал элге таандык болбосун жазылган эпостор, уламыштар же болбосо тарыхка тийешелүү чыгармалар болбосун ошол жазуучунун өзүнүн өтмүштөгү туура деп билген анча-мынча маалыматарынын мөмүсүнөн гана түзүлгөн. Демек, натыйжада өздөрү үчүн туура деп белгиленген ченемдерге жараша критерийлердин түзүлгөнү ачык. Чечүүнүн жолу катарында «илимий ой жүгүртүүнүн» негизинде гана анализдөө, синтездөө, жалпылоо менен чечимдерге баруу шарт экендиги анык болот.

Таанып билүү билбестиктен билүүнү көздөгөндүгү, азыраак билүүдөн толук жана так билүүнү көздөй өнүгүп өсүшү талашсыз чындык. Алгачкы сезимден абстрактуу ойлоого[1], жана андан практиканы көздөй өнүгөт. Ошондой эле адам баласынын табигый тилинин жок экендиги маселеси же болбосо бизди курчап турган жаратылыштын өзүн түзгөн объектер чынында

бизге көрүнгөндөй, сезилгендей болбогондугу жөнүндөгү чындык, натыйжада жүз миңдеген жылдар бою адамга өз таасирин тийгизип аны изилденүүгө, ойлонууга аргасыз калтыруусу же болбосо объективдүү, субъективдүү, психологиялык, социалдык көйгөйлөрдүн, кризистердин, таптык көтөрүлүштөрдүн, согуштардын натыйжалары «өнүгүүнү» алып келгендиги бир жагынан бизди тынчсыздандырса бир жагынан кубандырат. Бул иш аракет кандай улантылбасын натыйжада адам баласы өзүн жана жаратылышты канчалык деңгээлде өздөштүргөндүгүнөн кабарлайт.

Философиялык окуунун объекттеринден бирөө таанып билүү; билүүнүн объектиси болмуш жана болмуштук категориялар. Танып-билүү бизди курчап турган дүйнөнү сезүү органдарыбыз менен чагылдыруудан башталат. Алгач бул процесс чындык тууралуу жөнөкөй маалымат берип турат. Башкача айтканда туюм, кабылдоо, элестетүү. Жалпы аныктамада таанып билүү, өз ичинде сырткы жана ички классификацияга бөлөнөт, адамдын болмуш жөнүндөгү кабылдоосу; болмуш жөнүндөгү ой пикири [2]. Алгач сезим органдар аркылуу таанып билинген объекттерди өздөштүрүү менен бирге, жашоо турмушубузда баш ийүүсү зарыл болгон жазуусуз жана жазылуу баалуу куралдар же болбосо индивиддер арасында таанылып билинген кандайдыр бир даражадагы туура деп эсептешкен карама-каршы келишимдин жаралышы; ишеним, социалдык экономика жана мамилелер, этикалык нормалар, укуктук ченемдер жана түрлөрү пайда болот. Анда эмесе маселени жөнөкөйлөтүү максатында жеңил ыкманы колдонгонго аракеттенебиз.

### **1. Таанып билүүдөн ортого келип чыккан себеп жана натыйжалардын закон ченемдүүлүгү**

Ачыктык прициби: колдонгон тилибизге мазмуну жок же болбосо негизги белгини чагылдыралбастан маңызсыз, жыйынтыксыз, кээде айталбай онтолоп, ынтыгып, сөздүн ачыктыгын угуучуларга жеткирүүнү жоготуп жибербөөнү талап кылат. Мисалы, «эметип», «неметип» деген мазмунсуз сөздөрдү ашыкча пайдалануу менен адатка айланган сөздөрдү көп кайталоо менен, өз оюбуздун ачыктыгын жокко чыгарабыз. Үзгүлтүксүздүк прициби: ар бир теманын башын чаргытып аралаштырбоону талап кылат. Башкача айтканда теманын аягына чейин жеткизе айтып андан кийин башка теманы баштоо керектиги жөнүндө. Каршылыксыз прициби: сүйлөгөн сөзүбүзгө кайра-каршы ой пикир айтып сөзүбүздүн маанисин жокко чыгарбоону талап кылат. Бир түшүнүк бир убакта чын жана жалган да боло албайт. Аныктуулук прициби: алдыга сүрүлгөн аргументтин негизги белгиси, жана так далили болушу керек. Башкача айтканда түшүнүктүн жаңы белгиси ачып



көсөтүлүүсү шартталат. Натыйжада аң –сезимдин ойлоо принциптери негиздүү коомчулук кабыл ала турган болуп ал аргументтер жашоодо текшерилип аныкталгандыгы ачык анык экендиги реалдуулукка жатат. Эгерде кандайдыр бир маалымат бир эле учурда түрдүүчө чечмеленүүгө ыңгайлуу же болбосо көптөгөн тил каражаттарды өздөштүрүүнү талап кылса мындайынча айтканда маалымат ойлоонун мызамдарына эмес граматикалык мыйзамдарга көз каранды болсо анда ал маалыматты такыр ырастоого же тануу мүмкүн эмес деген жыйынтыкка келет. Демек логикалык закондордун жана тажрыйба жасоого узак маселе менен кездештик деп белгилесек болот.

Адам баласынын жүз миңдеген жылдар боюнча өзү жана жаратылышка карата аракеттеринин мөмөсү; таанып билүү жана курал жасоого, абстрактуу ойлоого жана бири- бири менен тил аркылуу пикир алышууга болгон жөндөмдөрү адамды башка нерселерден сапат жагынан айырмалаган негизги белги. Адам баласынын ойлоонун формаларын окуп билүүсү, ой жүгүртүүдө ырааттуу, үзгүлтүксүз, так, ачык жана карама- каршылыксыз болушун камсыз кылуусу, аң сезимдин бар болгондугунун далили [3].

Ой жүгүртүү бекемдөө же тануу жолу менен нерселердин байланышын, алардын белгилерин же нерселердин ортосундагы мамилелерди тактап, чын же жалган экенин аныктоочу ойдун формасын талдай алган адам балсы, альтернативдүү мамилелерди түзгөн түшүнүктөрдү, салыштырып, анализдеп, синтездеп жалпылоо менен түшүнүктөрдүн ички касиеттерин чын же жалган туура же туура эмес деп билүүгө аракеттенет. Ошол мамилелерди «социалдык экономиканын өзөгүн түзгөндүгү» андан кийин гана «пайда» «зыян» түшүнүктөрдүн аныктамалары, критериялары, негиздери кантип жана кандай шарттарда орундалгандыгын билдирүүсү учурубузда өзгөчө «орто» жана «жогорку» билим берүү туурасындагы ой жүгүртүүлөрдүн маңызынын жыйынтыгы болуп эсептелет. Башкача айтканда эмне? Туура жана эмне? Үчүн туура деген аныктаманы ачып жаңыча белгилери көрөтүлбөй турган болсо. Эгерде ушул сыяктуу критерийлерге жооп бербесе билим берүү компетенттүү деп эсептөөгө мүмкүн эмес. Себеби, бир нерсенин өздөштүрүлүп өздөштүрүлбөөсү качан гана таанылгандан кийин гана «эмнени» жана «кандайча» өздөштүрүү керектиги жөнүндө пикир жаралат. Белигилеп кетүүчү негизги эпистемологиялык фактор бул предметтердин арасындагы конфигурация. Конфигурациялоо коомдогу ар кандай предметтердин өзү болуп эсептелет. Демек жаңыча таанылып билинген белгилер алдын ала изилдөөчүнүн ой жүгүртүүсүндө орун албайт [4]. Эгерде нормалар бар болсо кантип өздөштүрөбүз? Адамдын ойлоосуна түдөн-түз тийешелүү принциптер алкагында гана иш жүргүзүлсө, анда дароо кетирилген

ката ой жүгүртүү же болбосо далилдерди өз учурунда өлчөө, көлөмүн чыгаруу, бөлүү анын ичинен физио-биологиялык талдоо химиялык реакция менен ачып көрсөтүү аркылуу тактоочу мүмкүнчүлүккө ээ боло алабыз. Белгилеп кетсек, ойлоонун мыйзамдары аркылуу илимий критерийлерге жооп бербеген, кандайдыр бир авторитеттүү илимий агартуучунун атына жамынылса, же болбосо түшүнүктөрдүн орду алмаштырылса, дал келбөөчү, салыштырууга мүмкүн болбогон түшүнүктөр колдонулган болсо. Ошондой эле тавтология аркылуу иш жүргүзүлүп өтө кеңири жана өтө тар аныктамлар орун алып калынса анда «туура эмес илим» жалган ой жүгүртүү деп эсептелинет, жаңыча түшүнүктөр жаралбастан билим аксап өнүгүүнүн кандай гана түрү болбосун өз таасирин тийгизип коом караңгычылыкка жамынат [5].

Эгерде учурубоздагы мамлекеттик мыйзамдарда билим алуу жөнүндөгү критерийлерге заманбап маалыматтык технологиялар аркылуу өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбаларын өзүбүздүн шарттарга ылайык жөндөп окута албасак анда экономиканын жарышында артта калып өнүкпөгөн жалаң гана эски маалыматтарды колдонуучуга айланып, алсыздап натыйжада башаламан, аз өнүккөн мамлекеттердин катарын толтура беребиз.

## **2. Индивиддер арсында таанылып билинген кандайдыр бир даражадагы туура деп эсептелген өз-ара келишимдердин социалдык экономикалык кээ-бир маселелер**

Табиятта, жаратылыш менен жападан жалгыз калган адам баласы ал катаал шарттарга каршы туруп, «баш ийбөөнү» чечкендигине байланыштуу, кийинчерээк ошол айлана чөйрөдөн көптөгөн керектелүүчү маалыматтар менен сыйлангандыгы өтө маанилүү деп эсептелинет. Жалпысынан алганда адам баласы табиятта орун алып кылымдар бою ошол жаратылышты түзгөн объектердин маңызын, закон ченемдүүлүгүн үйрөнүүгө тырышкан. Анын негизги себеби болуп табигый объектер чынында адам баласы көргөндөй, сезгендей болбогондугунда. Ошондой эле ар дайым адам баласын табигый кырсыктар же болбосо коомдук мамилелеринден ортого чыккан кыйынчылыктар, көтөрүлүштөр адамдын ойлоосуна түрткү берип өнүгүүсүнө себеп болгон.

Жаратылыш менен бетме-бет калган адамзат алгач кандай мамиле жасоону билген эмес тагыраак айтканда алдына төмөндөгүдөй альтернативалар кездешкен; кыйынчылыктарга «баш ийүү», өзүнүн жанына кол салуу, «баш аламандыкты тандоо», же болбосо «баш ийбөө», аракеттенүү, натыйжада адамзат цивилизациясы күнүбүзгө чейин келгендигине байланыштуу; «баш ийбөөнү», «аракеттенүүнү» тандагандыгы

анык. Ал эми аракеттенүүнүн өзү чексиз, экономиканын тили менен айтканда адам баласы ар дайым коомдук же болбосо жекече келишимдерди түзө алат. Урук тукумун улай алыш үчүн жана азыктануу маселелерин чечүү аракеттери акырындык менен уланып натыйжада кандайдыр примитивдүү деңгээлде болсо дагы салыштыруу, кайталануучу ыкмалардын пайда болуусуна шарт түзүлгөндүгүн аңдап сезе билген. Дароо белгилей кетүүчү жагдай адам баласы чынында «чечим», «тандоо», же болбосо «туура», сымал түшүнүктөргө кандайча келгендиги тууралуу маселе ар дайым актуалдуу деп эсептелип өз доорлорундагы өнүгүүнүн деңгээли менен паралелдүү жашоону өкүм сүргөн. Материялдык маданият жогоруласа материялдык маданиятка оң жана терс таасирлеринин жыйынтыктары алкагында [6]. Кээде «туура», түшүнүктүн критерийлерин дин, ишеним, сүйүү, күч, түшүнүктөр түзгөн болсо, кээ-бир мезгилдерде ошол эле түшүнүктөрдүн негативдүү жана позитивдүү касиеттери менен коштолгон. Анда эмесе бул түшүнүктөр онтологиялык мааниде эмес эпистемологиялык башкача айтканда бир «максат» «тилектер» үчүн колдонула турган түшүнүктөр экендигин тактап билүүбүз актуалдуу. Адам баласына тийешелүү болгон жалпы түшүшүк катарында «эрктүүлүктүн» мазмун көлөмдөрүн ачууга «экономика» түшүнүк жардамга келет.

Жалпысынан белгилеп кетсек экономиканы өздөштүрүүнүн негизги белгилеринен бири, бул келечекте боло турган мамилелердин терс мүнөзүнө даяр болууга камкордук десек көп жаңылышпайбыз. Экономиканы ар дайым ар кандай шарттарда сезилээр жана сезилбес иштеген механикалык кыймылга окшотсок болот. Бирок көпчүлүк ушул кыймылды түшүнбөйт же болбосо натыйжаларын кабылдабайт. Ушул жагдай коомдо орун алган кандайдыр бир көйгөйлөрдүн ортого чыгышына себеп болгон. Ар кандай финанстык мамилелердин күтүлбөгөн терс көрүнүштөрүнүн себептери адамдын жасалма, негизсиз алдын ала реалдуулуктан узак болгон үмүттөр, тилектери, арзуулары түзсө. Бир башка жактан караганда туура эмес натыйжалардын болуусу, ал эми реалдуу чындык болсо бул табияттагы реалдуу кубулуштар болуп эсептелет. Чындыкта болгон жана болуп жаткан кубулуштардын себептерин айырмалаш үчүн экономика бизге ырааттуу жана үзгүлтүксүз жардам берүүчү баалуулук катарында маселени чечип реалдуу мамилелерди колдонууга мүмкүнчүлүк берет [6]. Экономиканын мазмунун ачасак анда, «жөнөкөй бөлүкчөлөр» жана «чексиз кайталануучу келишимдерден» түзүлөт. Чексиз келишим бул жерде реалдуу жашоо менен синонимди түзгөндүгүндө. Натыйжада экономиканын төмөндөгү негизги үч

булагы жаралат; «биринчиси өндүрүштү жогорулатуучу күч», «экинчиси кыска мөөнөттүү карыз», «үчүнчүсү узак мөөнөттүк карыз».

Экономикалык мамилелердин конфигурациясы ушул үч түшүнүк аркылуу белгилүү болот. Экономика бул жалпы келишимдердин суммасы болуп, ар бир келишим бул ар бир товарга ээ болуу дегендикти түшүндүрөт. Демек келишим болуш үчүн товардын бар болушуна көз каранды. Кардар сатып алган товарын акчалай, карызга, кызмат кылуу же болбосо кандайдыр бир пайда алып келчү жумуш менен төлөөнү көздөйт. Карыз дагы акча сымалдуу каржыланат, ошондуктан «карыз» менен «акчаны каржылоонун» жалпы суммасы «жалпы каржыланууну түзөт». Натыйжада жалпы каржылануу экономиканын өзүн башкарат. Эгерде каржыланган сан менен каржыланган товар бөлүнсө «баа-нарк» деген жаңы түшүнүк жаралат. Дал ушул жөнөкөй операция «келишим» деген түшүнүктүн негизги белгисин түзөт. Жалпы келишимдер экономикалык мамилелерди түзүп коомдун кыймылдаткыч күчүн негиздейт, качан гана «келишимди» жана «нарктын» жүрүшүнүн белгилерин аныктап биле алсак экономиканы талдай алабыз. Экономика түшүнүктүн дал келүүчү мамилелерин бардык кардарлар жана сатуучулар түзөт. Келишимдин негизги аткаруучулары «жеке адам», «иш кана», «банк», «мамлекет» түзөт. Эң көп суммадагы товарды алуучу жана сатуучу, «мамлекет» жана «мамлекеттик борбордук банк» болуп эсептелет. Себеби мамлекет башкаруучу борбордук күчкө ээ болуп, «салыкты» топтоочу жана «акчаны каржылоочу» негизги коомдук кыймылдаткыч, ал эми мамлекеттик борбордук банк болсо калган сатуучу жана кардарлардан айырмаланып жалпы карыздарды жана акчанын жалпы суммасын башкаруучу күчкө ээ.

Тагыраак айтканда коомдун соода сатык иштин жүрүшүн сан биримдеринин нугун көтөрүп же болбосо акча басып чыгаруу аркылуу башкарат. Борбордук банк финансылык операцияларда негизги ролду мойнуна алып жалпы карызды көзөмөлдөйт [8,9,10].

Карыз финансылык сферасында эң көлөмдүү ошондой эле өзгөрүп туруучу табиятка ээ болуп, соода сатыкка сатуучулар жана кардарлар, кредиторлор жана дебиторлор [11,12] келишим жүргүзүшөт. Карыз берүүнүн өзгөрүүсү соода сферасындагы процеттик сумманын жогору же төмөн болуусунда. Кредиторлор акчанын суммасын көбөйтүүнү көздөшсө, ал эми дебиторлор керектелүүчү буюмдарды алуу үчүн же болбосо иш жерин ачуу сымалдуу себептер менен банкга кайрылышат. Натыйжада карыз же болбосо кредит түшүнүгү пайда болуп, банк үчүн кредит пайда алып келүүчү баалуулукка, ал эми кредитор жана дебиторго төлөп берүүчү карызга

айланат. Карыздын табияты болсо, кредиторлордун жана дебиторлордун көздөгөн максаттарын орундатуучу күчкө ээ. Бирок, дебитор өз ишин аяктаган соң банкга алгач алган суммасына кошумча сумманы кошуп берүү менен келишимдин негизинде милдеттендирилет [13]. Келишимдер орундалганда карыз жана милдеттенүүлөр аяктайт. Кыскача экономиканын негизги түшүнүктөрүн белгилегенден кийин, ар бир жарандын билими жан алган таалим тарбиясы канчалык деңгээлде маанилүү экендиги ортого чыгууда. Ар бир адамдын маданияты, билими өтмүштө алган сапатына жараша болуп, ойлонуу жана билүү өз – ара паралелдүүлүккө ээ. Жеке индивиддерден коом түзүлүп ар бири биз өз милдеттерибизди аткара алсак коомубуз жашап турган өз мекенибизде өнүгүү жана тартип мыйзам орундалат. Натыйжада жоопкерчилик жана милдет, урмат, сый, гумандуулук сымалдуу түшүнүктөрдүн туура колдонулуусу жана көзөмөлдөнүүсү ортого чыгып келечек муундун кандай шарттарда өмүр сүрөөрүн белгилейбиз.

#### Адабияттар

1. Necati Oner, klasik mantik , Ankara
2. Atademir, Hamdi Ragip, Aristonun mantik ve ilim anlayisi Ankara 1974.
3. Aristoteles, Metafizik, çev. Ahmed Arslan, İzmir 1985
4. Ahmet Arslan, Felsefeye Giriş. Vadi Yayinlari, Ankara 2000, isbn 975-7726257
5. <https://mygreatlakes.org/educate/knowledge-center/credit.html>.
6. <https://www.banki.ru/wikibank/kreditor/>.
7. <https://secretmag.ru/enciklopediya>.
8. <https://www.nbkr.kg/index1.jsp?item=2&lang=KGZ>
9. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. – Учебник: «Экономикс», - М.: Издательство: инфра-м, – 2003. Источники: <https://institutiones.com/download/books/805-economics.html>
10. Арпачиева Д. Роль бухучета на современном этапе реформирования аграрного сектора // Главный бухгалтер. – 2003. - №6. – с.8.
11. Ван Хорн Дж. К. Основы управления финансами / Пер. с англ.– М.: Финансы и статистика, 1996. – 799 с.
12. Стратегия и тактика антикризисного управления фирмой / Под общ. ред. А.П. Градова, Б.И. Кузина. – Санкт-Петербург: «Специальная литература», 1996. – 512 с.
13. Уткин Э.А. Антикризисное управление. – М.: экмос, 1997. - 400 с.

**МАТЕМАТИКА**

УДК 514.1

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_18](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_18)**ГЕОМЕТРИЯЛЫК ФИГУРАЛАРДЫН “ЫҢГАЙЛУУ”  
СҮРӨТТӨЛҮШҮ МЕЙКИНДИК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮНҮ  
КАЛЫПТАНДЫРУУ КАРАЖАТЫ КАТАРЫ***Борбоева Гулниса Маматкановна, ф.-м.и.к., доцент  
borbo71@mail.ru**Сулайман кызы Адилет, магистрант  
Исманова Бүбүкатча Канатбековна, магистрант  
Ош мамлекеттик университети,  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Бул эмгекте геометриялык маселелерди чечүү жолдорунун маселенин шартына туура келген сүрөттөлүштүн берилишинен көз каранды болушу көрсөтүлдү. Окуп-үйрөнүүчүлөргө геометриялык маселенин шартына туура келген “ыңгайлуу” сүрөттөлүштү түзүүнү үйрөтүү жолу сунушталды. Ошону менен катар геометрияда “ыңгайлуу” сүрөттөлүштөрдүн мейкиндик ой жүгүртүүнү калыптандыруудагы ордун көрсөтүү максатында изилдөөлөр жүргүзүлдү. Маселенин шартына жараша “ыңгайсыз” берилген сүрөттөлүш окуп-үйрөнүүчүнү кыска, түшүнүктүү жолдон «башка жакка» алып кетип калышы көрсөтүлдү. Мында педагогикалык байкоо, салыштыруу, талдоо, эксперимент усулдары пайдаланылды. Жумуштун натыйжасы болуп, окуп-үйрөнүүчүнүн мейкиндик ой жүгүртүүсүн калыптандырууда геометриялык маселелердин берилишине жараша түзүлүүчү сүрөттөлүштөрдүн ичинен “ыңгайлуусун” элестетип, аны түзө билүүнү үйрөтүү процесси саналат. Натыйжаларды пайдалануунун аймагы болуп, окуп-үйрөнүүчүлөрдүн мейкиндик ой жүгүртүүсүн калыптандырууда геометрияны окутуу процесси саналат.

**Ачык сөздөр:** геометрия; “ыңгайлуу” сүрөттөлүш; геометриялык маселе; мейкиндик ой жүгүртүү; куб; параллелепипед.

**“УДОБНОЕ” ИЗОБРАЖЕНИЕ ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ФИГУР КАК  
СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ПРОСТРАНСТВЕННОГО  
МЫШЛЕНИЯ***Борбоева Гулниса Маматкановна, ф.-м.и.к., доцент  
borbo71@mail.ru**Сулайман кызы Адилет, магистрант  
Исманова Бүбүкатча Канатбековна, магистрант  
Ошский государственный университет,  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** В данной работе показана зависимость способов решения геометрических задач от изображений, а также предложено обучение обучающихся

построению "удобных" изображений, соответствующих условию задачи. Цель проведенных исследований: показать место "удобных" геометрических изображений при формировании пространственного мышления обучающихся. Показано, что "неудобное" изображение, соответствующее условию задачи может направить обучающего от короткого и понятного пути в "другую сторону". В данной работе использованы следующие методы исследования: педагогическое наблюдение, сравнение, анализ, эксперимент. Результатом данной работы является процесс обучения визуализировать и выбору представленного "удобного" изображения при решении геометрических задач в формировании пространственного мышления. Полученные результаты можно применить в процессе обучения геометрии в формировании пространственного мышления.

**Ключевые слова:** геометрия; "удобное" изображение; геометрическая задача; пространственное мышление; куб; параллелепипед

## **“CONVENIENT” IMAGE OF GEOMETRIC FIGURES AS A MEANS FOR FORMING SPATIAL THINKING**

*Borboeva Gulnisa Mamatkanovna,  
Candidate of Physical and Mathematical Sciences,  
Associate Professor  
borbo71@mail.ru*

*Sulaiman Kzy Adelet, Master's Student,  
Ismanova Bubukatcha Kanatbekovna, Master's Student,  
Osh State University,  
Osh, Kyrgyzstan.*

**Abstract.** *This paper shows the dependence of methods for solving geometric problems on images, and also suggests teaching students how to build "convenient" images that correspond to the condition of the problem. The purpose of the research: to show the place of "convenient" geometric images in the formation of students' spatial thinking. It is shown that an "uncomfortable" image that meets the condition of the problem can direct the teacher from a short and understandable path to the "other side". In this work, the following research methods were used: pedagogical observation, comparison, analysis, experiment. The result of this work is the process of learning to visualize and choose the presented "convenient" image when solving geometric problems in the formation of spatial thinking. The results can be applied in the process of teaching geometry in the formation of spatial thinking.*

**Keywords:** *geometry; "convenient" image; geometric problem; spatial thinking; cube; parallelepiped.*

**Киришүү.** Геометрияны үйрөнүү – атайын геометриялык билимдерди калыптандыруудан сырткары окуп-үйрөнүүчүлөрдүн социалдык-инсандык жана кесиптик сапаттарын өнүктүрүүгө, логикалык жана мейкиндик ой жүгүртүүсүн калыптандырууга өбөлгө түзөт. Жогорку деңгээлдеги геометриялык билим, логикалык жана мейкиндик ой жүгүртүү бир гана

математиктин эмес, көптөгөн башка адистердин кесиптик ишмердигинин негизги түзүүчүсү болуп эсептелинет.

Геометриялык билимге ээ болуу дегендик – практикалык жана колдонмо мүнөздөгү геометриялык маселелерди чече билүү дегенди билдирет. Далилдөөгө, эсептөөгө, түзүүгө жана алардын айкалышына берилген ар кандай эле геометриялык маселелерди чечүү үчүн, алгач маселенин шартында берилгендерди элестетүү жана алардын сүрөттөлүшүн түзүү керек болот.

Геометриялык чийме: үйрөнүү үчүн атайын предмет; геометриялык маселелерди чыгарууда таяныч көрсөтмө; ал аркылуу анык бир объектинин түрдүү элестерин берүүчү шарт катары каралышы мүмкүн [1].

Д. Пойа мындай дейт: «эгерде биз геометриялык фигура менен иш алып баруубуз керек болсо, анда биз аны же элестете алуубуз керек, же кагазда сыза алуубуз керек. Бирок көпчүлүк учурда сызгандан да, элестетүү менен маселени чечүү оң» [2].

Бирок, кээ бир учурда мейкиндик фигураны, фигуралардын айкалыштарын элестетүү жеңил болгону менен аларды дайыма эле кагаз бетине түшүрүү окуп-үйрөнүүчү үчүн жеңил иш эмес. Ошондуктан, алардын мейкиндик ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү жана графикалык-конструктивдик көндүмүн калыптандыруу үчүн мугалимге бул эки процессти бири-бири менен кезектетиپ туруусу зарыл болот.

Окуп-үйрөнүүчүлөрдүн геометриялык маселелердин шартына туура келүүчү сүрөттөлүштөрдү берүү жана аларды окуй билүү көндүмдөрүн калыптандыруу маселеси жаңы эмес. Аны чечүүнүн үстүндө көптөгөн окумуштуулар (Н.Ф. Четверухин, И.М. Бескин, Д. Пойа, Г.И. Саранцев, Б.А. Касымбаев ж.б.) изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. Алар окуучунун геометрияда мейкиндик фигураларынын сүрөттөлүшүн тегиздикте сызуу, окуп жана өзгөртүп түзө билүүсү – окуу ишмердигинде негизги иш-аракети экендигин айтышат.

**Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары.** “Стереометриялык маселелерди чечүү үчүн геометриялык фигураларды моделдештирүүдө геометриянын профилдик курсунда, мугалим тарабынан окуу-методикалык материалды даярдоо үчүн 3D редактору сыяктуу интерактивдик электрондук каражаттарды пайдалануу эффективдүү деп эсептелет [3]. Бирок, бардык эле мектептердин мындай каражаттарды пайдаланууга мүмкүнчүлүгү жоктугун көрүп келе жатабыз. Ошондуктан, ар бир математика мугалими окуучуларды сүрөттөлүштөрдү берүүнү үйрөтүүгө астейдил көңүл буруусу керек болот.



Туура, көрсөтмөлүү жана жөнөкөй берилген сүрөттөлүш маселени далилдөө күчүнө ээ болбосо да, маселени чечүү жолун көрсөтүп берүүчү жардамчы каражат болуп эсептелинет. (Геометриялык фигуралардын сүрөттөлүштөрүн түзүүнүн талаптары менен [4] эмгектен кенири таанышууга болот). Ошентип, ар кандай геометриялык маселени чечүү дал ушундай сүрөттөлүштү түзүү менен башталат. Маселени чечүүдө сүрөттөлүштүн ролу жөнүндө улуу математик Леонард Эйлер “Менин калемим кээде менин башымдан да курч акыл-эске ээ болуп калат”, - деп айткан.

Окуучулардын маселенин шартына жараша сүрөттөлүштү түзүүнүн алдын изилдөөчү фигуранын түрдүү жактан элесте билүүсү – маселени ийгиликтүү чечүүнүн баштапкы этабы болуп саналат [5].

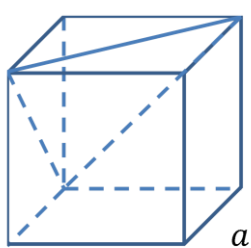
[5, 6] эмгектерибизде геометриялык фигуралардын жогоруда айтылган талаптарга туура келген сүрөттөлүштөрүнүн мейкиндик ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө шарт түзөөрү белгиленген. Ал эми бул эмгекте геометриялык маселени чечүү жолунун ага тиешелүү сүрөттөлүштүн ракурсун тандоодон көз карандылыгын көрсөтүлдү.

**Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары жана аларды талкуулоо**

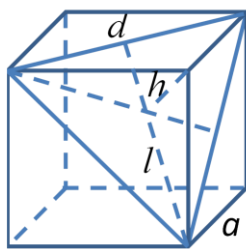
Төмөндөгүдөй маселени карайлы.

**Маселе-1.** Кыры  $a$  болгон куб берилди. Кубдун бир чокусунан чыккан үч кырдын акыркы чекиттери аркылуу тегиздик өтөт. Кесилиште пайда болгон телолордун көлөмдөрүн тапкыла.

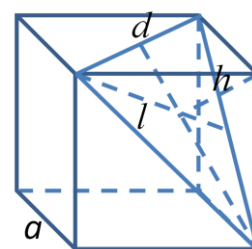
Бул маселени чечүүдө түрдүү сүрөттөлүштөр түзүлүшү мүмкүн. Мисалы, 1-сүрөт, 2-сүрөт, 3-сүрөт, 4-сүрөт.



1-сүрөт. Куб



2-сүрөт. Куб



3-сүрөт. Куб

Окуучулардын 1-сүрөт боюнча маселени чече албай калыштары да мүмкүн. 2- жана 3-сүрөттөлүштөр түзүлгөн учурда маселени төмөндөгүдөй кадамдар менен чечүүгө болот:

1.  $d = a\sqrt{2}$ ;
2.  $S_{\text{тетр.}} = \frac{1}{2} d h \sin 60^\circ = \frac{\sqrt{3}}{4} d^2 = \frac{\sqrt{3}}{2} a^2$ ;

$$3. l = \frac{2}{3} d \sin 60^\circ = \frac{\sqrt{6}}{3} a;$$

$$4. h = \sqrt{a^2 - l^2} = \frac{\sqrt{3}}{3} a;$$

$$5. V_{\text{пир.}} = \frac{1}{3} S_{\text{нег.}} h = \frac{1}{6} a^3;$$

$$6. V_{\text{фигура}} = V_{\text{куб}} - V_{\text{пир.}} = \frac{5}{6} a^3.$$

Ал эми мейкиндик ой жүгүртүүсү жогорку деңгээлдеги окуучу сүрөттөлүштү төмөндөгүдөй түзөт да (4-сүрөт), маселени кыска эле жол менен чечип коет:

$$1. S_{\text{нег.}} = \frac{1}{2} a^2;$$

$$2. V_{\text{пир.}} = \frac{1}{3} S_{\text{нег.}} h = \frac{1}{3} \cdot \frac{1}{2} a^2 \cdot a = \frac{1}{6} a^3;$$

$$3. V_{\text{фигура}} = V_{\text{куб}} - V_{\text{пир.}} = \frac{5}{6} a^3.$$

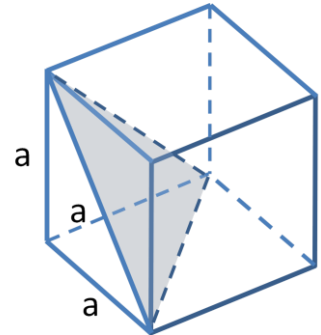
Эми төмөндөгүдөй маселени карайлы:

**Маселе-2.** Кырлары 3, 4 жана 12 болгон тик бурчтуу параллелепипеддин карама-каршы эки кыры аркылуу өткөн кесилишинин диагоналын тапкыла.

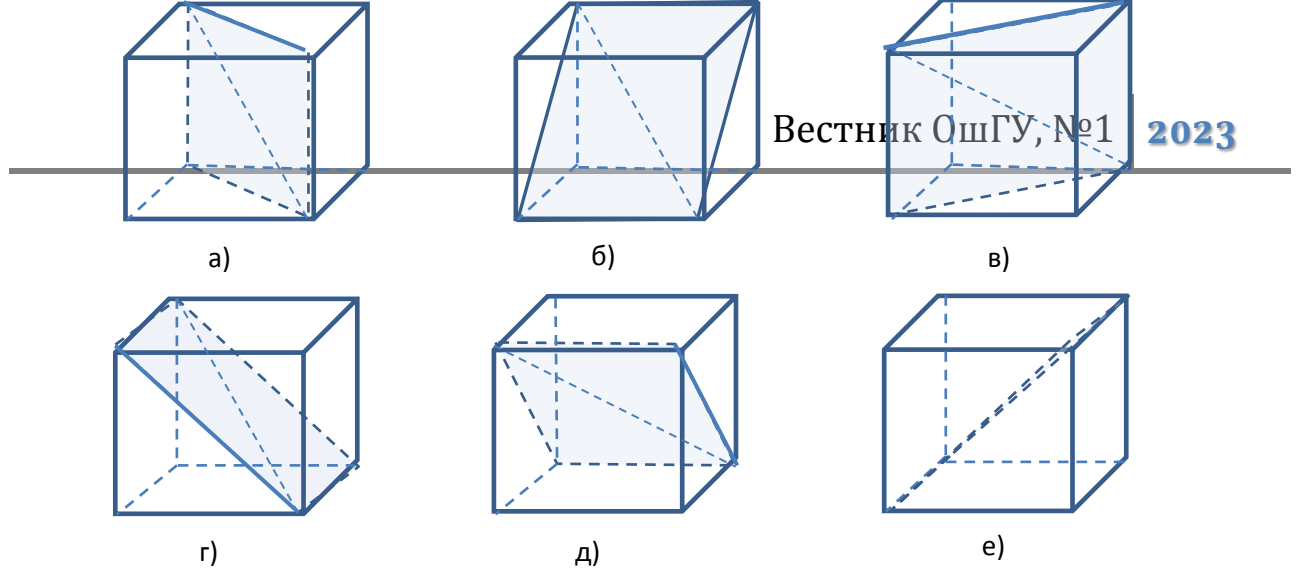
Алгач маселенин шартына туура келген түрдүү элестерди карап чыгып, (мындай иш аракетти өтө эле аз жүргүзөбүз), андан кийин алардын ичинен маселе тез жана жеңил чечиле тургандыгын тандоо керек болот. Себеби тик бурчтуу параллелепипеддин карама-каршы эки кыры аркылуу өткөн кесилиш – алтоо (5-сүрөт).

Бул сүрөттөлүштү түзүүдө төмөндөгүдөй суроолор пайда болот:

- 1) Түзүлгөн кесилиштердин ортосунда айырмачылыктар барбы?
- 2) Кесилиштердеги диагоналдар барабар болобу?



4-сүрөт. Куб



5-сүрөт. Параллелепипед

Сүрөттөн кесилиштердин ар түрдүү экендиги көрүнүп турат. Бирок, алар ар түрдүү болсо да, кесилиштеги диагоналар барабар. Мында Пифагордун теоремасын эки жолу пайдалануу менен диагоналды таап алабыз. Демек, кесилиштин диагоналы кесилишти тандап алуудан көз каранды эмес. Бирок, 5-сүрөттөгү сүрөттөлүштөр элести түзүү жагынан караганда бири-биринен айырмаланат жана алардын кээ бири маселени чечүүнү жеңилдетсе, башкасы татаалдаштырат. Эмне үчүн ушундай болушуна талдоо жүргүзөлү.

Маселенин чечими эки тик бурчтуу үч бурчтукту кароону талап кылууда. Мындай үч бурчтуктарды тандоодо алардын тик бурчу кайсы кырга (алдынкы, арткы, төмөндөгү, жогорудагы, оңдогу, солдогу) туура келишине маани берүү керек болот. Жогорудагы б) жана в) сүрөттөрүндөгү үч бурчтуктар бизге «жакын» көрүнгөндөй жана алардын тик буртуу экендиги көрүү «жеңил» болгондой. Булардын в) сы маселени чечүүгө «ыңгайлуураак» болуп саналууда.

Жогоруда сунушталган сүрөттөлүштөрдүн бардыгы туура, көрсөтмөлүү жана жеңил сызылган. Бирок көрсөтмөлүү сүрөттөлүш да маселени жеңил чечүүгө ыңгайлуу болбой калышы мүмкүн экен. Аны 1-, 2-, 3- жана 5-сүрөттөрдөн көрдүк.

Ошентип, сүрөттөлүштөр «көрүүгө ыңгайлуу» жана «көрүүгө ыңгайсыз» болушу мүмкүн экен.

Демек, геометрияда окуучулардын графикалык көндүмүн жана мейкиндик ой жүгүртүүсүн калыптандыруу үчүн сүрөттөлүштөрү берүүнүн негизги талаптарына кошумча “ыңгайлуулугун” кошууга болот экен.

Ошентип, *маселени чечүү үчүн «ыңгайлуу» сүрөттөлүш деп, толуктоолорду жана өзгөртүп түзүүлөрдү талап кылбаган, аны тез жана жеңил чечүүгө ылайыкташтырылган графикалык жагдайды эсептөөгө болот.*

Анда маселенин шартына жараша, аны чечүүгө «ыңгайлуу» болгон сүрөттөлүштү кантип түзүү керек деген суроо пайда болот.

**Корутунду.** Маселенин шартына жараша көрүүгө «ыңгайлуу» болгон сүрөттөлүштү түзүү үчүн алгач анын бир нече вариантын түзүп, андан кийин алардын ичинен маселени чечүүгө ыңгайлуусун тандап алууга болот. Ооба, мындай иш аракет убакытты талап кылат. Бирок, убакыттан уттуруу, окуучулардын чиймелер менен иштөө көндүмүн, мейкиндик элестетүү жөндөмдүүлүгүн калыптандыруунун алдында акталып калат. Геометриянын баштапкы этаптарында бир эле шартка туура келүүчү чийменин бир нече вариантын түзүү – пайдалуу көнүгүү болуп саналат. Ушундай көнүгүүлөр окуучулардын талап кылынуучу конфигурацияларды түрдүү абалда элестетүү жөндөмдүүлүгүн жана алардын ичинен ыңгайлуусун тандоо билгичтигинин калыптануусуна шарт түзөт. Мындай иш аракеттерди мугалим үзгүлтүксүз жүргүзүү менен гана окуучулардын айтылган жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыра алат.

Ошентип, маселенин шартына жараша “ыңгайсыз” берилген сүрөттөлүш окуучуну кыска, түшүнүктүү жолдон «башка жакка» алып кетип калышы да мүмкүн экен.

Түшүнүктөргө, теоремаларга, аксиомаларга, маселелерге карата берилүүчү чиймени алгач мугалим өзү тиешелүү комментарийлерди (чиймеге коюлуучу талаптарды кошо айтып) берүү менен доскада сызып көрсөтөт. Эгерде фигура же түшүнүк окуучулар үчүн жаңы болсо, анда ага карата берилүүчү сүрөттөлүштүн түзүлүүсүн динамикалык түрдө болсо да, проектордо көрсөтүү сунушталбайт, окуучулар менен жандуу баарлашуунун болгону оң. Чийме окуучулар теореманы далилдөө жана маселени чечүү жолдорун сызуу процессинин жүрүшүндө таба баштай тургандай болуп, логикалык удаалаштыкта берилип туруусу сунушталат.

#### Адабияттар

1. Якиманская, И.С. Развитие пространственного мышления школьников [Текст]/ И. С. Якиманская – М.: 1980. – 360 с.
2. Пойа, Д. Как решать задачу [Текст]/ Д. Пойа. Перевод с английского. Под редакцией Ю. М. Гайдука: пособие для учителей // Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, – 1959. –212 с.
3. Торогельдиева, К.М. Развитие пространственного мышления на уроках геометрии [Текст ] / К.М. Торогельдиева, А. А. Рысбаева // Вестник Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева. спец.выпуск. 1-часть, – Бишкек. – 2021. – 135-139.
4. Четверухин, Н.Ф. Изображения фигур в курсе геометрии [Текст] / Н. Ф. Четверухин. Учебное пособие // Изд.3-е. –М.: ЛЕНАНД, 2015. – 218 с.

5. Борбоева, Г.М. Роль и место изображений геометрических фигур в формировании пространственного мышления студентов [Текст] / Г.М. Борбоева //Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – № 11. – Бишкек. – 2019.– 186-191.
6. Борбоева, Г.М. Место наглядности в развитии пространственного мышления будущих учителей математики [Текст] / Г.М. Борбоева //Научное обозрение. Педагогические науки. – № 2. – Москва. –2020. – 54-59.

**ИСКУССТВО**

УДК 391:7.038.41

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_19](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_19)**ЭТНО-СТИЛЬ ЗАМАНБАП КИЙИМДЕРДИ ЖАСАЛГАЛООНУН  
ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫНЫН БИРИ КАТАРЫ***Абдырасулова Рахима Равшанбековна, техн.илим.канд., доцент  
[rahimochka@gmail.com](mailto:rahimochka@gmail.com)**Садирбекова Айгерим, магистрант  
Ош мамлекеттик университети,  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Макалада заманбап костюмдарды жасоодо кеңири колдонулган этникалык стиль каралат. Костюмдагы этностук көрүнүш – бул улуттук кийимдерди түздөн-түз көчүрүү эмес, анын айрым элементтерин колдонуу жана заманбап талаптарга ылайыкташтыруу. Азыркы учурда улуттук кийимдин элементтеринин колдонуу концепциясын иштеп чыгуу эки багытта жүрүп жатат: дизайнерлер аймактын материалдык жана руханий маданиятынын салттарына кайрылышып, ушул этномаданий салтка туура келген адамдык образдарды жаратууга умтулушат, ошондой эле, башка элдердин маданий салттарын колдонушат. Этникалык стиль заманбап модада укмуштуу популярдуулукка ээ. Эч кандай мода коллекциясы, эч бир мода көргөзмөсү этно буюмдарсыз же аксессуарларсыз жасалбайт.

**Ачык сөздөр:** Этникалык стиль, улуттук кийим, костюм дизайны, заманбап коллекция, мода.

**ЭТНО-СТИЛЬ КАК ОДНО ИЗ ТЕНДЕНЦИЙ В СОЗДАНИИ  
СОВРЕМЕННОЙ ОДЕЖДЫ***Абдырасулова Рахима Равшанбековна, к.техн.н., доцент  
[rahimochka@gmail.com](mailto:rahimochka@gmail.com)**Садирбекова Айгерим, магистрант  
Ошский государственный университет,  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** В статье рассматривается этнический стиль, широко используемый в производстве (создании) современных костюмов. Этнический облик костюма – это не прямая копия национального костюма, а использование его некоторых элементов. В настоящее время концепция использования элементов национального костюма развивается по двум направлениям: дизайнеры стараются создавать человеческие образы, соответствующие традициям материальной и духовной культуры региона, а также культурным традициям других народов. Этнический стиль невероятно популярен в современной моде. Ни одна модная коллекция, ни один показ мод не обходятся без этно-товаров и аксессуаров.

*Ключевые слова:* Этнический стиль, национальные костюмы, дизайн костюмов, современная коллекция, мода.

## ETHNO-STYLE IS ONE OF THE TRENDS IN THE CREATION OF MODERN CLOTHES

*Abdyrasulova Rakhima Ravshanbekovna,  
Candidate of Technical Sciences, Associate Professor  
[rahimochka@gmail.com](mailto:rahimochka@gmail.com)  
Sadirbecova Aigerim, Master's Student  
Osh State University,  
Osh, Kyrgyzstan*

***Abstract.** The article discusses the ethnic style widely used in the creation of modern costumes. The ethnic appearance of costumes is not a direct copy of the national costume, but the use of some of its elements. Currently, the concept of using elements of national costumes is being developed in two directions: designers are trying to create human images that correspond to the traditions of material and spiritual culture of the region, as well as the cultural traditions of other peoples. Ethnic style is incredibly popular in modern fashion. No fashion collection, no fashion show can be made without ethno products or accessories.*

***Key words:** Ethnic style, national costumes, costume design, modern collection, fashion.*

**Киришүү.** Улуттук кийим ар дайым мода дизайнерлеринин илхамы болуп келген, анын аркасында этникалык стиль заманбап кийимдерге ылайыкташтырылып келген. Бүгүнкү күндө улуттук кийимдин элементтеринин колдонуу концепциясын иштеп чыгуу эки багытта жүрүп жатат: дизайнерлер аймактын материалдык жана руханий маданиятынын салттарына кайрылышып, ушул этномаданий салтка туура келген адамдык образдарды жаратууга умтулушат, ошондой эле башка элдердин маданий салттарын колдонушат [1]. Дүйнөнүн ар кайсы бурчунан келген элдердин каада-салты, ар кандай табигый шарттары, маданияты жана диний ишенимдери улуттук кийимдердин оригиналдуулугун жана уникалдуулугун аныктайт. Улуттук түстөрү бар костюмдарды жаратуу өлкөнүн маданий мурастарын сактоого, коомчулукка алардын тарыхы жана жарандарды бириктирген улуттук биримдиктин сезимдери жөнүндө маалымат берүүгө мүмкүндүк берет. Бардык элдерде улуттук кийим деп эсептелген этникалык мода бар, бирок кээ бир өлкөлөрдө улуттук кийимдин туруктуу иштелип чыккан варианты бар [1,2].

**Материалдар жана изилдөө ыкмалары.** Этникалык стиль заманбап модада укмуштуу популярдуулукка ээ. Эч кандай мода коллекциясы, эч бир мода көргөзмөсү этно буюмдарсыз же аксессуарларсыз жасалбайт. Этностун

жалпы идеясы өзгөчө, түстүү жана таң калыштуу стиль катары мүнөздөлөт. Жашоодогу башкы баалуулук жаратылыш менен гармония болгон. Бул нерсе, айрыкча, табигый материалдардан, идеалдуу түрдө өз колу менен жасалган кийимде да чагылдырылган.

Бүгүнкү күндө дизайнерлердин негизги милдети – потенциалдуу керектөөчүлөрдүн талаптарына жооп берген эң ыңгайлуу, иштей турган, эстетикалык жактан толук кийимдерди түзүү, ошондой эле алардын гардеробун жаңыртууга, кийимдердин кадимки көрүнүшүн өзгөртүүгө үндөө. Этностик көрүнүш “минимализм” стили менен тыгыз байланышта, эгерде сиз көпчүлүк карызга алынган элементтердин жана формалардын жөнөкөйлүгү менен айырмалангандыгына көңүл бурсаңыз, айдан ачык болот [1]. Ошол эле учурда, мындай форма көпчүлүк адамдарга жеткиликтүү болуп, анын массалык популярдуулугуна алып келген. Кийимдин геометриялык формасын, ошондой эле алгачкы оймо-чиймелерди популяризациялоо адамдардын өткөн жылдардагы жетишкендиктеринин негизинде жаңы формациядагы нерселерди кийүүгө болгон каалоосу менен түздөн-түз байланыштуу. Заманбап костюмдагы этникалык мотивдерди калыпка келтирүү, стилдештирүү түрүндө, башкача айтканда, оймо-чийме, форма, түс жана көлөмдүн кооздолуу декоративдүү жалпыланышында жана жөнөкөйлөтүлүшүндө, ошондой эле кийимдердин кесилишинде [3,4].

Заманбап дизайнерлер өз коллекцияларында көркөм сөз каражаттарынын булагы катары негизинен тигил же бул адамдардын жасалгаларын колдонууну жактырышат. Мисалы, “Жанара”, “Дилбар” жана “Байра” аттуу мода үйүнүн дизайнерлери өзүлөрүнүн моделдерине эргүү тартып, Индия, Пакистан, Туркия, Кытай жибегинин экзотикалык Марокко жана Россия элдеринин улуттук мотивдерин колдонушат. Оюндун стилиндеги негизги нерсе – бул анын негизги каражаттарын көбөйтүү. Ал таанымал болушу керек. Этно стилдин жардамы менен дизайнерлер ар кайсы улуттардын каада-салтын, алардын айрым түстөргө жана боёкторго болгон берилгендигин турмушка ашырууга жетишишет. Этно – ар дайым жаркыраган жана өзгөчөлүнгөн кийим, анын ээсинин кооздук сезимин баса белгилейт [2,3,4].

Түстөрдүн жана жасалгалардын тополоңу сизге каалаган образдык оригиналдуулукту, жана ошол эле учурда өзгөчө жагымдуулукту берет – модада этникалык теманын өнүгүшү үчүн мыкты негиз. Этно стилге алгачкылардан болуп кайрылган – Ив Сен Лоран. Аристократтар үчүн романтикалуу жибек жана органзадан жасалган көйнөктөр хиппилеринин аралаш оюлары бар жамаачы кийимдерден сапаттуу айырмаланган. Кутюрье



өз чыгармаларында Африканын, Перунун, Байыркы Кытайдын, Марокконун салттуу мотивдерин колдонгон [4].

Бул чебердин кийимдери миллиондогон долларлык байлыкка ээ адамдар арасында популярдуу болуп калган. Мода тарыхындагы этникалык стиль – Ив Сен Лорандагы жогорку мода чечүүчү ролду ойногон. Африка коллекциясы ачык түстөр жана материалдардын өзгөчө арзандыгы менен айырмаланды. Колдонулган зыгыр, жыгач, саман жана айнек. Кытай коллекциясы адаттан тыш түстөргө толгон: кызгылт жана кызгылт сары, сары жана кочкул кызыл түстөр. Көркөм театр кымбатчылыгы адаттан тышкаркы көрүнүш. Индия коллекциялары жаңы абалды алып келди. Этникалык стилге жана мода тарыхына жапон модельери Кензонун таасири чоң [5].

Kenzo коллекциялары жапондордун элдик мотивдерин жана ишкердүүлүгүн, спорттук жана ал тургай классикалык стилдерин кийимде чебер айкалыштырууга боло тургандыгын таң калыштуу түрдө көрсөттү. Анын этникалык стили түстөрдүн тайманбас айкалышы, шайыр түстүүлүгү менен айырмаланып, кичинекей гүлдөрдүн жасалгасын колдонгон. Алгачкы коллекциясында Кензо жапон кимоносунун силуэтин Скандинавия, Түштүк Америка, чыгыш элементтери менен айкалыштырып тартуулаган. Гүлдүү жапондордун кездемелери шотландия капас кездемеси менен катар отурушат, ал эми тик жакалуу кытай курткасы өлкө стилиндеги ак пахтадан жасалган оборка менен толукталат.

**Жыйынтыктар жана талкуулар.** Жалпысынан заманбап тенденцияларга ылайык чечмеленген этникалык мотивдердин аралашмасын байкаса болот. Саймаланган джинсы, шнурка менен коздолгон шиширилген юбкалар, дыйкандардын “көйнөктөрү”, токулган же тигилген “пончолор”, түстүү токулган байпактар, металлдык чыгыш жана африкалык зергер буюмдары, ошондой эле күнүмдүк буюмдарды бай “этникалык” жасалгалоо кумарлары – шурулар, жыгач жана керамикалык мончоктор, үлүлдөр, салттуу араб үлгүлөрүн Индия, Славян же Түштүк Америка менен аралаштырылган [5].

Бүгүнкү күндө этникалык стиль мода дүйнөсүндө алдыңкы орундарды ээлеп келген жана аларды жоготкусу келбейт. Мунун негизги себептери – бул стил өзү менен кошо алып келе турган эркиндик, ар түрдүүлүк, табигый көрүнүш, жарыктык. Анын жолдоочулары, эреже катары, курчап турган дүйнө жана өзүлөрү менен гармония калуу менен, өзүнүн индивидуалдуулугун көрсөтүүдөн, маанайын бөлүшүүдөн коркпогон чыгармачыл инсандар. Заманбап мода журналдарын барактап, подиумдагы

мода көргөзмөлөрүн карап отуруп, заманбап мода дизайнерлеринин тапкычтыгына, фантазиясына жана талантына суктанасыз.

**Корутунду.** Жыйнактардагы моделдер канчалык оригиналдуу жана окшош эмес. Мода дизайнерлери көп учурда чыгармачыл булактарга ишенишет. Заманбап жаштар модасы өткөн мода салттарына, анын ичинде элдик костюмуна тереңирээк таянып, андан азыркы жаштарыбызга мүнөздүү айрым.

Мода тенденцияларына таянуу менен этно стиль боюнча изилденген материалга таянсак, бул биздин доордун дизайнерлеринин кызыгуусун туудурган улуттук, фольклордук тема, жаңы образдардын башталышы жана жаңы нерселердин ишке ашышы болуп саналат.

#### Адабияттар

1. Муртазина, С. А. (2014). Этническая традиция в современных направлениях моды. Проблемы дизайн-проектирования и оформления мусульманской и национальной одежды: сборник статей V Международной науч.-практ. конференции. Казань, 83-85.
2. Абдырасулова Р.Р., Копонова А. (2017). Реконструкция национального кыргызского костюма для девочек по технологиям 19-20 веков. Вестник КГУСТА, 83-87.
3. Абдырасулова Р.Р. (2020). Современное прочтение женской исторической одежды – “бельдемчи”. Сборник научных статей по итогам четвертой международной научной конференции (29-30 апреля 2020 г.) часть 1. Казань.
4. Хамматова, В. В. Салахова, А. Ф. Вилданова. А. И. (2013). Дизайнеры России, США, Японии и Германии XX века: учеб. пособие / Казань: Изд-во КНИТУ, 112.
5. Этнический стиль в истории моды. (2020). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.allwomens.ru/3618-yetnicheskij-stil-v-istorii-mody.html>, свободный. (Дата обращения 06.03.2020).

## ИСКУССТВО

УДК 396.4

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_20](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_20)**ОБРАЗ СОВРЕМЕННЫХ ЖЕНЩИН – РУКОВОДИТЕЛЕЙ ПО  
СРАВНЕНИЮ С ИСТОРИЧЕСКИМИ ЖЕНЩИНАМИ***Айтыкулова Айжаныл Мамасалиевна, магистрант  
[azuzbekovnaais@gmail.com](mailto:azuzbekovnaais@gmail.com)**Закиров Акимжан, к. психол. н., профессор  
Ошский государственный университет,  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** В данной статье мы рассмотрели женщин в советском периоде и в настоящем. Женщины до прихода СССР все же были не свободны, они не имели доступ к учебе, не права голоса. А приход СССР изменило все, женщины стали учиться, улучшать себя и конечно же самое главное женщины овладели своими правами. Настоящее время женщины повсюду имеет вес, женщины работающие в гос.органах, в вузах, больницах и др. В наше время женщинам вход зеленый куда угодно, ограничение нет во всем. Наши молодые девушки также работают за границей, например: в Европе, в США, в России и в Турции, также много других стран куда бы не ступала нога человека. На сегодняшний день больше половины женщин обеспечены работой в сравнение с мужчинами.

**Ключевые слова:** женщины, современные женщины, СССР, права женщин, гендерное равенство.

**ЗАМАНБАП ЛИДЕР АЯЛДАРДЫН ТАРЫХТАГЫ АЯЛДАР  
МЕНЕН САЛЫШТЫРМАЛУУ БЕЙНЕСИ***Айтыкулова Айжаныл Мамасалиевна, магистрант,  
[azuzbekovnaais@gmail.com](mailto:azuzbekovnaais@gmail.com)**Закиров Акимжан, психол.и.к., профессор  
Ош мамлекеттик университети,  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Бул макалада биз совет убагындагы жана азыркы убакыттагы аялдарды изилдеп чыктык. СССРдин келишине чейин биздин аялдарда эркиндик, окууга мүмкүнчүлүк жана өз оюн толук айтууга укугу болгон эмес. СССРдин келиши менен аялдар окуп, өздөрүнүн укугун билишип, өздөрүн өнүктүрүүгө бир топ мүмкүнчүлүк болду. Азыркы учурда аялдар баардык жерде иштегенге укугу бар жана иштешет, алсак мамлекеттик жумуштарда, оору каналарда, окуу жайларда ж.б. Азыркы учурда аялдарга баардык жака барганга мүмкүнчүлүк бар, биздин жаш кыздар дүйнөнүн баардык шаарларында иштеп жатат десек болот, мисалга: Европада, АКШ, Россия жана Турция шаарларында. Бүгүкү күндө эркектерге салыштырмалуу аялдардын көбү жумуш менен камсыздандырылган.

*Ачык сөздөр: аялдар, азыркы аялдар, СССР, аялдардын укуктары, гендердик теңчилик.*

## THE IMAGE OF MODERN WOMEN LEADERS IN COMPARISON WITH HISTORICAL WOMEN

*Aitykulova Aizhanyl Mamasaliyeva, Master's Student,  
[azuzbekovnaais@gmail.com](mailto:azuzbekovnaais@gmail.com)*

*Zakirov Akimzhan, Candidate of Psychological Sciences, Professor  
Osh state university  
Osh, Kyrgyzstan*

**Abstract.** *In this article, we examined women in the Soviet period and in the present. Before the advent of the USSR, women were still not free, they did not have access to education, not the right to vote. And the arrival of the USSR changed everything, women began to study, improve themselves, and of course, most importantly, women seized their rights. At present, women everywhere have weight, women working in government agencies, universities, hospitals, etc. Nowadays, women have a green entry anywhere, there is no restriction at all. Our young girls also work abroad, for example: in Europe, in the USA, in Russia and in Turkey, as well as many other countries wherever a person's foot goes. Today, more than half of women are provided with jobs in comparison with men.*

**Keywords:** *women, modern women, USSR, women's rights, gender equality.*

**Введение.** На современное положение женщины и тендерные отношения в кыргызстанском обществе огромное влияние оказывают исторические факторы. Дифференциация в семейном и общественно-производственном статусе мужчин и женщин уходит корнями в глубокую древность, когда в силу исторических и социально-экономических условий формировались специфические особенности положения женщин, особенно в семье. Это было связано с такими функциями, как рождение ребенка, его кормление, уход за детьми и стариками, приготовление пищи, сохранение огня, возделывание земледельческих культур. Если на заре зарождения семейной общины женщина играла главенствующую роль, то постепенно с углублением разделения общественного труда эта роль переходила к мужчине.

Ф. Энгельс отмечал, что фактическое положение в обществе у женщин на низшей ступени гораздо выше, чем в поздние времена: «Одним из самых нелепых представлений, унаследованных нами от эпохи просвещения XVIII века, является мнение, будто бы в начале развития общества женщина была рабыней мужчины. Женщина у всех дикарей и племен, стоящих на низшей,

средней и отчасти также высшей ступени варварства, не только пользуется свободой, но и занимает весьма почетное положение» [1].

**Материалы и методы исследования.** До приезда Российской культуру в жизнь нашего народа разделенного на родоплеменные кланы, регулировалась патриархально-феодальными отношениями. Присоединение к России позволило включиться в определенном смысле в поток евроазиатской цивилизации, получить статус колониальной окраины в контексте могущественного по тем временам имперского государства. В тогдашней истории Кыргызстана это был позитивный сдвиг. Народ включился в орбиту качественно новых для него политических, экономических, социальных и культурных процессов в составе Российской империи. Происходило интенсивное взаимообогащение духовных ценностей. И хотя присоединившись к ней, кыргызский народ не получил национальной и социальной свободы, он получил доступ к освоению прогресса, к магистральному пути развития человечества с перспективой интегрироваться в мировое сообщество [2].

Между тем Кыргызстан подошел к созданию в Союзе Советских Социалистических Республик своей собственной государственности. Но всю жизнь общества определяла одна политическая партия - Коммунистическая, что логично привело к абсолютной политизации всех сторон жизни Советского общества и в конечном итоге — к развалу СССР. Так как, раньше женщинам не разрешали учиться то во времена СССР женщины имели правами учиться и продвигаться. Так, исторически последовательно и цивилизованно, в ходе драматических событий конца XX в., 31 августа 1991 г. возникло новое суверенное государство — Кыргызская Республика [3].

**Результаты и обсуждения.** Советский период в жизни народа Кыргызстана является историческим, оказавшим огромное влияние на все стороны жизни, в том числе и на тендерное устройство. Были достигнуты несомненные успехи в освобождении и раскрепощении женщины. Целенаправленная политика государства в решении женского вопроса была, пожалуй, первой в истории человечества программой сознательного повышения статуса женщины в обществе. Коммунистической партией были выработаны особые формы и методы работы среди женщин Востока, учитывающие местные условия. Действительное и действенное участие женщин в общественной и государственной жизни обеспечивалось квотами. Осуществлялся государственный надзор за трудоустроенностью женщин, условиями их труда, пусть ограниченными, но все же льготами для кормящих матерей, многодетных семей, матерей-героинь и т.п. Активная,

целенаправленная и последовательная идеологическая и пропагандистская работа, поддерживаемая установками партии, проводилась специально созданными женскими комитетами, отделами и организациями. Несмотря на определенную декоративность и полную независимость от партийного контроля, они выполняли роль общественной трибуны и являлись доказательством понимания властью специфичности женских проблем в обществе [4].

Однако до начала 90-х гг. признание прав женщин и мужчин носило скорее декларативный характер, поскольку признание равенства «де юре» не означало ликвидацию различий между женщинами и мужчинами «де факто». Биологический и психофизиологический фактор различий предопределял сохранение неравенства женщины в экономической и политических сферах. К тому же тендерные роли мужчин и женщин подчинялись требованиям советской идеологии [5].

На исходе XX в. принципиально по-новому определяется место и роль женщины Кыргызстана. За последние десятилетия произошли заметные сдвиги в развитии тендерного движения в Кыргызстане. Негативные социальные последствия переходного периода отразились на всем населении — как на женщинах, так и на мужчинах. Но основную роль в выживании домохозяйств в тяжелый период сыграли женщины. Тендерный дисбаланс особенно ясно прослеживается в сфере политики и управления. Мир «большой политики» представлен мужчинами. Мало женщин на руководящих должностях. К женщинам, стремящимся пробиться в парламент, снисходительно относятся и избиратели, о чем говорят итоги выборной кампании 2005 г. Через «отборочное сито» не прошла ни одна претендентка в депутаты Жогорку Кенеша. В правительстве была всего одна женщина — председатель Госкомитета по занятости и миграции А.М. Рыскулова. Женщины занимают в основном должности среднего и низкого управленческого звена. Косвенными факторами, повлиявшими на такую ситуацию, являются рост религиозности среди населения с ориентацией на традиционную роль женщины. Преобладание мужского дискурса в политике таит в себе опасность игнорирования социальных запросов общества, однобокости, перекоса в его развитии.

В настоящее время впервые в истории Кыргызстана формируются условия для становления и развития самостоятельного женского политического движения. Самостоятельного не только по форме, но и по целям, задачам и методам деятельности. Необходимость в этом возникла

после распада СССР, поскольку исчезла патерналистская опека государством материнства, детства, семьи в целом.

Особого внимания заслуживает работа неправительственных организаций, которые занимаются улучшением положения женщин и детей, вопросами тендерного равенства. В Кыргызстане действуют более 150 женских НПО. Все они социально ориентированы и призваны облегчить адаптацию женщин к рыночным условиям, помочь им почувствовать силу солидарности, научить действовать активно и самостоятельно. Позитивным фактором является то, что по инициативе женских НПО в начале 2003 г. депутатами Жогорку Кенеша был принят Закон «О социально-правовой защите от насилия в семье». Закон защищает и права пожилых людей, вынужденных жить с детьми и права несовершеннолетних детей. Учитывая национальные особенности, в состав семьи включены не только жена и муж, но и все родственники, проживающие в одном доме, а значит каждый из них защищен законом.

Необходимо признать, что в настоящее время социально-экономический и политический потенциал женщин в Кыргызстане остается не востребованным. Женское политическое движение все еще является маргинальным явлением в политической жизни общества, влияние женщин на государственную политику остается минимальным. До сих пор в современном кыргызстанском обществе существуют и довлеют над общественным сознанием представления, суждения и стереотипы традиционного патриархального мировоззрения. Обретение государственной самостоятельности используется некоторыми идеологами для пропаганды идеи «возвращения к истокам».

Одним из ключевых аспектов повышения роли женщин и улучшения их положения является образование. К концу XX в. в стране обеспечено право на образование всем, независимо от пола, вероисповедания, политических убеждений, национальной, расовой и языковой принадлежности. По этому показателю, как справедливо отмечают международные эксперты, Кыргызстан приравнен к развитым странам.

Рост образования женщин отразился на их привлечении в науку, аспирантуру и докторантуру. Эта традиция была создана еще в советское время, когда форсировалось вовлечение женщин в сферу научной деятельности. Научно-технический потенциал сегодняшнего Кыргызстана был создан за годы советской власти. Глубоко был прав великий немецкий философ И. Кант, когда писал, что каждая эпоха имеет свой неповторимый

облик. Значимость её, определяется интеллектуальным уровнем женщин, ибо женщина есть мерило и основа существования любой формы цивилизации.

В Кыргызстане была создана сеть научных учреждений, женщины вносили и вносят большую лепту в развитие науки и техники. В настоящее время, когда разработана новая экономическая политика Кыргызстана, ученые республики, Академии наук при участии Жогорку Кенеша, правительства, министерств и ведомств, органов государственной власти и местного самоуправления разрабатывают «Инновационные проекты по реализации Стратегии развития страны». Впервые в истории стран СНГ в Кыргызстане от Пекина до Нью-Йорка. Отчет о положении женщин в Кыргызстане (1995-2000). - Бишкек, 1999, - С.49 президентом Национальной академии наук избрана женщина, лауреат Государственной премии в области науки и техники, академик, доктор химических наук, профессор Ш. Жоробекова.

Успех реализации тендерной политики зависит от деятельности государства. Приоритетной целью его становится построение эгалитарного общества через достижение тендерного равенства. Поэтому сегодня вопрос ставится о действенной представленности женских интересов в политике, о широком политическом образовании женщин, о создании у них прочной базы общих социальных знаний, позволяющих построить целостную систему жизненного ориентирования для успешного исполнения как существующих, так и новых социальных ролей. Это невозможно достичь без устранения тендерного дисбаланса в структурах государственного управления [6].

Наше исследование подтверждает, что в Кыргызстане проведена определенная работа и достигнуты значительные результаты в сфере решения тендерных проблем. Приняты три государственные программы по улучшению положения женщин и достижению тендерного равенства: «Аялзат» (1996-2000гг.), Национальный план действий по достижению тендерного равенства: НПД I (2002-2006 гг.) и НПД II (2007-2010 гг.). В республике накоплен опыт подготовки трех периодических отчетов правительства по выполнению CEDAW (1998г., 2002г., 2006г.). Разработка, осуществление и ратифицирование государством фундаментальных международных документов в области тендерной политики повлекло за собой прорыв в решении тендерных проблем. 20 марта 2006 г. вышел указ президента К.С. Бакиева «О мерах по совершенствованию тендерной политики». Одним из главных достижений в процессе продвижения специальных мер стало также включение в новый Кодекс о выборах механизма квотирования кандидатов в депутаты, выдвигаемых по партийным



спискам. В результате, на выборах в декабре 2007г. доля женщин в Жогорку Кенеше выросла от нуля до 25%.

Как видим, наше общество достигло определенного прогресса в развитии потенциала женщин, однако женщины по-прежнему живут в мире, отличающемся неравенством. Существенное различие в уровне человеческого развития между полами указывает на то, что обществу ещё предстоит разрешить множество проблем на путях реализации тендерной политики. Решение тендерных проблем зависит от всех членов общества, на которое оказывают влияние такие факторы, как социальное положение, возраст, раса, этнос, религиозные и светские традиции, обряды, СМИ, литература, искусство, массовая культура, образцы тендерных идеалов, в соответствии с которыми люди формируют свою тендерную идентичность.

**Заключения.** Подводя итоги представленного исследования, можно сказать, что анализ и обобщение обширного объема малоизученных документов, результатов предшествующих научных изысканий позволили нам оценить неоднозначное положение женщины в обществе, сложный характер решения «женского вопроса» и развития женского движения и сделать вывод о том, что изменение места и роли женщины в кыргызском обществе происходило и происходит в тесной взаимосвязи с кардинальными изменениями в социально-экономической, политической и культурной жизни Кыргызстана в различные периоды его истории.

#### Литература

1. Айтыкулова, А. М. Социально-психологические аспекты по защите прав и интересов женщин Кыргызстана / А. М. Айтыкулова // Бюллетень науки и практики. – 2022. – Т. 8, № 12. – С. 524-528. – DOI 10.33619/2414-2948/85/68. – EDN MSWQKW.
2. Год женщин: итоги, перспективы. Бишкек, 1997.
3. Год 1996 Год женщин. Сборник докладов. - Бишкек: Кыргызстан, 1997.
4. Женщины и дети в Киргизской ССР. Краткий статистический сборник. -Фрунзе, 1980.
5. Салиева А. А., Айтыкулова А. М. Женщины Кыргызстана вчера и сегодня // Бюллетень науки и практики. 2023. Т. 9. №3. С. 472-477. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/88/64>
6. Женщины и Мужчины в Кыргызской Республике. Сборник гендерно-разделенной статистики. Бишкек, 2001.

**ИСКУССТВО**

УДК 78.

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_21](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_21)**ПРОБЛЕМЫ ДУХОВНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ МУЗЫКЕ**

*Козубаев Осмонбай Осмонбаевич к.филос.н., профессор  
Национальной Академии наук Кыргызской Республики  
Бишкек, Кыргызстан*

*Ыразаков Дамир Абдикалилович, преподаватель*

*Камбарова Нурзада Нуралиевна, соискатель*

*Ошский государственный университет*

*Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Авторы в данной статье исследуют музыку как особую форму коллективной памяти, в течение многих веков объединявших множество поколений. Она была и остается важнейшим условием и средством формирования национального характера, осознания специфики и самобытности народа. Музыка, наряду с иными жанрами и видами фольклора, отражает многие стороны жизненного уклада – от утилитарно-бытовых до самых высоких – духовных. В ней в той или иной форме выражены как древние, так и современные взгляды о духовности людей, идеи об окружающей социальной и природной действительности, их верования и надежды, эмоциональный мир и др.

**Ключевые слова:** музыка, народная музыка, традиция, духовность, творчество, культура, ценность, вселенная, бытие, гармония.

**АЗЫРКЫ МУЗЫКАДАГЫ РУХАНИЙЛИК ПРОБЛЕМАСЫ**

*Козубаев Осмонбай Осмонбаевич, филос.и.к., профессор  
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы  
Бишкек, Кыргызстан*

*Ыразаков Дамир Абдикалилович, окутуучу*

*Камбарова Нурзада Нуралиевна, изилденүүчү*

*Ош мамлекеттик университети*

*Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Бул макалада авторлор музыканы анын ар тараптуу көрүнүштөрүндө, көптөгөн кылымдар бою нечендеген муундарды бириктирген коллективдүү эс-тутумдун өзгөчө формасы катары изилдешет. Ал элдин улуттук мүнөзүнүн калыптанышынын, элдин өзгөчөлүгүн, өздүгүн аңдап-сезүүнүн негизги шарты, каражаты болгон жана боло берет.

Музыка, фольклордун башка жанрлары жана түрлөрү менен катар жашоонун көп жактарын – утилитардык-тиричиликтиктен эң жогорку – руханийликке чейин чагылдырат. Анда тигил же бул формада руханийлик жөнүндөгү байыркы, ошондой эле, азыркы көз караштар, адамдардын курчап турган социалдык жана жаратылыштык реалдуулук тууралуу идеялары, ишенимдери, үмүттөрү, эмоционалдык дүйнөсү ж.б.

чагылдырылган.

**Ачык сөздөр:** музыка, элдик музыка, салт, руханийлик, чыгармачылык, маданият баалуулук, аалам, болмуш, гармония.

## SPIRITUALITY AND MODERN MASS MUSICAL CULTURE

*Kozubaev Oskonbai Oskonbaevich,  
Candidate of Philosophical Sciences, Professor  
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic  
Bishkek, Kyrgyzstan  
Yrazakov Damir Abdikalilovich, Lecturer  
Kambarova Nurzada Nuralievna, researcher  
Osh State University  
Osh, Kyrgyzstan*

**Abstract.** *Music in all its various manifestations, in fact, is for the Kyrgyz people a special form of their collective memory, which for many centuries has united many of its generations. It was and remains the most important condition and means of forming a national character, understanding the specifics and identity of the people.*

*Folk music, along with other genres and types of folklore, reflects many aspects of the way of life - from utilitarian and everyday to the highest - spiritual. It expresses in one form or another both ancient and modern ideas, ideas, views of people about the social and natural reality surrounding them, their beliefs and hopes, the emotional world, etc.*

**Key words:** *music, folk music, tradition, spirituality, creativity, culture, value, universe, being, harmony.*

**Введение.** Кыргызстан, как практически и все постсоветское пространство, в настоящее время вовлечен в глобальное киберпространство, которое в определенной мере и некоторыми оговорками можно охарактеризовать как глобальное культурное пространство. На данный момент значительную и преобладающую часть этого пространства составляет западная культура. Причем она не только заметно превосходит другие культуры по общему объему, но и определяет основные тенденции развития мировой культуры, в том числе музыкальной. Основной из этих тенденций уже на протяжении нескольких десятилетий является процесс массовизации культуры, который характеризуется как положительными, так и отрицательными чертами и последствиями. Что касается кыргызской музыкальной культуры, то в настоящее время в нем существует два потока, две тенденции, одна из которых определяется главным образом западной массовой культурой, а другая – произрастает и продолжает свое существование и развитие на прочном фундаменте народной музыкальной культуры и традиции, которые уходят своими корнями вглубь истории,

насчитывающей многие века. Эта культура традиция не были прерваны в советский период истории, несмотря на то, что именно в этот период массовая культура стала интенсивно проникать в национальную кыргызскую культуру. С распадом СССР и обретением Кыргызстаном политического суверенитета угроза поглощения кыргызской традиционной культуры массовой не только не исчезла, но только усилилась в связи с информационной революцией, произошедшей во второй половине XX века и продолжающейся в настоящее время.

На определенное воспитательное воздействие музыки обратили внимание еще в Древнем Китае, о чем свидетельствует, в частности, суждения, зафиксированные в древнекитайской священной книге «Шу-Кинг», которая в классическом виде содержит 305 народных песен и стихотворений различных жанров, созданных в XI–VI вв. до н. э. и отражающих многообразные явления духовной и социальной жизни. В этой книге обращается внимание на непосредственную связь между типом музыкального произведения и типом поведения личности [1, 2005, с. 7].

В обыденном, повседневном, привычном и широко распространенном понимании музыка оценивается как вид искусства, достаточно близкий к другим видам искусства. При этом часто обращается внимание на ее коммуникативную, социальные и иные функции, в то время как на стыке психолого-воспитательных проблем во внимание берется в первую очередь преобразующая способность, свойство музыки, ее духовно-формирующая роль. К сфере же философии музыки принято относить такие проблемы, как музыка и внутренний мир человека, сущность, природа музыки, ее бытие, особенности ее содержания и формы, способы и формы существования. В пределах философской трактовки, понимания музыки принято выделять мировоззренческую, эстетическую и этическую ее функции и, соответственно, ценность. Для научного понимания и истолкования музыки традиционен взгляд на нее как на общественный феномен [2, 2004, с. 170]. Существует также нетрадиционный подход к музыке, который можно найти в ряде классических трудов, относящихся к европейской философской и эстетической мысли. При таком подходе роль и место музыки, рассматриваемой в ее тесной взаимосвязи с духовностью, оценивается несколько иным образом, чем при традиционном подходе и традиционном музыкознании, где взгляд а музыку основывается на безусловном признании многофункциональности и музыки.

**Материалы и методы исследования.** Музыка – это не только мир звуков, она представляет собой достаточно сложное и многогранное явление,

в котором определенным образом отражаются и преломляются различные идеи и эмоции, благодаря чему она наделена способностью оказывать мощное и глубокое воздействие на человека, формировать его душу, внутренний мир. Будучи одной из форм и видов искусства, она способна решать целый спектр задач и функций, присущих ей, а именно ценностные, морально-этические, эстетические, педагогические и другие, которые вместе образуют духовную сферу музыки.

На музыкальной культуре, помимо прочего, возложено также решение важной социально-психологической задачи, заключающейся в формировании мироощущения и мировоззрения человека, его отношения к социальной и природной реальности. В зависимости от конкретных обстоятельств, а вернее, всей их совокупности, и от того, каким общественным группам, слоям и классам служит музыкальное искусство, какие тенденции в получают в нем преобладание, оно, как показывает богатый исторический опыт, может быть мощным и воспитательным, развивающим и гармонизирующим средством во взаимодействии личности с миром и в отношении с самим собой, либо, наоборот, деструктивной силой, подавляющей в человека духовное начало, стремление к высокому, идеальному. Музыка тем или иным образом участвует в воспитательном процессе, причем затрагивая не только эстетические и художественные грани личности, но и общегуманитарные и интеллектуальные ее стороны. Тем не менее, современные глобальные музыкальные тенденции и ситуация, подверженные значительному воздействию массовой музыкальной культуры, характеризуется тем, что не только неэффективно используются позитивные возможности музыки в воспитательных целях, но и, напротив, задействованы негативные черты музыки, проявляющиеся в упрощении человеческого духа. Речь в данном случае речь идет о глобальной тенденции упрощения музыки, когда, в силу коммерциализации музыки, в музыкальном искусстве «отмирают» такие важные функции, как нравственное воспитание личности и воспитание ее чувств, восприятия, закладка основ и развитие способности и стремления улавливать в музыке смыслы, присущие ей, воспринимать ее красоту, если она присутствует, и т.д.

Очевидно, что духовная сущность и смысл музыки – независимо от того, что понимается под ними, – определяются и реализуются через функции музыки. С другой стороны, духовный аспект музыки шире, чем ее функции, и не может быть сведена исключительно к ее функциям, хотя и реализуются через них. Музыка, как и искусство в целом, играет важную роль в жизни людей. Хорошо известна мысль Ф. Ницше: «Без музыки жизнь была бы

ошибкой» [3, 1997, с. 561]. Очевидно, что без музыки жизнь как каждого отдельного человека, так и человечества в целом была бы значительно обеднена. А бедность, как и богатство, внутреннее содержание жизни, имеет непосредственное отношение к духовности.

Под духовностью в самом широком смысле слова принято понимать всю совокупность проявлений духа в реальности и человеке. В таких гуманитарных дисциплинах, как философия, социология и культурология, под духовностью обычно подразумевают те нравственно-этические силы и начала, которые объединяют общество и престают в виде определенных моральных ценностей и традиций, сосредоточенным, как правило, в религиозных системах, мировоззрении и опыте, а кроме того, в художественных образах искусства. Следует обратить внимание на то, что духовность, если оценивать ее на субъектном уровне, является признаком и критерием зрелости личности, которая вышла за рамки собственных узких интересов и недолговечных и изменчивых ценностей. Следует также отметить, что во многих современных работах и концепциях, главным образом западных исследователей, подчеркиваются несовпадение, определенные, подчас существенные различия между духовностью и религиозностью. Так, по мнению известной современной британской специалистки в новых религиозных движениях А. Баркер, духовность разнится с религиозностью, в частности, тем, что источником религиозности выступает внешний мир, представленный в форме предписаний и традиций, в то время как источником духовности выступает внутренний опыт человека [4, 2011, с.129]. Что касается музыкальной культуры, являющейся одной из разновидностей духовной культуры, то она, если оценивать ее с ценностной точки зрения, характеризуется деятельностью, направленной на создание музыкально-художественных ценностей. Музыка представляет собой универсальный язык, т.е. в той или иной мере понятный всем, и часто весьма выразительный и обращенный как сознанию, так и душе человека.

В течение многих веков из поколения в поколение различного рода произведения искусства в специфической художественной форме передают сведения о предшествующем мире людей с их радостями и горестями, надеждами и идеалами, представлениями о добре и зле, и т.д. Такую способность искусства принято определять, как познавательную функцию, которая применительно к музыкальному искусству обладает определенной спецификой, к тому же малоисследованной. Данный факт, как считает С.М. Науменко, обусловлен тем, что музыка представляет собой символическое искусство, которое имеет весьма малое отношение к непосредственной

изобразительности, визуальному восприятию. Она способна выражать в первую очередь внутренний мир и эмоциональное состояние человека, его нравственно-эстетический опыт и переживания, фантазии, порывы, мечты и т.д. По этой причине восприятие и истолкование музыки всегда субъективны и абстрактны, однако не всегда и обязательно произвольны. Границы и характер восприятия музыки определяют логические закономерности, свойственные самой музыке, но также культурой и уровнем восприятия человека [5, 1982, с. 11–13].

Очевидно, что музыка в силу того, что она является определенной формой звука, непосредственно обращена к слуху человека, и последний, улавливая эти звуки, испытывает определенную эмоциональную реакцию. Однако дело далеко не ограничивается эмоциональным воздействием музыки. Диапазон такого воздействия, охватывая как духовный, так и телесный мир человека, выходит за рамки эмоционального. Данное обстоятельство, свойство музыки приводит к тому, что формирование музыкальной культуры общества целесообразно осуществлять в контексте и направлении гармонического и наиболее полного, разнообразного развития личности. Учитывая данный факт, общество должно исходить из того, что всесторонне и гармонично развитое общество есть ни что иное, как совокупность всесторонне развитых индивидов, личностей.

В связи с понятием философии музыки находятся такие фундаментальные и емкие категории, как «мир», «бытие», «человек», «сознание», «добро», «зло», «красота», «гармония» и др. В сферу философии музыки входят проблемы, которые находятся либо граничат с общепhilosophскими проблемами и находятся в определенной связи с такими дисциплинами, как эстетика, этика, психология, педагогика и др.

**Результаты и обсуждения.** Рассуждая о духовной природе и сущности музыки, необходимо иметь в виду в первую очередь субстанциональный характер музыкального бытия, которое в конечном счете есть свойство человека либо следствием и отражением данного свойства. Музыкальное бытие связано с внутренним миром человека, оно составляет его часть и возможно только в пределах человеческого бытия.

Одним из важных вопросов, неизбежно возникающих при обращении к музыкальному творчеству и искусству, является вопрос: какова роль музыки в жизни общества? В целом, она соответствует, одинакова с ролью художественной культуры, с ее различными формами и разновидностями. Взаимосвязь между музыкальным искусством и духовной жизнью общества реализуется в трех основных направлениях, аспектах. В первую очередь

музыкальное искусство отражает в присущей ей специфической форме реальность. Во-вторых, в художественной форме оценивает эту реальность. И, наконец, в-третьих, реализует свою творческую функцию, определенным образом влияя и преобразуя как личную, так и общественную жизнь личности. Как и любая другая форма и разновидность искусства, музыка обогащает и облагораживает человеческую жизнь, приводит в движение, стимулирует в ней эстетическую потребность и начало. Однако она не только обогащает обыденное существование человека, она одухотворяет жизнь человека, поднимает его над обыденностью, рутинностью и тем самым создает высший слой, уровень, собственно среду духовной жизни человека и общества. Определяющим моментом в уяснении роли музыки в жизни общества, ее сущности является выявление ее особенностей, которые обусловлены в первую очередь функциями, которые музыка выполняет в жизни общества. Однако, рассуждая об этих функциях, следует указать на то, что к настоящему времени именно вопрос функций музыки разработан в музыковедении и музыкальном искусстве в незначительной степени, о чем в свое время говорил доктор искусствоведения и известный музыкальный социолог А. Н. Сохор, который утверждал, что «специальные исследования по данному вопросу единичны, причем в имеющихся пока еще не достигнуты ни последовательность, ни ясность» [6, 1983, с. 74]. И это несмотря на то, что проблемы, связанные с функциями музыки, имеют долгую историю и начали рассматривались, как минимум, еще в эпоху античности, начиная с Пифагора и возникновения философской мысли. Аристотель, размышляя о природе музыки, ввел своеобразную иерархию функций музыки, в которой он первое место отвел интеллектуальному удовлетворению, второе – воспитательной и очищающей функциям, а третье – физиологическому наслаждению, получаемому от прослушивания музыки. Немецкий философ XX века, соединивший в одном своем лице композитора и музыковеда, Т. Адорно среди различных функций музыки выделил такие, как потребление и эстетическое наслаждение, размышляя о музыкальной индустрии [7, 1999, с. 54]. По мнению современного российского музыковеда, профессора Московской консерватории В. Н. Холоповой, существуют следующие функции музыки: коммуникативная, отражения действительности, этическая, эстетическая, каноническая (канонизирующая), эвристическая, познавательно-просветительская, общественно-преобразующая, личностно - преобразующая [8, 1994, с. 6].

Несмотря на то, что среди музыковедов, как и музыкантов, по сей день не существует единого мнения не только относительно того, какие функции



музыки следует считать основными, но и сколько их вообще и что именно следует считать музыкальными функциями, на их иерархию, значимость, количество и пр., очевидно, что, во-первых, их достаточно много, во-вторых, они в совокупности образуют разветвленную систему, и, в-третьих, все они в той или иной мере, тем или иным образом имеют отношение к духовной жизни общества. Все они тем или иным образом формируют личность, а через нее и общество в целом.

**Выводы.** Посредством музыкального искусства, собственно музыки люди, воспринимая ее, часто возмещают дефицит общения и легче приходят к взаимопониманию. Следует указать на то, что музыкальная коммуникация – это контакт особого рода, основывающийся на эмоциональном взаимодействии, родстве, близости и душевное сопереживании. Слушатели, счет которым может идти на миллионы, способны получать удовольствие, эмоциональное и духовное удовлетворение от одного и того же музыкального творения, мелодии. Следует, однако, уточнить, что данное свойство музыки не дает основания приравнять всю музыкальную культуру и музыку к массовому искусству. Подлинное искусство, в том числе, конечно, музыкальное, формирует полноценную личность, обогащает ее, в то время как суррогат, эрзац, искусства, подделка, его неполноценный, упрощенный, примитивный заменитель, напротив, не только ослабляет индивидуальные черты, но и не дает им развиваться, направляя развитие в ложном направлении. И если в первом из указанных случаев музыка выступает в качестве надежной основы для общения людей как носителей индивидуального, оригинального начала, то во втором случае формируется определенная человеческая масса, в которой человек неизбежно утрачивает личностные черты и атрибуты – волю, благоразумие и эмоции и др., подчиняя их в конечном итоге воздействию простых раздражителей и выплескивая свою энергию сумбурно, хаотично и бессмысленно, несмотря на то, что в обоих случаях средством единения выступает музыка, но разная музыка – одухотворяющая, возвышающая и, напротив, бездумная и низводящая.

#### Литературы

1. Шендрик, А.И. Социология культуры [Текст] / А.И. Шендрик. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – С. 7.
2. Ключев, А.С. Философия музыки [Текст] / А.С. Ключев. – СПб: СПГУВК, 2004. – С. 170.
3. Адорно, Т. В. Избранное: Социология музыки [Текст] / Т. В. Адорно. – М.: Университет. кн., 1999. – С. 54.

4. Науменко, С.И. Индивидуально-психологические особенности музыкальности [Текст] / С.И. Науменко // Вопросы психологии. – М., 1982. – №5. – С. 11–13.
5. Ницше, Ф. Сочинения в 2 т. [Текст] / Ф. Ницше. – Т. 2. – М.: Мысль, 1997. – С. 561.
6. Сохор, А.Н. Социальные функции искусства и воспитательная роль музыки [Текст] / А.Н. Сохор // Вопросы социологии и эстетики музыки: в 3-х т. – Л., 1983. – Т. 3: Статьи и исследования. – С. 74.
7. Степанова, Е.А. Новая духовность и старые религии [Текст] / Е.А. Степанова // Религиоведение. – 2011. – №1. – С. 129.
8. Холопова, В.Н. Музыка как вид искусства. Музыкальное произведение как феномен [Текст] / В.Н. Холопова. – М.: Моск. консерватория науч.-творч. центр «Консерватория», 1994. – С. 6.

**ИСКУССТВО**

УДК 745

[https://doi.org/10.52754/16948610\\_2023\\_1\\_22](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_22)**“ӨҢҮР” – В ТРАДИЦИОННОМ ЖЕНСКОМ КОСТЮМЕ***Максытова Гулнара Турсунбаевна, к.т.н., доцент,  
[gulmak@rambler.ru](mailto:gulmak@rambler.ru)**Мамазаиров Мирлан Латипович, старший преподаватель,  
[matazairovm2@gmail.com](mailto:matazairovm2@gmail.com)**Узакбаева Уркуя Жанышбековна, магистрант,  
[uzakbaevaurkuya@gmail.com](mailto:uzakbaevaurkuya@gmail.com)**Ошский государственный университет  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Данная статья посвящена элементу кыргызского женского традиционного костюма – нагруднику, давно вышедшему из обихода, но значимому для исследования. Нагрудник является одним из наиболее архаичных элементов традиционного костюма кыргызов. В задачу исследования статьи входила изучение формы, материала и декора нагрудника. Рассмотрены примеры использования элемента в структуре традиционного женского костюма народов Средней Азии. Декоративное решение кыргызского нагрудника завершает образную характеристику традиционного костюма и помогает подчеркнуть взаимодействия элементов костюма. На основе данных исследования нами приведена схема классификации признаков нагрудника.

В заключении говорится о значимости исследования и возрождения данного элемента, как неиссякаемого источника информации в декоративно - прикладном искусстве и костюме кыргызов.

**Ключевые слова:** традиционный женский костюм, нагрудник, форма, материал, декор, вышивка, орнамент.

**“ӨҢҮР” – АЯЛДАРДЫН САЛТТУУ КИЙИМИНДЕ***Максытова Гулнара Турсунбаевна, т.и.к., доцент  
[gulmak@rambler.ru](mailto:gulmak@rambler.ru)**Мамазаиров Мирлан Латипович, улук окутуучу,  
[matazairovm2@gmail.com](mailto:matazairovm2@gmail.com)**Узакбаева Уркуя Жанышбековна, магистрант,  
[uzakbaevaurkuya@gmail.com](mailto:uzakbaevaurkuya@gmail.com)**Ош мамлекеттик университети  
Ош, Кыргызстан*

**Аннотация.** Макала унутта калып, колдонулбай келген, бирок изилдөө үчүн абдан маанилүү болгон кыргыз аялдарынын салттуу кийимдеринин элементтеринин бирине арналды. Өңүр — кыргыз элинин улуттук кийиминин эң архаикалык элементтеринин бири. Өңүрдүн формасын, затын жана жасалгасын үйрөнүү макаланын изилдөө милдеттеринин негизи болду. Орто Азия элдеринин салттуу аялдар кийиминин

түзүлүшүндөгү аталган элементтин колдонулушунун мисалдары да каралды. Кыргыз өңүрүнүн жасалгасынын чечмелениши, салттуу кийимдин образдуу мүнөздөмөсүн толуктоо менен бирге, анын элементтеринин жарашыгын камсыздоого жардам берет. Изилдөөлөрүбүздөгү маалыматтардын негизинде өңүрдүн бөтөнчөлүгүнүн классификациялык схемасы сунуш кылынды.

Корутундуда кыргыздардын элдик кол өнөрчүлүгүнүн жана кийим-кечесинин көөнөрбөс дөөлөттөрү маалымат булагы катары колдонулгандыгы, изилдөөнүн маанилүүлүгү жана аталган элементтин кайра жаралышы жөнүндө баяндалды.

**Ачык сөздөр:** салттуу аялдардын кийими, өңүр, форма, материал, декор, сайма, оймо-чийме.

## “ONUR” – IN TRADITIONAL WOMEN’S COSTUME

Makytova Gulnara Tursunbaevns,  
 Candiate of Historical Sciences, Associate Professor,  
[gulmak@rambler.ru](mailto:gulmak@rambler.ru)  
 Mamazairov Mirlan Latipovich, Senior Lecturer,  
[mamazairovm2@gmail.com](mailto:mamazairovm2@gmail.com)  
 Uzakbaeva Urkuys Zhanyshbekovna, Master’s Student,  
[uzakbaevaurkuya@gmail.com](mailto:uzakbaevaurkuya@gmail.com)  
 Osh State University,  
 Osh Kyrgyzstan

**Abstract.** This article is devoted to an element of the Kyrgyz women's traditional costume – a breastplate is no longer in use, but relevant to the research. The breastplate is one of the most archaic elements of the traditional Kyrgyz costumes. The main aim of the article was to study the shape, material and decor of the breastplate. Examples of using the element in the structure of the traditional women's costume of the peoples of Central Asia are considered. The decorative solution of the Kyrgyz breastplate completes the figurative characterization of the traditional costume and helps to emphasize the interaction of the costume elements. Based on the results of the research data we have presented a scheme of the classification of features of the breastplate.

The conclusion talks about the importance of research and revival of this element, as an inexhaustible source of information in the decorative and applied art and costume of the Kyrgyz people.

**Keywords:** traditional women's costume, breastplate, shape, material, decor, embroidery, ornament.

**Введение.** Кыргызский традиционный костюм – это часть материальной, духовной и социальной культуры народа. Традиционный костюм даёт возможность получить информацию о ее традициях и обычаях. В состав традиционного костюма кыргызов входила одежда, головной убор, нагрудные, поясные украшения и обувь. Несмотря на повышенный интерес дизайнеров к ним не все элементы традиционного костюма достаточно изучены. Одним из таких элементов является нагрудник. Исследователи Л.Ф.

Попова и Е.Л. Кубель считают, что именно вокруг этого элемента костюма в этнографической литературе сложилось поле неточностей, что можно объяснить, как довольно узким кругом источников, так и спецификой исследовательских подходов [1].

В задачу данного исследования входила изучение формы, материала и декора нагрудника. Рассмотрены примеры использования элемента в структуре традиционного женского костюма народов Средней Азии.

**Материалы и методы исследования.** Источниковая база исследования представлена фотографиями, рисунками, музейными коллекциями, а также использованы издания, посвященные истории кыргызского традиционного костюма.

Помимо общенаучных (анализ и синтез материала) использовались ассоциативный метод и метод аналогии и сравнения.

**Результаты и обсуждения.** Нагрудник является одним из наиболее архаичных элементов традиционного костюма кыргызов.

Девичьи нагрудные украшения назывались «тор мончок» или «ала тамак». Это нагрудник из коралловых бус, иногда с сердоликом и перламутром, сплетённых в виде сетки и обрамленные серебряными украшениями - фигурными бляшками, монетами. Их носили на груди и завязывали сзади у шеи. «Ала тамак» носили вплоть до начала XX вв. [2], поверх платья с горизонтальным разрезом ворота от плеча до плеча — туура жака, а также верхней одежды (см. рисунок 1).

По данным Б.Х. Кармышевой каратегинские девушки и молодые женщины нагрудное украшение "ак-тамак" носили в плоть до середины XX века. На длинный и узкий кусок черного хлопчатобумажного материала нашивались в два ряда белые пуговицы, а по краю коралловые бусы и монеты. Молодые женщины такое украшение носили до рождения 1-го, 2-го, 3-го ребенка [3].

Девичьи нагрудники из бисера и бисерной сетки на тканевой подкладке встречаются у туркмен которые обитали в бассейне средней Амударьи и каракалпаков. В северном и центральном Казахстане девичий нагрудник «алка» сплошь зашивали серебряными монетами и кораллами[1].

Рисунок 1. Девичье нагрудное украшение «Ала тамак».



У кыргызов в день свадьбы на платье невесты надевали нагрудник «өңүр», носили его и молодые женщины со времени появления первого ребенка, прекращали после рождения трех или четырех детей. Существовал обычай, согласно которому мать передавала нагрудник в приданое своей дочери [4].

Вышивку «өңүр» делали вначале непосредственно на платье с горизонтально-вертикальным разрезом ворота — «узун жака», позже — отдельно на специальном съемном нагруднике, который имел текстильную основу.

По данным исследователей нагрудники из ткани можно разделить на две группы по способу ношения: одни носились на теле под платьем, другие — поверх вертикального разреза ворота.

Нагрудники первой группы встречаются в составе девичьего костюма казахов под термином «онгурше», которую носили вместе с воротничком-ошейником «тік жага». В некоторых регионах под платьем также носили нагрудную девичью повязку «тустык», у северных кыргызов такую повязку называли «кокузбек» [1].

Текстильные нагрудники второй группы, носившиеся поверх платья, были известны казахам, каракалпакам и кыргызам.

У казахов нагрудник предпочтительно делали из плотной ткани красного цвета (бархата, сукна) и на подкладке, вышивали шелком и канителью. Яркие бархатные нагрудники по краям обрамляли шелковой лентой и позументом с бахромой. Вышивку располагали в центре и по краям, к которым нередко пришивали монеты и пуговицы ювелирной работы (күміс, түйме) [5].

Менее зажиточные казахи изготавливали нагрудники из красного сукна, более богатые из красного, малинового бархата расшитые узорами из шёлковых нитей [6].

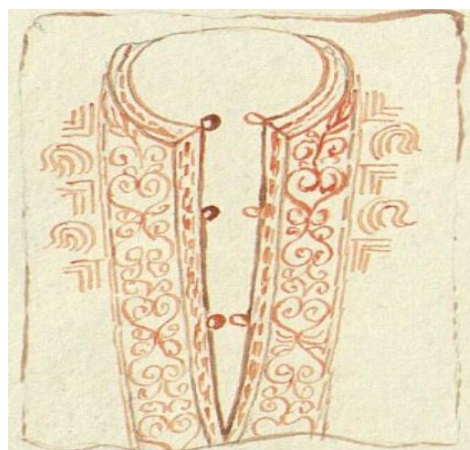
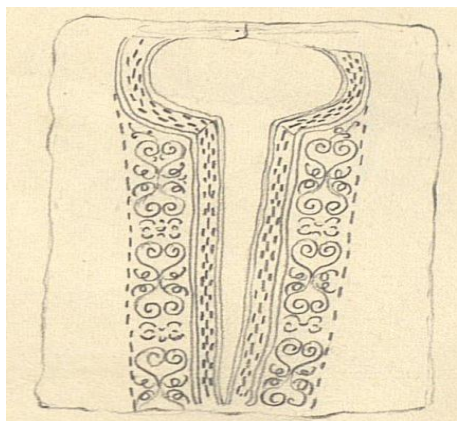
Каракалпакские нагрудники изготавливали из красного сукна, украшали вышивкой разными вариантами тамбурного шва. На нарядный нагрудник девушек брачного возраста нашивали сложный набор специальных девичьих украшений [1].

В этнографическом альбоме П.М. Кошарова посвященного кыргызам, фиксируется нагрудник «өңүр» из белого миткаля вышитый тамбуром или швом терскайык [7], с растительным орнаментом, однако по данным исследователей не ясно — съемный или нашивной (см. рисунок 2,3).

Рисунок 2. П.М. Кошаров 1857г.



Рисунок 3. Вышитые нагрудники «өңүр». П.М. Кошаров 1857г.



В собрании российского этнографического музея (РЭМ) имеются уникальные съемные нагрудники северных кыргызов, вышитые тамбуром или швом терскайык— очень редким счетным швом, применявшимся на севере только для вышивки нагрудников, а на юге — наушных нижних частей женских шапочек кеп чач (рис. 4). На рисунке 4 представлен нагрудник «өңүр» из коллекции РЭМ, собиратель Фиельструп Ф.А.

Рисунок 4. Съемный нагрудник «Өңүр» для женского платья. Конец XIX в.



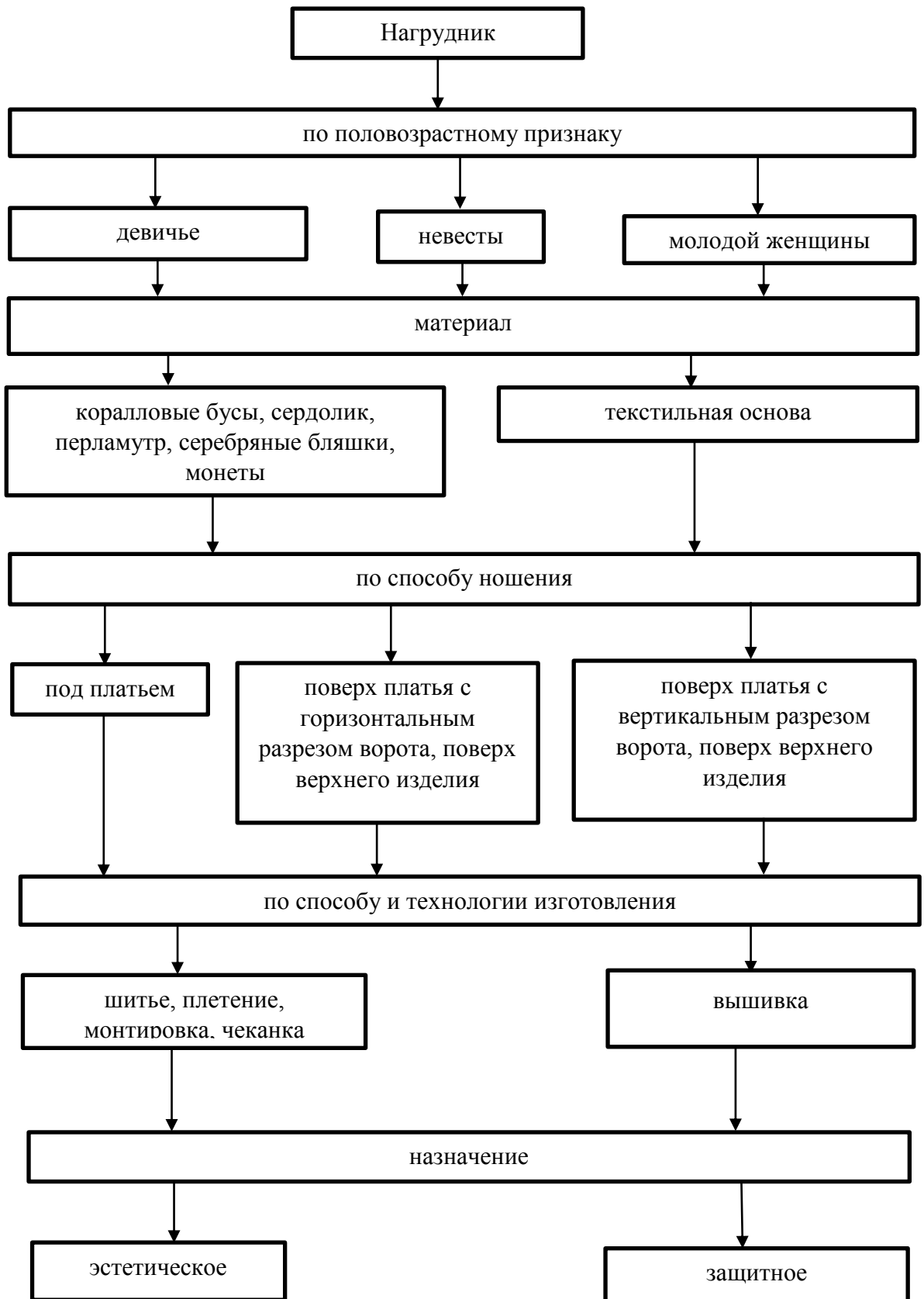
Съемный нагрудник прямоугольной формы на подкладке со стоячим воротником. Для вышивки на нагруднике (рисунок 4) использовались шелковые или шерстяные нити приглушенного красного цвета. Красными цветами выполняли орнаменты стилизованного растительного характера плотным швом “ильме”. Желтыми и темными цветами вышиты геометрические узоры “тумар” или “тумарча” – оберег, швом “терс кайык”. Для орнаментальных мотивов нагрудника характерны симметрия, ритм, расположение по вертикальной оси, а также дополнение отделочными строчками “секиртме”. Надевали такой нагрудник через голову поверх платья, прикрепляли на груди.

По данным К.И. Антипиной для съемных нагрудников использовали также черный бархат, орнамент вышивали швом «терскайык» или «ильме». Надевали его поверх платья, а также чапана, не пришивая, а прикрепляя у шеи и на груди. Такие нагрудники носили не только северные кыргызы, но и южные до начала XX века [4].

Исходя из выше указанного приводим примерную схему классификации признаков нагрудника в соответствии с половозрастным признаком, материалом, способом ношения и техникой изготовления характерными для конца XIX и начала XX века (рисунок 5).



Рисунок 5. Схема классификации признаков нагрудника.



**Вывод.** Таким образом нагрудник носили в основном девушки, невесты и молодые женщины, носили его не только в качестве украшения, но и защиты, оберега, и как символа стеснения телесности.

У кыргызских, казахских, каракалпакских нагрудников и у туркмен очевидна общность, при этом каждый имел выраженные своеобразные черты.

Для нагрудника «өңүр» кыргызов характерны следующие черты: относительная устойчивость основных элементов, вариативность отдельных элементов внутри комплексов, заимствование элементов нагрудника в результате длительного межкультурного взаимодействия с представителями других народов.

Исследования и возрождения характерных элементов национальной одежды как нагрудник, является неиссякаемым источником информации и творчества в декоративно - прикладном искусстве и костюме кыргызов.

#### Литературы

1. Л.Ф. Попова, Е.Л. Кубель. Нагрудник в девичьем/женском костюме тюркских народов Средней Азии и Казахстана Лавровский сборник: Материалы XXXVIII и XXXIX Среднеазиатско - Кавказских чтений 2014-2015 гг.: Этнология, история, археология, культурология. СПб., 2015 [http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03\\_05/978-5-88431-298-2/](http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_05/978-5-88431-298-2/).
2. Кочунов А. Этнические традиции кыргызского народа (социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса) - Б.: 2013. - 320 с.
3. Каратегинские киргизы / Б.Х. Кармышева; [отв. ред. С.С. Губаева, С.Н. Абашин]; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН. — М.: Наука, 2009. — 284с.
4. К.И. Антипина. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. – Ф.: 1962. – 285с.
5. А. П. Таженова. Этнотрадиционные особенности эволюции формирования казахской национальной одежды. Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2012, №6.
6. Л. Ф. Попова Девичья и женская одежда западных казахов в альбоме этнографических рисунков В. Н. Плотникова. Журнал «Кунсткамера» № 2 (4) 2019.
7. Абрамзон С.М. Этнографический альбом художника П.Н. Кошарова // Сборник МАЭ. М.; Л., 1953. Т. XIV.

**«ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ»  
ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ**

***Журналдын басылышына жооптуулар:***

- 1.Кадыров Медер Акбаралиевич*
- 2.Убайдилаева Жазгул Ахмаджановна*
- 3.Салиева Айсулуу Азизбековна*

ОшМУнун “Билим” редакциялык басма бөлүмүндө даярдалып,  
басмадан чыгарылды.

Биздин дарегибиз: 723500, Ош шаары, Ленин көчөсү, 331.  
Байланыш телефондору: (+9963222) 72273  
Факс: (+9963222) 70915  
Электрондук дарегибиз: [journal@ohsu.kg](mailto:journal@ohsu.kg)  
Сайт: [www.journal.ohsu.kg](http://www.journal.ohsu.kg)

**Негиздөөчүсү** – Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги  
Ош мамлекеттик университети

Басууга берилди: 31.03.2023  
Көлөмү: 23,37 б.т. Бююртма: № 42  
Форматы: 176x250 1/8 Нуска: 200 д.

---

***«Билим» редакциялык – басма бөлүмү***